

UDK 39

ISSN 0350-0322

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА

КЊИГА
81

2017

Издавач
Етнографски музеј у Београду
Студентски трг бр. 13
www.etnografskimuzej.rs
redakcija@etnografskimuzej.rs

За издавача
Тијана Чолак-Антић Поповић

Главни и одговорни уредник
др Марко Стојановић

Редакција
проф. др Илдико Ердеи, Одељење за етнологију и антропологију
Филозофског факултета у Београду / Универзитет у Београду
проф. др Марина Симић, Факултет политичких наука / Универзитет у Београду
доц. др Данијела Велимировић, Одељење за етнологију и антропологију
Филозофског факултета у Београду / Универзитет у Београду
др Татјана Микулић, Етнографски музеј у Београду
др Срђан Радовић, Етнографски институт САНУ
др Милош Матић, Етнографски музеј у Београду
др Марко Стојановић, Етнографски музеј у Београду
муз. саветник Јелена Тешић Вулетић, Етнографски музеј у Београду

Инострана редакција
др Петко Христов, Етнографски институт Бугарске академије наука (Бугарска)
др Нашко Крижнар, Институт за словеначку етнографију (Словенија)
др Мирјана Прошић Дворнић, Нортвуд универзитет (САД)

Лектор
проф. др Софија Милорадовић
др Марина Спасојевић

Превод
Мирка Јанковић

Тираж
800

Штампа
„Чигоја штампа“

Ставови изражени у радовима објављеним у *Гласнику Етнографског музеја* број 81 припадају ауторима и не одражавају нужно став редакције *Гласника Етнографског музеја*.

Етнографски музеј у Београду основан је 1901. године.
Први број *Гласника* објављен је 1926. године.
Гласник Етнографског музеја бесплатно је доступан у електронском облику на адреси www.anthroserbia.org

BULLETIN
OF THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM
IN BELGRADE

VOLUME
81

2017

Publisher

Ethnographic Museum in Belgrade
Studentski trg 13, Belgrade, Serbia
www.etnografskimuzej.rs
redakcija@etnografskimuzej.rs

For the publisher

Tijana Čolak-Antić Popović, Ethnographic Museum in Belgrade

Editor in chief

Marko Stojanović, PhD, Ethnographic Museum in Belgrade

Editorial board

Ildiko Erdei, Prof. PhD, Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy / University of Belgrade
Marina Simić, Prof. PhD, Faculty of Political Sciences / University of Belgrade
Danijela Velimirović, PhD, Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy / University of Belgrade
Tatjana Mikulić, PhD, Ethnographic Museum in Belgrade
Srdjan Radović, PhD, The Institute of Ethnography SASA
Miloš Matić, PhD, Ethnographic Museum in Belgrade
Marko Stojanović, PhD, Ethnographic Museum in Belgrade
Jelena Tešić Vuletić, Ethnographic Museum in Belgrade

International editorial board

Petko Hristov, PhD (Bulgaria)
Naško Križnar, PhD (Slovenia)
Mirjana Prošić Dvornić, PhD (USA)

Proof editor

Sofija Miloradović, Prof. PhD
Marina Spasojević, PhD

Translation to English

Mirka Janković

Copies

800

Print

„Čigoja štampa“

The views expressed in papers published in the *Bulletin of Ethnographic Museum* Number 81 of the authors do not necessarily reflect the Herald newsroom of the Ethnographic Museum.

Ethnographic museum in Belgrade founded in 1901
First volume of *Bulletin of the Ethnographic Museum* published in 1926
Available for free on www.anthroserbia.org

САДРЖАЈ

ГЕМ 81 – РЕЧ УРЕДНИКА	9
-----------------------------	---

МУЗЕОЛОГИЈА И МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА

<i>Милош Зарић</i> КУЛТУРНА БИОГРАФИЈА СТВАРИ У МУЗЕОЛОШКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ: ПРИЧА О ГУСЛАМА ОД ВОЈНИЧКОГ ШЛЕМА	11
<i>Наташа Николић</i> ТРАНСФОРМАЦИЈА БОЈАЦИЈСКОГ ЗАНАТА У КРАГУЈЕВЦУ	39

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

<i>Катарина М. Митровић</i> МЕЂУНАРОДНА РАЗМЕНА СТУДЕНАТА НА РЕЛАЦИЈИ СРБИЈА – СЕВЕРНА АМЕРИКА: КОНТЕКСТ ИСТРАЖИВАЊА	59
<i>Богдан Л. Дражета</i> ОДНОС НАЦИОНАЛНЕ И ОРГАНИЗАЦИОНЕ КУЛТУРЕ У КАНЦЕЛАРИЈИ МУЛТИНАЦИОНАЛНЕ КОМПАНИЈЕ У СРБИЈИ	81
<i>Реља Пекић</i> АНТРОПОЛОШКО ИСТРАЖИВАЊЕ ПОЛИТИЧКОГ АКТИВИЗМА НАВИЈАЧА ЈСД „ПАРТИЗАН“	111

НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ

<i>Ивана Тодоровић</i> ДАР НА СЛАВИ У САВРЕМЕНОЈ УРБАНОЈ СРЕДИНИ НА ПРИМЕРУ ГРАДА УЖИЦА И ОКОЛИНЕ	141
---	-----

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

ОСВРТ НА 46. РЕВИЈУ ФИЛМСКОГ СТВАРАЛАШТВА ДЕЦЕ И ОМЛАДИНЕ СРБИЈЕ	165
ОСВРТ НА КОНФЕРЕНЦИЈУ <i>ТРАНСПОРТ И ПРЕВОЗ РОБЕ КАО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ</i> .	170

АНАЛИ

ИЗВЕШТАЈ О РЕАЛИЗОВАНИМ ПРОГРАМИМА ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ	177
ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НА XXVI МЕЂУНАРОДНОМ ФЕСТИВАЛУ ЕТНОЛОШКОГ ФИЛМА	186
ЕТНОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА МАЧВЕ	191

БИБЛИОГРАФИЈА

БИБЛИОГРАФИЈА ИЗДАЊА ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У 2017. ГОДИНИ	197
---	-----

IN MEMORIAM

СОФИЈА КОСТИЋ – У ПОМЕН	205
САША РЕЉИЋ (1961–2017)	208
IN MEMORIAM СЕКА МИШЕВИЋ МИЈАТОВИЋ (1923–2017)	210
УПУТСТВО АУТОРИМА	213

CONTENTS

EDITORS NOTE.....	9
MUSEOLOGY AND MATERIAL CULTURE	
<i>Miloš Zarić</i> THE STORY OF GUSLE MADE OF A MILITARY HELMET.....	11
<i>Nataša Nikolić</i> TRANSFORMATION OF THE DYEING CRAFT IN KRAGUJEVAC.....	39
ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY	
<i>Katarina M. Mitrović</i> INTERNATIONAL STUDENT EXCHANGE BETWEEN SERBIA AND NORTH AMERICA: RESEARCH CONTEXT	59
<i>Bogdan L. Dražeta</i> NATIONAL AND ORGANISATIONAL CULTURE IN THE OFFICE OF A MULTINATIONAL COMPANY IN SERBIA.....	81
<i>Relja Pekić</i> ANTHROPOLOGICAL RESEARCH OF THE POLITICAL ACTIVISM OF PARTIZAN JSD FANS	111
INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE	
<i>Ivana Todorović</i> SLAVA GIFTS IN THE MODERN URBAN ENVIRONMENT IN UŽICE AND ITS ENVIRONS..	141
REVIEWS	
A REVIEW OF THE 46TH SHOW OF FILMS CREATED BY CHILDREN AND YOUTH IN SERBIA	165
A REVIEW OF THE CONFERENCE ON TRANSPORTATION AND FREIGHT TRANSPORT AS CULTURAL HERITAGE	170
ANNALS	
REPORT ON PROGRAMMES REALISED BY THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM IN BELGRADE.....	177
REPORT ON ACTIVITIES DURING THE 26TH INTERNATIONAL FESTIVAL OF ETHNOLOGICAL FILM	186
ETHNOLOGICAL INVESTIGATIONS IN MAČVA.....	191
BIBLIOGRAPHY	
BIBLIOGRAPHY OF THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM EDITIONS IN 2017	197
IN MEMORIAM	
IN MEMORIAM SOFIJA KOSTIĆ.....	205
SAŠA RELJIĆ (1961–2017)	208
IN MEMORIAM SEKA MIŠEVIĆ MIJATOVIĆ (1923–2017).....	210
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	213

ГЕМ 81 – РЕЧ УРЕДНИКА

Поштовано читалаштво, драге колеге и пројатељи струке!

Пред вама је први број у сада већ девет деценија дугој традицији публикавања Гласника Етнографског музеја, па стога сматрам како је време да се нешто каже о томе која су била наша стремљења у претходном, четворогодишњем периоду у коме је гласило музеја настајало – почев од књиге 78. Својеврсна транзиција коју је Етнографски музеј прошао током последњих година несумњиво се одразила на циљеве и резултате издавачке политике ГЕМ-а, што је, између осталог, допринело томе да одељци у оквиру којих је отворен простор за предлоге, њихову евалуацију кроз рад редакције и ставове уважених рецензента, те напokon обједињену штампу научних и стручних чланака, грађе, осврта и приказа, хроника, анала и, по потреби, библиографија у томовима за сваку годину, покривају поља етнологије и антропологије, музеологије и материјалне културе, заштите и конзервације, те нематеријалног културног наслеђа.

У таквом контексту, показало се, у протеклом „пројектном периоду“ су пристигли предлози и објављени радови одговарали свим наведеним пољима рада, где један (да се похвалимо – најстарији те врсте на Балкану) специјализовани музеј за етнографско културно наслеђе може бити активно укључен у процесе промена целокупног друштвено-културног окружења у Србији, па и шире. На основу дискурзивног посматрања у својству огледала музејског рада, потом свеукупне издавачке делатности, и напослетку праваца у којима Етнографски музеј види могуће остварење тренутно актуелне, али и своје будуће визије и мисије, у ГЕМ-у су у последња четири броја објављивани прилози из домена културе становања, културе одевања, те – као помак у разматрањима културе привређивања – прилози из области занатске делатности, културе исхране и другог, а затим они који су се тицали херитолошки проблематизованих улога и значаја кустоса, поготово етнолога / антрополога, могућности употребе фотографије као извора информација, шире посматране улоге културног наслеђа у савременом окружењу, друштвених церемонија и ритуала, нематеријалног културног наслеђа, заштите непокретних културних добара, рада Одељења за конзервацију у Етнографском музеју и осталог.

Књига којом започиње девета декада у животу Гласника обликована је по већ претходно наведеним, устаљеним одељцима, но уз то треба назначити намеру да осамдесет први број направи искорак према како изложбеној тако и издавачкој делатности уопште, те су због тога уврштене у разматрање од стране редакције скраћене верзије три од неколико најбоље оцењених мастер радова (у протеклој години) колегиница и колега са Одељења за етнологију / антропологију Филозофског факултета. С обзиром на то да су у периоду иза нас већ објављена два самостална зборника мастер ра-

дова, а да је у оквиру изложбене делатности, такође два пута, омогућено колегиницама и колегама да излажу након завршених студија етнологије / антропологије (и то у оквиру пројеката *ГЛАМУР* на „српски начин“ : *матурски балови (1991–2014)* и *Коцкасти универзум : Лего у Србији*), може се говорити о томе да антрополошка проблематика међународне размене студената, потом истраживање политичког активизма навијача ЈСД Партизан, као и однос националне и организационе културе у мултинационалној компанији, заокружују већ предочене назнаке о томе шта све, у одређеном дискурсу, може бити проблематика за разматрање и могуће излагање у Етнографском музеју.

Значај овде понуђених чланака огледа се и у томе што је читаоцима омогућено да на једном месту упореде приступ савременој антрополошкој проблематици, не нужно везаној искључиво за домаћи истраживачки простор, са изванредно актуелном културом привређивања, овде очитаном у бојацијском занату, или са друштвеном институцијом даривања на слави, при чему се оба чланка могу контекстуализовати у нематеријално културно наслеђе. У таквом окружењу, на основу својеврсне улоге садржајног „медијатора“, на значају могу добити радови који се баве музеолошки постављеном проблематиком концепта културне биографије предмета и иницијалним разматрањима о приближавању, у домаћој музеологији устаљено удаљених, културних контекстуализација културе одевања култури привређивања.

У уверењу да ће досадашњи пут бити настављен са несмањеним ентузијазмом и уз напредовање у складу са процесима развоја етнографске музеологије, херитологије, етнологије / антропологије и свих осталих, сродних, а за наше гласило добродошних поља интересовања, претпостављам да ће и ГЕМ 81, књига која је пред вама, означити добре намере, праве циљеве и још боље резултате.

Срдачно и с поштовањем,
Марко Стојановић

МУЗЕОЛОГИЈА И МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА

Оригинални научни рад

069.5:316.7(091)

069.5:39(497.11)

069.5:681.817.1(497.11)“1917”

Милош Зарић

Етнографски музеј у Београду

КУЛТУРНА БИОГРАФИЈА СТВАРИ У МУЗЕОЛОШКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ: ПРИЧА О ГУСЛАМА ОД ВОЈНИЧКОГ ШЛЕМА*

Супротан поступак – овај због кога сам принуђен да се правдам – чинио ми се онда, и упркос свему још увек ми се чини, као опасно хватање змије за реп уместо за главу, као претраживање незнаних планета, почев од наскровитијег, најнеприступачнијег и најсложенијег језгра уместо од видљиве и приступачне коре, премда нема сумње да се оно благо због кога се труд и улаже крије ушанчено управо у том непробојном језгру.

Борислав Пекић, Градитељи

У раду се разматра могућност музеолошке примене теоријског модела *културне биографије ствари*, који се употребљава од средине осамдесетих година 20. века до данас у бројним истраживањима у оквиру студија материјалне културе. Кроз анализу „биографије“ једног музејског предмета – гусала од војничког шлема, начињених 1917. године у Бизерти, указује се на музеолошки потенцијал тог теоријског модела, као и на теоријска и методолошка ограничења која се јављају приликом његове употребе у оквиру регуларне музејске праксе у Етнографском музеју у Београду.

Кључне речи: теоријски модел *културне биографије ствари*, Етнографски музеј у Београду, етнографски музејски предмети, етнографска музеологија, гусле од војничког шлема, *гусле-двојник*, војник-инвалид из Бизерте.

---

* Рад представља скраћену и унеколико измењену верзију мог хабилитационог (кустоског) рада. Захваљујем се колегама из Етнографског музеја у Београду који су ми пружили подршку при изради овог рада. Посебну захвалност дугујем колеги Мирославу Митровићу, који је љубазно пристао на улогу мог „кључног информанта“, као и колеги Милошу Матићу, који ми је олакшао истраживање својим конструктивним сугестијама. Такође се захваљујем професору Ивану Ковачевићу зато што је прочитао и прокоментаришао прву верзију овог рада.

Увод

Етнографски музејски предмети, артефакти који се чувају у бројним музејима диљем Западне Европе и Сједињених Америчких Држава, фигурирали су до средине 20. века (оквирно узевши) као јасни означитељи просторно и културно удаљених „других“.¹ Доминантна научна парадигма ране антропологије, која се одржала у антрополошкој музеологији (музејској антропологији) знатно дуже него у „матичној“ дисциплини, „обликовала је праксу музејског излагања и разумевања ’других’ кроз еволуционистичку парадигму излагања, која је налагала да се предмети на изложбама класификују према својој употребној функцији и аранжирају у ’еволутивном реду’“ (Симић 2010, 88). У измењеним друштвеним и политичким околностима (настанак нових националних држава на тлу некадашњих колонија, политички и идеолошки потреси шездесетих година итд.), етнографски музејски предмети доводе се у везу са пређашњим колонијалним друштвеним и политичким односима моћи, дакле – са околностима које су и омогућиле генерисање антрополошког знања о „другима“. Последица тога била је да се већина антрополога дистанцирала како од самих музеја тако и од музеолошког рада у ширем смислу (Упор. Miller 1992, 14; Trigger 1988, према: Criukshank 1992, 5).

Поступни опоравак антрополошке музеологије може се пратити од шездесетих и седамдесетих година 20. века. Такозвана „криза репрезентације“, која се јавља осамдесетих година, значајно је, по мишљењу неких аутора, утицала на антрополошку музеологију, подстичући „радикалне промене у начину на који музеји функционишу и у односу између музеја и култура репрезентованих у њиховим колекцијама“ (Simpson 2001, 1; према: Симић 2010, 92).² У том истом периоду, такозване *нове студије материјалне културе* утичу на формирање *нове музеологије*, музеолошке парадигме која је

¹ Реч је поглавито о националним музејима, као што су Британски музеј и Национални музеј Викторије, о музејима „народне културе“, као и о музејима комплексног типа, какав је, рецимо, Амерички музеј за природну историју, „институционални завичај“ америчке културне антропологије.

² Литерарна форма етнографских извештаја призвала је, најпре у САД а потом (са нешто слабијим одјеком) и у другом антрополошким срединама, књижевне критичаре и етичаре да етнографску прозу подвргну свом књижевнотеоријском гледању, из чега је последично проистекла „криза“ или „критика репрезентације“. Она је (била) усмерена на начин представљања субјеката антрополошких истраживања, као и на саму „срж“ антропологије као компаративне науке о култури. Упркос својим недоследностима, та критика је покренула бројне расправе о природи односа између антрополога и њихових информаната, субјеката проучаваних култура. Та преиспитивања рефлектовала су се и на антрополошку музеологију, иако се чини да се аутори појединих изложби о „другим“ и „другачијим“ културама и даље оглушују о гласове који скрећу пажњу на питања и проблеме који из тога проистичу (упор. De L’Estoile 2003). О критици постмодернистичке критике репрезентације в. у: Ковачевић 2006.

актуелна од почетка деведесетих година и која је првенствено усмерена на подршку друштвеном развоју.³ У стабилној, изнова конституисаној спрези са „матичном“ дисциплином, антрополошка музеологија данас обухвата најшири спектар музеолошких, као и ширих, друштвених питања и проблема.⁴

Кустоска интеракција са посетиоцима етнографских музеја у већини земаља Источне Европе говори о томе да они, за разлику од музеалаца-антрополога са Запада, теже да се идентификују са културом тезорираном у музејима, доживљавајући је као нешто блиско, познато и „своје“ (в. Матић 2011а). Можда понајвише из тог разлога, преовлађујући начин бављења етнографском музеологијом (музејском етнологијом) у нашој средини одступа, у многим својим аспектима, од начина на који се „мисли“ у оквиру „матичне“ дисциплине, чија је антропологизација започела још седамдесетих година 20. века.⁵ Раскорак између антропологизоване „матичне“ дисциплине и неантропологизоване етнографске музеологије негативно се рефлектује на друштвени статус науке, као и на друштвени статус струке. У бројним радовима домаћих аутора говори се, стога, о трансформацији домаће етнографске музеологије⁶ (Видети нпр. Radulović 2006, Гавриловић

³ О утицају нових студија материјалне културе на нову музеологију, а посредно и на савремену антрополошку музеологију, в. у: Pearce 1992, Smith 1989.

⁴ Антрополошка музеологија предаје се на великом броју универзитета, при основним студијама антропологије, етномузикологије, музеологије, историје, теорије културе итд. (Видети нпр. Maуer 2005). Етнoлошка и антрополошка музеологија недавно је уврштена у програм основних академских студија етнологије и антропологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. http://www.f.bg.ac.rs/etnologija_antropologija/silabus?IDK=3504 (Последњи пут приступљено 29. 06. 2017.)

⁵ Одељење за етнологију је 1990. године допунило свој назив у Одељење за етнологију и антропологију, „административно обележивши значајне теоријско-методолошке промене које су дисциплину из традиционално оријентисаног проучавања искључиво националне културе трансформисале у савремену социо-културну анализу друштвене стварности и културне разноврсности на националном, регионалном и глобалном нивоу“. https://www.f.bg.ac.rs/sr-lat/etnologija_antropologija/odeljenje (28. 06. 2017.)

⁶ Користим израз *трансформација* домаће етнографске музеологије (радије него да се служим изразима *модернизација*, *редефинисање* и сл.) зато што он сугерише идеју о некој врсти вишелинијског кретања (укрштања, преплитања и супротстављања) идеја и ставова који се везују, с једне стране, за класичну (неантропологизовану) српску етнологију, а с друге стране – за савремену домаћу етнологију и антропологију. Рекао бих да представа о таквом, готово брауновском кретању различитих идеја и ставова одговара *тренутном стању* домаће етнографске музеологије. То „кретање“ може у *перспективи* позитивно или негативно да се одрази на музејску праксу, а како ће се оно на њу одразити зависи, у великој мери, од претпоставки од којих се полази приликом разматрања односа етнологије и антропологије. Уколико се пође од претпоставке (која је мени лично блиска) да етнологија и антропологија представљају два „лица“ исте „матичне“ дисциплине, о односу између класичне етнографске музеологије и савремене етнoлошко-антрополошке музеологије има смисла говорити само у светлу њихове међусобне комплементарности; тај се однос, у том случају, може посматрати као однос „базе“ и „надградње“. Стога, исход трансформације домаће етнографске музеологије зависи, у великој мери, од спремности кустоса-етнолога и кустоса-етнолога / антрополога да сарађују и да уче једни од других.

2007, Gavrilović i Stojanović 2008, Матић 2008, Гавриловић 2009, Јовановић-Гудурић и Јаковљевић-Шевић 2011, Ковачевић 2011, Јаковљевић-Шевић 2014, Антош 2014, Стојановић 2015, итд.), која се одвија у правцу њеног „укрштања“ са „матичном“ дисциплином (Гавриловић 2005, Gavrilović 2009).⁷

„Да ли треба напустити историјску границу, тако својствену традиционалним етнографским музејима, и бавити се савременом културом, која се у свом укупном шаренилу чини готово несагледивом и неисцрпном, или се упустити у нове интерпретације већ тезориране културе?“ (Матић 2016).⁸ Иако логичан одговор на то питање гласи да та два приступа треба комбиновати, у овом истраживању интересује ме само једна страна те „медаље“ – могућност нових начина интерпретације већ тезориране културе. Циљ истраживања је да се, кроз анализу једног конкретног музејског предмета – гусала од војничког шлема начињених 1917. године у Бизерти, укаже на музеолошки потенцијал теоријског модела *културне биографије ствари* (Koritof 2005), као и на теоријска и методолошка ограничења која се јављају приликом његове употребе у оквиру регуларне музејске праксе.⁹

Концептуални оквир истраживања „биографија“ музејских предмета: Предмети добри за чување и / или предмети добри за мишљење

Чланак антрополога Игора Копитофа под називом Културна биографија ствари: комодитизација као процес објављен је први пут 1986. године у зборнику под називом Друштвени живот ствари: роба у културној перспективи. Арђун Ападурај, уредник тог зборника, открива да му је намера била „да се за тренутак, у методолошком смислу, одврати пажња од света људи, и да се осветли свет предмета, и нарочито поједини предмети унутар њега, како би се омогућило да се о предметима размишља као о стварима које на неки начин имају сопствени живот, а да се затим преко ’биографија пред-

⁷ Развитак музеологије одвија се на основу истраживања унутар „матичних“ дисциплина, а делимично на основу епистемологије информационалних и других друштвених наука (в. Maroević 2000, 5). Поједини музеалци тај „дуг“ информационалним наукама покушавају да „отплате“ импортовањем њиховог термиолошког апарата, што је, по мом мишљењу – бар када је реч о етнолошко-антрополошкој музеологији – сасвим непотребно.

⁸ Шире посматрано, музеолошки или било који други приступ истраживању културних процеса и феномена увек мора бити савремен, јер „ма колико се бирали ’стари’ предмети, чињеница да се они бирају данас, по данашњим критеријумима, претвара их у слику савремене културе (...)“ (Gavrilović 2006, 53).

⁹ О теоријским и епистемолошким претпоставкама на којима се базира тај теоријски модел, као и о потреби да се оне редефинишу да би он могао да се примењује у анализи предмета који циркулишу у савременом, глобализованом свету, в. у: Зарић 2016.

мета' ишчитавају форме повезивања људи, социјални контексти, облици деловања“ (наведено према: Erdei 2008, 288).

Недуго након што је уведен у студије материјалне културе, концепт *културне биографије ствари* препознат је као музеолошки оперативан мисаони алат од стране истакнутог холандског музеолога Питера ван Менша. Да би тај концепт учинио примењивим у анализи музејских артефаката, Менш прави разлику између примарног, музеолошког и археолошког контекста (в. Менш 2015, 36, 169, 181–193). Захваљујући Меншовој интервенцији, модел *културне биографије ствари* обогаћен је музеолошком терминологијом, а начин на који се он примењује донекле је прилагођен музејским предметима. Међутим, бар колико је мени познато, није било значајнијих покушаја да се претпоставке на којима се базира модел *културне биографије ствари* елаборирају теоријски, нити да се сам тај модел артикулише у музеолошкој перспективи.¹⁰

Да ли модел *културне биографије ствари* може да се интегрише у оквир регуларне музејске праксе у Етнографском музеју у Београду и да ли је грађа о предметима који се чувају у том музеју употребљива у тој врсти анализе?

Регуларна музејска пракса у Етнографском музеју првенствено је усмерена на сакупљање и стручну обраду локалних, једноставних, појединачно израђених предмета, који су израђивани и употребљавани у традицијском (сељачком) српском друштву, а потичу из друге половине 19. и прве половине 20. века. Данас је такве предмете тешко наћи на терену, па кустоси ретко спроводе – у ранијим периодима уобичајену – истраживачку праксу усмерену на изналажење и набавку предмета за попуњу музејских збирки (упор. Пантелић 1967). Од краја двадесетог века наовамо, предмети којима су се попуњавале музејске збирке пристизали су у Етнографски музеј углавном као поклони, или их је пак Музеј откупљивао (Бижић-Омчикус 2001–2002, 240–241; в. такође: Савић 2014 и ту наведену литературу).

Предмети који су Музеју понуђени за откуп могу се, формално гледано, сврстати у категорију робе. Међутим, њихова цена се не утврђује на основу њихове стварне или претпостављене тржишне вредности, већ се формира у складу са следећим условима и критеријумима: „а) јединственост, очуваност, старост предмета; б) ако чини целину са већ постојећим предметима у збирци; ц) ако недостаје у збирци, а ради систематског попуњавања збирке из географског и културног простора који до тада није био заступљен, или са простора у којима није могуће спроводити истраживања и из којих није могуће набављати предмете; д) ако је потребан за предстојеће планиране

¹⁰ Без обзира на то, модел *културне биографије ствари* „неометано“ се примењује у анализи музејских артефаката. В. нпр. Gosden & Marshall 1999. У домаћој етнографској музеологији, колико ми је познато, за сада је учињен само један покушај примене теоријског модела *културне биографије ствари* у анализи предмета из традицијске културе. В. Цветаноска 2014.

изложбе; е) ако је неопходан за наредну сталну поставку; и ф) ако припада националној култури ван простора матице“ (Бжић-Омчикус, исто).¹¹

Наведени формални услови и критеријуми јасно оцртавају предметно оријентисан (материјалистички, дескриптиван) приступ проучавању културе. На сличан начин, модел *културне биографије ствари* усмерава пажњу на објекте, из којих се затим изводе карактеристике социјалних контекста и социјални односи, што се може назвати методолошким фетишизмом објеката (в. Ердеи 2008, 289). Тај се модел, баш као и музејски предметно оријентисан приступ, ослања на традиционално схватање појма културе, према којем она представља „аутентичан, аисторијски, затворен и ’самоникли’ скуп одлика и правила, у којем владају јасноћа и консензус у погледу културних значења“ (Ivanović 2003, 431). Уколико упоредимо питања која су, по мишљењу Копитофа, релевантна за истраживање биографија ствари¹² са питањима која се постављају дародавцу / продавцу предмета приликом уласка предмета у Музеј,¹³ закључићемо да се она могу подвести под јединствен формално-структурални и семантички оквир. И у једном и другом случају, основни циљ је да се „уз помоћ предмета, који су схваћени као метонимијски знаци културе, прочита когнитивни систем који иза тих предмета стоји у датој култури“ (упор. Матић 2011б, 133). Чини се, стога, да модел *културне биографије ствари* може без проблема да се интегрише у оквир регуларне музејске праксе у Етнографском музеју. Ту се, међутим, намећу два битна, међусобно повезана ограничења.

Теоријско ограничење проистиче из начина на који је конципиран сам модел *културне биографије ствари*. Како исправно примећују Никола и Јоана Павковић, „слабост дискусије која тежи прецизирању предмета проучавања етнолога (мисли се на социокултурне антропологе са Запада – М. З.) јесте то, што она нема става према сељачким друштвима у крилу народа који се обично сматрају цивилизованима“ (Павковић и Павковић 1967, 169).¹⁴ По објашњењу Копитофа, једноставна (незападна) друштва, у

¹¹ Наведени услови и критеријуми за откуп предмета нису релевантни када је реч о преузимању предмета који у Музеј пристижу као дарови, нити је пракса да се у том случају сазива састанак Комисије.

¹² Питања која наводи Копитоф гласе: „Које су, у социолошком смислу, биографске могућности садржане у „статусу“ предмета, његовом времену и култури, и како су те могућности реализоване? Одакле предмет долази и ко га је направио? Каква је била његова дотадашња „каријера“ и шта људи сматрају идеалном „каријером“ за такве предмете? Која је призната „старост“ / доба или периоди у „животу“ предмета, и шта су њихови културни маркери? Како се употреба предмета мења са његовом старошћу, и шта се са њим дешава када дође до краја своје употребљивости?“ (Kopitof 2005, 277).

¹³ Питања која су наведена у инвентарним картонима у оквиру рубрике Историјат предмета гласе: Где је предмет направљен? Када и ко га је направио? Да ли је изобичајен? Где је распрострањен? Какво предање се везује за њега?

¹⁴ Не треба заборавити, међутим, да су комунистички режими били крајње неверљиви према истраживачима са Запада. Сем тога, уколико се „незаинтересованост“ класичне социокултурне антропологије за истраживање сељачких друштава Источне Европе и Балкана, па

којима се употребљавају локални, једноставни, појединачно израђени предмети, и комплексна друштва са капиталистичком економијом, у којима се употребљавају индустријски произведени предмети, као два особена, структурно различита типа социјалне и економске организације, представљају оквире конструисања културно специфичних биографија ствари.¹⁵ Међутим, економска организација сељачких друштава – коју Копитоф не узима у обзир у свом разматрању – разликује се и од економске организације западних, једноставних заједница и од модерне, капиталистичке економије.¹⁶ Стога остаје нејасно који су друштвени и економски услови одвијања процеса *комодитизације* и *сингуларизације* у том типу друштава и како они утичу на креирање *културних* и *идиосинкратичних* значења ствари.¹⁷

У српском традицијском друштву, ствари (добра) су формално могле да промене свог власника на три основна начина: разменом и / или продајом на тржишту, као и путем наслеђивања. Пре Другог светског рата, процес трансформације аутаркичне сељачке економије у тржишну економију био је спор, али довољно интензиван да би се могао наставити и касније, у условима интензивне урбанизације и наглог повећања потребе урбаног становништва за храном (в. Lutovac 1962).¹⁸ Током тог процеса, ствари које су

и за истраживање села у Србији, схвати као нека врста правила, књига под називом *Српско село. Друштвене и културне промене у сеоској заједници 1952–1987*, америчког антрополога Џоела Халперна (Halpern 2006), представља својеврстан изузетак; реч је о јединој америчкој монографији која за свој предмет проучавања има једно српско село (ради се о селу Орашац).

¹⁵ Запажања о начину на који Копитоф схвата однос између комплексних (западних) и једноставних (незападних) друштава изнео сам у: Зарић 2016.

¹⁶ Према објашњењу Милоша Матића, „релативна важност тржишта ресурса и производа, и новчаних трансакција, представља суштинску разлику између сељачке и примитивне економије. Не само присуство, већ и значај тржишта у сељачким заједницама поставља их на страну модерних капиталистичких друштава, у ствари тржишне новчане економије. С друге стране, кад се говори о производњи, сељачка производња више личи на примитивну економију него на модерну, јер сељачку производњу одликује мали обим, једноставна технологија, слаба разноврсност производа, то јест неколико главних производа чини већину укупног производа. Сељачку економију карактерише и необично ослањање на издашност физичких ресурса због одсуства примењене науке и технологије“ (Матић 2009, 87–88). О економској организацији сељачких друштава в. Такође Mendras 1986.

¹⁷ Комодитизација представља процес претварања у робу нечега што оригинално нема такву сврху. Предмет који је културно обележен као роба може се трансформисати у сингуларан (посебан, јединствен) предмет, кроз процес сингуларизације или декомодитизације. Процеси комодитизације и сингуларизације, по објашњењу Копитофа, повезани су са два врста значења која људи читавају у предмете, наиме – повезани су са културним и идиосинкратичним (персонално конструисаним) значењима.

¹⁸ Процес разградње задруге, главног стожера српског традицијског (патријархалног) друштва, законски је верификован средином 19. века, увођењем Српског грађанског законика (1844) (више о томе у: Јовановић 2005). Велики број задруга издделио се пре, за време и непосредно након Првог светског рата (в. Erlich 1964, 333), да би се у периоду између два рата – упоредо с почецима државног периода генерисања југословенског културног наслеђа (в. Kovačević 2014) – тај процес још додатно убрзао. Током друге половине 20. века, када је сакупљен највећи број предмета који се чувају у Етнографском музеју, на терену је било могуће затећи само остатке некадашњег патријархалног живота, иако је деценијама након

биле намењене за размену постојале су упоредо са стварима која су биле намењене за продају. Током времена, ове прве су све више прелазиле у статус ових других, па је у већини случајева истом врстом ствари могло да се економише и на један и на други начин. Тако је одређена ствар у зависности од ситуационо одређеног контекста своје употребе могла имати статус ствари намењене за размену, или пак статус ствари намењене за продају.¹⁹ С друге стране, правила и прописи у вези са наслеђивањем посебно су занимљиви, и то управо с аспекта потенцијалне примене теоријског модела *културне биографије ствари*, јер се наслеђивање, како износи Никола Павковић, налазило на размеђу на коме се „сусрећу и прожимају ствари с бићима: појединци постају особе са тачно одређеним статусом баш као што се и стварима придају одређена својства и улоге“ (Павковић 2014, 210).²⁰

Карактеристичан пример који важи за сваки од наречених облика промене власништва над стварима јесте невестина индивидуална имовина, такозвани „особац“ или прђија, који у аграрно-сточарској економији и одговарајућим имовинско-правним односима носи ознаку добара у личној својини (в. нпр. Стојакović 1989). Међутим, у домаћој етнологији и антропологији недостају истраживања контекстуално одређених услова и фактора одрживости и / или пропустљивости „граница“ између различитих врста ствари. То представља додатну отежавајућу околност у потенцијалној музеолошкој примени *модела културне биографије ствари*, у анализи предмета који су припадали сељачким друштвима из друге половине 19. и прве половине 20. века.²¹

Методолошко ограничење које се јавља приликом музеолошке примене модела *културне биографије ствари* условљено је структуром музејске документације, односно начином сакупљања података о предметима који улазе у Музеј. Значајан број предмета који доспева у Етнографски музеј бива комодитизован непосредно пре свог преласка у музеолошки контекст (након тога они задобијају статус музејских, а у неким случајевима и, музеолошки гледано, сингуларних предмета). То значи да се, хипотетички говорећи,

---

завршетка рата сећање на задругу у многим крајевима Србије и даље било веома живо. Неки од образаца мишљења који су били карактеристични за патријархално сељачко друштво одржали су се до данас, па се може рећи да је патријархална идеологија надживела друштвену структуру и организацију на којој је почивала.

¹⁹ Упор. са разматрањем односа робе и дара у теоријским концепцијама Арђуне Ападураја и Игора Копитофа у: Зарић 2016.

²⁰ Значајно је напоменути да се Српски грађански законик, чијим је доношењем озаконен процес трансформације структуре и организације традицијског српског друштва, снажно ослањао на обичајно право. Тај закон се *de facto* примењивао све до 1978. године, када је донет нови Закон о облигационим односима (в. нпр. Аврамовић 2014).

²¹ Предмет чијом се „биографијом“ бавим у овом истраживању није употребљаван у сељачком друштву, нити је икада мењао свог власника, било наследним путем било кроз процес размене или комодитизације. Он је настао у ратним условима и околностима, а након завршетка рата предат је Музеју. Стога ћу о темама које су овде отворене детаљније говорити неком другом приликом.

они могу анализирати применом модела *културне биографије ствари* и без претходне теоријско-концептуалне прилагодбе самог тог теоријског модела, иако се за такав вид његове примене може рећи да је унеколико ограничен. У том међуконтексту предмети су посматрани као роба од стране једног од актера трансакције (уколико је реч о продавцу предмета, разуме се), док се од стране другог актера (музејски кустос) они перципирају сагласно претходно наведеним формалним условима и критеријумима.

Чак и летимичан поглед на предмете избројних збирки Етнографског музеја довољан је да се установи да модел *културне биографије ствари* није универзално примењив.²² По мом мишљењу, он се може примењивати у анализи музејских предмета из збирки које чине оне истраживачке области које су повезане са *приватном* сфером живота, или пак са *доменима приватности* у оквиру јавне сфере.²³ Може се претпоставити да су *примарна идиосинкратична значења* појединих предмета из те категорије одступала, у мањој или већој мери, од њихових општих, културално утврђених значења; управо то, као и претпоставка да су такви предмети пролазили кроз неки облик комодитизације и / или сингуларизације, чини их погодним за анализу применом модела *културне биографије ствари*.

Међутим, те слојеве значења је данас тешко или чак немогуће утврдити, јер су подаци који се налазе у документацији Музеја (у инвентарним картонима предмета, у рубрици Историјат) углавном крајње сведени.²⁴ Примена модела *културне биографије ствари* почива на идеји да је наратив који прати одређени предмет једнако важан, ако не и важнији од самог предмета. С обзиром на то да се у документацији музејских предмета углавном не налазе подаци о томе на који су се начин *конкретни људи односили спрам конкретних предмета*, примарна идиосинкратична значења предмета, тј. значења која се везују за (примарни) индивидуални контекст њихове употребе, сасвим су недоступна (упор. Antoš 2014, 126). У изузетним случајевима, до тог значењског нивоа може се допрети индиректним путем, помоћу одговарајуће историографске грађе (предмет чијом се „биографијом“ бавим у овом истраживању представља један такав изузетак).

Већ се писало о томе да музејски документациони систем треба да се унапреди, и то пре свега у квалитативном смислу.²⁵ Мишљења кустоса

---

²² В. нпр. публикацију под називом *Ковчежић Етнографског музеја у Београду 1901–2016*, ауторке Весне Душковић (2016).

²³ Током друге половине 19. века отворене сеоске просторе у већем делу Србије заменила су ограђена домаћинства као подручја приватног. Међутим, приватност код сеоског становништва била је најпре колективна и фамилијарна, а тек потом породична и брачна, док је лична приватност постојала само у одређеним доменима (в. Велимировић 2016).

²⁴ Подаци о музејским предметима бележе се у инвентарне картоне и у Централни регистар (картотека музеја у електронској форми), који представља сегмент Документационо-информационог центра, једног од пословних процеса у оквиру програма МИСС 2000 (Музејски информациони систем Србије). В. Јевремовић и Цветковић 1996.

²⁵ Како износи Љиљана Гавриловић, „због суштинског губитка (културног) смисла етнографског музејског предмета, његова документација, пре свега у делу вербалног описа, треба

из Етнографског музеја могу се, с тим у вези, груписати у складу са два основна становишта. Већина кустоса сматра у потпуности адекватном устаљену праксу да се у инвентарне картоне / Централни регистар уносе једино „основни“ подаци о музејским предметима. Према том становишту, сам појам инвентарисања подразумева основну (првостепену, примарну) стручно-научну обраду музејских предмета, што значи да инвентарни картон представља неку врсту „личне карте“ предмета, простор у који не треба уносити превелики број података. Према другом, слабије заступљеном становишту, инвентарни картони музејских предмета не треба да буду „штури“ и „непотпуни“ (мишљења су подељена у вези с тим како они треба да изгледају). Дијалог са дародавцем / продавцем предмета, чин који претходи поступку инвентарисања предмета који улази у Музеј, може да обави било секретарица Комисије за откуп предмета, било кустос-руководилац збирком (присутан је некакав „плутајући консензус“ у вези са тим да је боље уколико тај разговор обави сам кустос).²⁶

На основу претходно реченог може се закључити да се, у контексту музејске примопредаје предмета, као и у музејском раду уопште, акценат ставља на функцију *заштите предмета*, док су преостале две музејске функције – *истраживање и комуникација* – стављене у други план (упор. Maroević 1993, 161). Треба напоменути да овакво схватање није специфично само за кустосе Етнографског музеја у Београду, јер судећи према неким истраживањима (додуше, прилично давно спроведеним), оно преовлађује и међу кустосима и конзерваторима у западноевропским музејима, који „верују у директну вредност чувања предмета као коначног циља који је сам себи довољан“ (Clavir 2002, 28; према: Simić 2008, 54). Из перспективе потенцијалне музеолошке примене модела *културне биографије ствари*, међутим, акценат треба ставити управо на процесе истраживања и комуникације (заштита музејских предмета је нешто што се подразумева), па *фокус пажње треба пребацити са самог предмета на особу која је тај предмет донела у Музеј* (или га је послала Музеју), без обзира на то да ли се ради о дародавцу или о продавцу предмета.

Уопштено говорећи, продавци и дародавци предмета могу се поделити у три категорије: они који дарују или продају предмете Музеју зато што желе да постигну социјалну видљивост, они који су мотивисани жељом за очувањем наслеђа, и они који су подстакнути економским факторима (в. Савић 2014, 6), при чему треба имати у виду да различите врсте мотивација

да сачува културну смисленост сваког појединачног предмета и у промењеним културним условима: да у новом/музејском окружењу репрезентује вредности/значај предмета из природног/примарног окружења, његову намену, значења и начин употребе“ (Гавриловић 2006, 2–3).

²⁶ Од фебруара до јуна месеца 2016. године спровео сам неформално микроистраживање на тему кустоских схватања и пракси у вези с поступком инвентарисања предмета. Разговарао сам са око две трећине колега-кустоса запослених у Етнографском музеју. Овде сам изнео само неколико кључних теза из тих разговора.

могу бити (обично и јесу) истовремено присутне. Првобитни власници највећег броја предмета који се чувају у Енографском музеју одавно су преминули. Особе које дарују или продају предмете Музеју углавном су њихови сродници, другостепени или трећестепени власници предмета. Да би се сакупили релевантни подаци за истраживање, потребно је урадити *дубинске интервјуе* са сваким од тих људи понаособ (в. Ковачевић, Антонијевић, Требјешанин 2013), јер они представљају потенцијалне кокреаторе „биографија“ музејских предмета.²⁷

Треба додати и то да поједини предмети, током музејских година свог „живота“, задобијају „нова“ значења; њих називам *секундарним идиосинкратичним значењима*. Она се формирају кроз интеракцију кустоса са музејским предметима, и везују се како за музеолошки тако и за примарни (стваран или замишљен) контекст употребе тих предмета. И сами кустоси, уколико депое музејских предмета схвате као простор испуњен личним значењима (упор. Рашић 2016, пос. 97–100), могу пружити велики допринос креирању „биографија“ музејских предмета. Из свега што је речено проистиче један јасан, крајње једноставан закључак: да би се реализовала могућност музеолошке примене модела *културне биографије ствари*, грађу о музејским предметима треба сакупљати на методолошки јасно дефинисан начин; у противном, та ће могућност остати чисто хипотетичка.²⁸

Културна биографија гусала од војничког шлема

Голгота кроз коју су српска војска, чланови државног апарата и велики број цивила прошли крајем 1915. године, приликом повлачења преко Црне Горе и Албаније, била је и представља и даље предмет бројних историографских истраживања.²⁹ Велики број избеглица нашао се 1916. године на Крфу, али су многе од њих ратне недаће однеле у Бизерту, Брандизи, Липари, на Корзику. Један број избеглих доспео је и у Рим, Марсеј, Париз, Жизи...

У француску ратну базу у Бизерти, град на крајњем северу Туниса, српска војска и цивили пребацивани су од краја 1915. године.³⁰ Након што

---

²⁷ Сакупљену грађу је могуће анализирати применом различитих теоријских модела, међу које спада и још један музеолошки релевантан модел – модел *биографских објеката* (на шта ћу се поново осврнути нешто касније).

²⁸ Комплексна (другостепена, секундарна) обрада података о музејским предметима предвиђена је у оквиру МИСС-овог пословног процеса, под називом Научно-стручна обрада збирке. О значају тзв. секундарне документације в. у: Nikolić Đerić 2011.

²⁹ В. нпр. Пејчић 2008, Ђурић 2014.

³⁰ Долазак брода који је 5. јануара 1916. године довезао један од првих контингента избеглица из Србије до пристаништа у Бизерти, онако како је тај догађај осликан пером Милана Предића, представља призор од кога се, може се слободно тако рећи, леди крв у жилама. По Предићевим

је српска војска враћена на Солунски фронт, у лето 1916. године, у Бизерту су транспортовани рањеници и болесници са Солунског фронта, као и српски добровољци који су пристизали из свих крајева света. Једино што се поуздано зна о главном јунаку приче која ће бити испричана на наредним страницама – војнику који је 1917. године начинио гусле од војничког шлема – јесте то да је био један од српских војника који су, у периоду од краја 1915. до средине 1919. године, прошли кроз касарне и прихватне логоре града Бизерте и његове околине.³¹

Недостатак података о оригиналном власнику неког музејског предмета не мора нужно представљати сметњу у истраживању његове „биографије“. Када се ради о овом истраживању, може се чак рећи да је недореченост приче о творцу гусала из Бизерте представљала један од предуслова за креирање „биографије“ тог предмета. Њени креатори су један градитељ гусала и тројица музејских радника. Поједине „нити“ из „клубка“ исказаних идеја и представа уткане су у контекст реалних историјских догађаја (бар онако како их памти тзв. забележена или писана историја), чиме је створен својеврстан амалгам стварног и могућег. Предмет којим се овде бавим и даље крије у себи многе тајне. Машта, која се храни чувственим и подсвесним тенденцијама, омогућава стални дијалог између могућег и стварног живота, па је и прича о гуслама из Бизерте отворена за нека другачија виђења.

Документацијски подаци о проучаваном предмету и његовој реплици

Гусле од војничког шлема заведене су у документацији Етнографског музеја под инвентарним бројем 5448. У рубрици „Историјат“ налазе се следећи подаци: *Направљене су у Бизерти 1917. године. Направио их је војник инвалид. Набавио Драг. Л. Стевановић, „посланик на страни“.*

Године 2016. израђена је реплика гусала од војничког шлема. У документацији Етнографског музеја тај предмет је заведен под инвентарним бројем 50335. У рубрици „Историјат“ налазе се следећи подаци: *Реплику гусала од војничког шлема, које су у документацији Етнографског музеја*

речима, избеглице из Србије представљале су „тамну масу, прљаве, земљане боје, у одећи уваљаној око људских тела, која се чинила као земља усправљена ту у човечије обличје. (...) Мало даље, на води, стајао је тешки оклопљени брод који их је донео. На њему, сасвим горе, на катарци, жута пега на мастилавом облаку: заставица – знак да има заразе на броду, знак болести и смрти. То је био стег ове војске!“ (Пређић 1971; према: Пејчић 2008, 10).

³¹ Према подацима изнесеним у документарном филму „Бизерта – повратак у легенду“, у болницама Северне Африке лечено је укупно 41 135 српских војника, а највећи број њих био је смештен у болницама у Бизерти. <https://www.youtube.com/watch?v=MeJcWrgZM5Y>(28. 06. 2017.)

заведене под инвентарним бројем 5448, израдио је градитељ гусала, дипл. правник Слободан Бендераћ. Док је израђивао тај предмет, Бендераћ је, како сам каже, настојао „да уђе у дух војника“ који је израдио оригиналне гусле од војничког шлема. Бендераћ се на личном и дубоко емотивном нивоу повезао са оригиналним предметом, као и са његовом репликом, повезујући историјате тих предмета са историјом своје сопствене породице. (Његов деда, Јакша Бендераћ, био је учесник Првог светског рата.) На Дан Етнографског музеја, 20. 09. 2016. године, Слободану Бендераћу је уручена захвалница зато што је израдио реплику гусала од војничког шлема, предмет који, према његовим речима, представља „куну његове каријере као градитеља гусала“. Тај предмет се сада налази у музеју Српска кућа на Крфу.

Гусле од војничког шлема

Гусле-двојник

Примарни контекст употребе предмета (1917–1919)

У српској традицијској култури, гулама је као инструменту поверавана улога носиоца за колектив важних културних и симболичких порука, и то чак и независно од песама чијој су пратњи служиле.³² Коњ, попут змије и дивокозе, у митском и магијском мишљењу Јужних Словена има хтонско обележје и повезан је са представама о свету мртвих и о контактима живих са тим

³² Постоји обимна литература о месту гусала у историји народне књижевности Срба и других балканских народа. В. нпр. Гојковић 1989, Гојковић 1994, Големовић 2008, Митровић 2014. В. такође: Чоловић 2008.

светом (в. Radenković 1996, 128, 136, 153). Међутим, гусле из Бизерте, много речитије него језиком украса (фигура коња) који се налази на њиховом врату, „говоре“ језиком предмета од којег је израђена њихова култача.

Поставља се питање зашто је војник-инвалид начинио гусле од војничког шлема и како је дошао на идеју да то учини?³³ Да би се утврдило зашто је проучавани предмет израђен баш на начин на који је израђен, потребно је осврнути се на друштвени контекст његовог настанка.³⁴

За време Првог светског рата, француска војна лука у Бизерти представљала је једну од главних сабирних база за обуку српског официрског и редовског кадра Војске Краљевине Србије. Врховна команда је у фебруару 1916. године донела *План и програм за извођење обуке у пешадији*, који је предвиђао регрутну обуку (45 дана) и четну школу (15 дана). У оквиру регрутне обуке изводили су се практична настава, стрељачка борба, руковање бомбом, борба ножем и гимнастика, док је четна школа обухватала ратну обуку, наставу гађања итд. (В. Пејчић 2008, 57 и даље). Политичка и морална обука организована је на основу *Веронауке* и *Упута за подизање и гајење морала*. Свештеницима је наложено да држе кратке, поучне и патриотске говоре у циљу подизања морала код војника и учвршћивања њихове вере у Бога и крајњи позитиван исход српске патриотске борбе.³⁵ Побожност је представљала основ за частан живот, али је била и у функцији покретача извршавања војничке и партиотске дужности.³⁶ Обука на основу „Упута за подизање и гајење морала“ подразумевала је, с друге стране, моралну и психолошку припрему војника у циљу учвршћивања њиховог војничког духа и развијања квалитета као што су храброст, издржљивост, честољубље, морална чврстина, јединство, слога, одважност при суочавању са непријатељем. Старешинама српске војске наложено је да у часовима војничке обуке, као и ван ње, користећи се једноставним и разумљивим речима, охрабрују војнике да развијају своје војничке врлине, да им наводе примере из минулих бојева у којима су српски војници испољили храброст и пожртвованост, да поткрепљују њихову веру у моћ савезника и њихову добру вољу да помогну српској војсци да поврати своју земљу из руку непријатеља.³⁷

Да ли је војник-инвалид пристигао у Бизерту крајем 1915. или почетком 1916. године, заједно са првим избеглицама из Србије, или је он ту

³³ После повлачења преко Албаније, српска војска је добила француско наоружање и француске и енглеске униформе, које су војници носили приликом пробоја солунског фронта. Тој униформи припадао је и челични шлем француског типа М.15 (В. Васић 1980, 84). Гусле од војничког шлема начињене су од таквог једног шлема.

³⁴ Приступ и метод који овде примењујем своди се на дедукцију, чији је циљ сазнавање посебног и појединачног на основу познавања општег, иако због недовољног броја података закључци који се изводе таквим поступком могу бити само хипотетички.

³⁵ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. XV, 120; према: Пејчић 2008, 57.

³⁶ *Правило службе Српске војске – Вера и побожност*, део 2, чл. 27; исто.

³⁷ *Правило службе Српске војске – Војнички дух*, део 3, чл. 15; према: Пејчић 2008, 58.

доспео нешто касније? Да ли је тај човек пострадао приликом повлачења српске војске преко Албаније, или у ратним операцијама које су у августу 1916. године започете на Солунском фронту? На оваква и слична питања нисам у прилици да одговорим, али се са великом сигурношћу може рећи да градитељ гусала од војничког шлема, будући да је био инвалид, није похађао војничку обуку у Бизерти. Сва је прилика, заправо, да је он био припадник *Инвалидског бизертског одреда* који је у формиран 1917. године, када је проучавани предмет и начињен.³⁸ Најпре је отворена школа за неписмене инвалиде, да би се потом створили услови за отварање столарске, обућарске, кројачке, плетарске, лимарске и других занатских радионица. Став Команде српских резервних трупа и подофицирских школа, која је руководила тим програмом помоћу средстава која су добијана од савезника, био је да сваки инвалид треба да изучи неки користан занат, који ће, по могућству, одговорати његовим физичким способностима, као и психичким склоностима, али и потребама будуће, ослобођене земље (в. Пејчић 2008, 98–120).

Инвалидитет је у највећем броју случајева праћен стањем несклада, мање или више израженим, између притисака које стварају спољашњи и унутрашњи захтеви и тренутне могућности особе са инвалидитетом да на те захтеве адекватно одговори. У датим околностима, могућност да се та врста несклада артикулише на друштвено прихватљив начин понуђена је војницима-инвалидима кроз реедукацију у виду инвалидског програма. Иако се може претпоставити да је један број тих људи спремно прихватио ту могућност, врло је вероватно и то да се један број њих нашао у стању унутрашњег конфликта: док су се у њиховом непосредном окружењу одвијале припреме за будуће ратне операције на Солунском фронту, они су свој патриотизам и спремност да бране Отаџбину могли да искажу једино на посредан начин – изучавањем заната. „Наш“ војник је, по свој прилици, на ту врсту унутрашње дилеме, која се није могла разрешити помоћу механизма понуђених од стране његовог непосредног друштвеног окружења, одговорио на један оригиналан и врло креативан начин. Схвативши да му је суђено да буде инвалид-занатлија, а не војник-ослободилац земље, *одлучио је* да свој војнички дух и патриотске особине изрази кроз гусле од војничког шлема, предмет који је начинио ослонивши се на своје новостечено занатско умеће.³⁹ Тај човек је, покушавајући да изрази свој унутрашњи немир, „проговорио“ кроз предмет који је начинио, послуживши се симболичким „језиком“ војничког шлема. По мом уверењу, војник-инвалид из Бизерте је гусле од војничког шлема *изнео из свог срца на дар својој Отаџбини*.⁴⁰

³⁸ Људи су према типу и степену инвалидитета били груписани у три категорије: логор Лазуаз био је намењен војницима са лакшим обликом инвалидитета, док су у касарну Ламберт и санаторијум Бен Негро били смештани трајни инвалиди. Они су чинили састав Инвалидског бизертског одреда. В. https://sr.wikipedia.org/sr-el/Болница_у_Бизерти# (28. 06. 2017.)

³⁹ Реч *криза* потиче од грчке речи *crisis*, што се преводи и као *одлука*.

⁴⁰ Разуме се, тумачење које износим, а према којем је проучавани предмет у примарном контексту своје употребе имао психолошку компензаторску функцију, хипотетичко је и није

Након завршетка рата, један број инвалида из Бизерте пресељен је у Земун, у бивше касарне аустроугарске војске.⁴¹ Да ли је међу њима био и јунак ове приче, и како и где је он окончао свој трагични живот – о томе се може само нагађати. Међутим, прича о том човеку и гулама од војничког шлема ту се не завршава...

Археолошки контекст употребе предмета (1919–1992)

У Архиву Етнографског музеја стоји податак да је 1927. године извесни *Драг. Л. Стевановић* поклонио гусле од војничког шлема Етнографском музеју; не постоје други подаци ни о самом предмету ни о његовом дародавцу. Претраживањем у Архиву Југославије, пронађен је податак да је *Драгомир Л. Стевановић* у својству „посланика на страни“ боравио у Португалу. Ту се такође налази и један број података о томе да је тај човек радио као чиновник, да је имао извесних здравствених проблема и сл.⁴² Поставља се питање када и како су се укрстили животни путеви тог човека и предмета чијом се „биографијом“ овде бавим?

Један број предмета које су израдили припадници Инвалидског бизертског одреда у оквиру столарске, обућарске, кројачке, плетарске, лимарске и других занатских радионица задржан је по завршетку Првог светског рата у Француској. Они се данас налазе у Музеју Првог светског рата, у месту Мо крај Париза. Нажалост, „изгубљен је безмало сав покретни инвентар који је из Бизерте допремљен у отаџбину на једанаест вагона, а међу њима највреднија уметничка дела војника-сликара, позоришни реквизити, завесе, гардероба, штампарија на којој је штампан лист 'Напред', комплетна архива команде резервних трупа и подофицирских школа“.⁴³

Уколико је Драгомир Л. Стевановић имао контакт са амбасадом Републике Француске, како претпостављају чланови *Удружења ратних добровољаца 1912–1918 године*,⁴⁴ и уколико је он преко амбасаде додао гусле од војничког шлема, које је потом поклонио Етнографском музеју,

---

једино које је могуће. У Музеју Првог светског рата, у месту Мо крај Париза (Musée de la Grande Guerre de Meaux), изложена је *тамбурица од војничког шлема*, предмет који је готово идентичан гулама од војничког шлема, али конотира нека сасвим другачија значења. Компарацијом та два предмета отварају се нека сасвим нова истраживачка питања и проблеми којима се овде нећу бавити. Прилози о Музеју Првог светског рата доступни су на: <https://www.youtube.com/watch?v=EOoKsgONRVw>; https://www.youtube.com/watch?v=1I_Kf7f2lgE (28. 06. 2017.)

⁴¹ На том месту данас се налази *Школа за ученике оштећеног вида „Вељко Рамадановић“*.

⁴² Овај податак добио сам од колеге Мирослава Митровића.

⁴³ Наведена реченица је цитат из филма: „Бизерта – повратак у легенду“.

⁴⁴ Разговор са члановима Удружења обавио је колега Мирослав Митровић. В. http://www.srp-skiratnidobrovoljci.org/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=6 (28. 06. 2017.)

онда се тиме може објаснити пут који су гусле од војничког шлема, један од ретких предмета који нас сећају на Бизерту, превалиле од Бизерте до Музеја. Та претпоставка ослања се на претпоставку да су Драгомир Л. Стевановић, човек који је са француског језика на српски превео књигу „Увођење у философију“, академика Емила Фагеа,⁴⁵ и Драгомир Л. Стевановић, „посланик на страни“, који је Етнографском музеју поконио гусле од војничког шлема, заправо иста особа. Међутим, остаје нејасно шта се са гулама од војничког шлема дешавало у периоду између 1919. и 1927. године. У том периоду, или бар у одређеном временском интервалу унутар њега, гусле од војничког шлема су свакако биле чуване у некој врсти (ванмузејског) депоа. Стога се назначени период може означити као *прва фаза привременог депоновања предмета*, која представља део примарног контекста (упор. Менш 2015, 184). Тај контекст (не)употребе проучаваног предмета означавам као *примарни археолошки контекст*.

Гусле од војничког шлема су предмет јединствене вредности и несумњиво спадају међу предмете који представљају симболички инвентар друштва. И пре свог уласка у Музеј, тај предмет је био искључен из процеса комодитизације, да би након што је доспео у Музеј био и формално-правним путем декомодитизован (упор. Kopitof 2005, 283–287). Међутим, уколико се узме у обзир да гусле од војничког шлема нису биле излагане на сталним изложбеним поставкама Етнографског музеја, тешко да се може рећи да су оне од почетка своје музејске „каријере“ уживале статус музејског предмета јединствене вредности, који свакако заслужују.⁴⁶ Свој „прави“ музејски живот гусле из Бизерте започињу, практично, тек 1992. године, када су пресељене у музеј Српска кућа на Крфу, где су одмах постале део сталне музејске поставке. Период између 1927. године, када је проучавани предмет био поклоњен Етнографском музеју, и 1992. године, када је он пресељен у музеј Српска кућа на Крфу, представља *другу фазу привременог депоновања предмета*, која чини део музеолошког контекста (упор. Менш 2015, 184). Тај контекст (не)употребе проучаваног предмета означавам као *музејски археолошки контекст*.

Анализирањем структуре музејских фондова „намећу се различити критеријуми који указују на друштвене и економске прилике у држави, културну политику, а посебно на политику саме институције“ (в. Душковић 2016, 18 и даље). Разлози због којих гусле из Бизерте нису биле музејски излагане у тако дугом временском периоду јасни су, бар на први поглед, и без опсежније анализе. У периоду пуног развоја капиталистичке економије и „грађанизације“ Србије између два светска рата, који се више-мање преклапа са првом фазом назначеног музејско-археолошког контекста (1927–1939), гусле су као инструмент представљале (и представљају и данас) један од

⁴⁵ Овај податак сам пронашао на интернету. В. https://www.kupindo.com/Drustvene-nauke/13333261_Uvodjenje-u-filosofiju (28. 06. 2017.)

⁴⁶ То сам закључио на основу прегледања дела фото-документације Етнографског музеја, у којем се чувају фотографије сталних изложбених поставки.

симбола руралне културе, културе која је могла бити доживљавана као страна „духу грађанства“ (упор. Вучетић 2010). Претпостављам да проучавани предмет из тог разлога није нашао своје место на тадашњој сталној поставци Етнографског музеја.⁴⁷ У оквиру културне политике Музеја након Другог светског рата, пак, у периоду који се преклапа са другом фазом назначеног музејско-археолошког контекста (1946–1992), није се, претпостављам, давало превише простора предметима који су фигурирали као јасни означитељи националних идентитета народа који су улазили у састав СФР Југославије.⁴⁸ Гусле из Бизерте нашле су се, необичним сплетом околности, далеко од ратова који су обележили деведесете година 20. века, означивши дефинитиван крај некадашње заједничке државе.

Музеолошки контекст употребе предмета (од 1992. до данас)

*„Partout où j'ai voulu dormir,
Partout où j'ai voulu morir,
Partout où j'ai touché la terre,
Sur me route j'ai vu s'asseoir
Un malheureux vêtu de noir
Qui me ressemblait comme un frère.“⁴⁹*

Alfred de Musset

Гусле од војничког шлема биле су изложене на сталној музејској поставци у музеју Српска кућа на Крфу у периоду између 1992. и 2014. године. Оне су потом враћене „кући“, у Етнографски музеј, да би 2014. године

⁴⁷ Та изложба је била постављена 1919. године, одмах по завршетку Првог светског рата, и дочекала је Други светски рат (в. Бижић-Омчикус 2016, 166).

⁴⁸ После 1945. године, у Србији, као и на читавој територији тада нове социјалистичке државе, започињу процеси корените денационализације. Она се огледала у тежњи да се политички (национални) аспекти колективних идентитета потисну, тј. подреде владајућој идеологији. Културни (етнички, традиционални) аспекти колективних идентитета, међутим, нису били негирани; штавише, подржавани су у оној мери у којој је та врста подршке могла допринети идеји да се снага социјализма огледа у његовом интернационалном карактеру (веровало се да социјализам у економском, класном и идеолошком смислу изједначава и уједињује људе различитих културних и историјских наслеђа). У таквом друштвеном и политичком контексту, стална музејска поставка из 1946. године припремљена је „по систему колекцијског излагања музејског материјала са наглашеним намерама да се богатим збиркама Етнографског музеја прикаже традиционална култура Југославије“ (в. Бижић-Омчикус 2016, 166–167), а наредна стална поставка (1951) конципирана је према етничко-географским целинама (исто).

⁴⁹ *Svuda gdje htjedoh spavati, svuda gdje htjedoh umrijeti, svuda gdje takoh zemlju, na putu vidjeh kako sjeda neki nesretnik u crno obučen, koji mi je sličio kao brat.* Наведено у: Supek 1979, 222.

биле изложене на изложби „Где сви ћуте, оне говоре“.⁵⁰ Исте године биле су изложене и на изложби Музеја под називом „Велики рат и мали човек“.⁵¹ Стогодишњица евакуације српске војске и избеглица на Крф, која се обележавала 2016. године, послужила је као повод за реконструкцију Српске куће и реализацију нове сталне поставке у том музеју, која је отворена 18. априла те године. За ту прилику је у музеј Српска кућа послата реплика гусала од војничког шлема. Тај предмет је израдио Слободан Бендераћ, народни градитељ гусала,⁵² захваљујући помоћи француског историчара Жан Пјер Вернеа, директора Музеја Првог светског рата.⁵³ Реплику гусала од војничког шлема означавам као *гусле-двојник*.⁵⁴

Колега-кустос из Етнографског музеја Мирослав Митровић, дипл. правник и народни градитељ гусала Слободан Бендераћ, и кустос музеја Српска кућа на Крфу Љубомир Сарамандић били су тројица информаната које сам интервјуисао за потребе писања овог рада. Интересовало ме је како они виде гусле од војничког шлема и *гусле-двојника* и како схватају њихов међусобни однос.⁵⁵

У свом настојању да обухвати многострука значења гусала од војничког шлема, Митровић се ослања на три повезана, међусобно испреплетена интерпретативна оквира.⁵⁶ У првом интерпретативном оквиру, који чине идеје и представе које се везују за личност војника-инвалида из Бизерте, гусле од војничког шлема виђене су као „узвик тог борца“, као „крик који изражава огромну патњу“ и као „јаук који долази из другог времена“. Материјалност

⁵⁰ Изложба под називом „Где сви ћуте, оне говоре“, кустоса Етнографског музеја Мирослава Митровића, гостовала је у 2015. години у Зрењанину, у Руми и у Сремској Митровици. <http://www.galerijemuzeji.com/lat/izlozba/41/gde-svi-cute-one-govore>; http://www.rtv.rs/sr_lat/zivot/magazin/gusle-u-zavicajnom-muzeju_683824.html; <http://www.ozon.rs/vesti/2015/izlozba-gusala-gde-svi-cute-one-govore/> (29. 06. 2017.)

⁵¹ <http://www.galerijemuzeji.com/lat/izlozba/44/veliki-rat-i-mali-covek> (29. 06. 2017.)

⁵² Неки од примерака гусала које је Бендераћ израдио налазе се у збирци музичких инструмената Етнографског музеја (В. Бендераћ 2014). Иако ти предмети не испуњавају претходно наведене формалне услове и критеријуме за пријем предмета у Музеј, Мирослав Митровић, кустос-руководилац збирке музичких инструмената, сматра да „Бендераћ – као човек – испуњава све услове и критеријуме“, па су и његове гусле нашле свој пут до музејске збирке.

⁵³ Жан Пјер Верне је, одговарајући на молбу кустоса Мирослава Митровића, набавио француски војнички шлем који је готово идентичан шлему од ког су израђене оригиналне гусле из Бизерте. Слободан Бендераћ је од тог шлема потом израдио реплику гусала од војничког шлема.

⁵⁴ Термин *двојник*, својеврстан пандан термину *оригинална реплика* који користи Линда Дочерти, уводим зато што поред формално-семантичког конотира и персонални слој значења (упор. Docherty 2008). О односу између оригиналног предмета и реплике в. у: Weier-de Naap 2010.

⁵⁵ Са Љубомиром Сарамандићем сам контактирао путем електронске поште, док сам са Мирославом Митровићем и Слободаном Бендераћем обавио неколико интервјуа за које сам имао дозволу снимања.

⁵⁶ Раздвајање тих интерпретативних оквира треба схватити само условно, јер је оно учињено искључиво у аналитичке сврхе, ради прегледности сакупљене грађе и њене лакше интерпретације.

самог предмета је у извесном смислу потиснута, будући да је он схваћен као *опредмећени израз горуће емоције његовог творца*, при чему долази до својеврсног семантичког изједначавања самог материјалног артефакта и емоционалног набоја за који се претпоставља да је у њега „уграђен“. У другом интерпретативном оквиру, за предмет се везују значења која превазилазе индивидуалност његовог творца. Уже посматрано, та значења проистичу из идеје о српском народу као жртви Првог светског рата, али се она у ширем смислу везују и за све друге народе чији су припадници пострадали у Великом рату. Гусле из Бизерте схваћене су као „симбол“, као „нека врста сублимације“ и „срце свих невоља кроз које су ти људи прошли“, као „споменик“ и „колевка свих душа које су изгинуле, нестале или су незнано где сахрањене“. Како Митровић износи, „трагичне судбине свих изгинулих војника налазе се у том шлему, предмету који зато преноси невиђено велику поруку“. У трећем интерпретативном оквиру, гусле од војничког шлема везују се за националну епску гусларску традицију. Тај предмет „привлачи гусларе као магнет“, он је „огромна црна рупа у коју се слива читава национална епска и гусларска традиција“ – како Митровић истиче. Међутим, значај гусала од војничког шлема, према речима мог саговорника, превазилази оквире и границе националне епске традиције, јер тај предмет отеловљује болно амбивалентан карактер гусала – инструмента који у себи носи „поруку дубоке моралности“, а истовремено „својом песмом позива у борбу“. Другим речима, гусле од војничког шлема, према Митровићу, функционишу као гусле-симбол свих гусала, оне су *гусле са великим Г*.

За Слободана Бендераћа, пак, гусле из Бизерте представљају „сведочанство прошлог времена и огромних патњи кроз које је српски народ прошао у рату“. Он их такође види и као „израз настојања да се све недаће издрже“, те као „израз борбе, отпора и наде у победу“. За разлику од Митровића, који значај придаје искључиво шлему од кога је израђена кутлача гусала из Бизерте, Бендераћ верује да сваки део тог инструмента „нешто говори“. По његовом мишљењу, врат гусала није случајно израђен од тисовине; наиме, крст на коме је, према предању, разапет Исус Христос направљен је баш од тог дрвета. Фигура коња постављена је на врат инструмента зато што је коњ у Првом светском рату представљао „верног саборца српског војника“, док предњи део гусала није случајно израђен баш од лима; наиме, према уверењу овог народног градитеља гусала, ради се о лиму од потрошених конзерви хране, дакле – о материјалу који је био у директном контакту са војником-градитељем оригиналног предмета.⁵⁷ Бендераћ је уложио велики труд и напор како би прибавио све материјале (тисовина, лим од конзерви итд.) потребне за израђивање реплике гусала од војничког шлема.

⁵⁷ Бендераћева претпоставка да је предњи део гусала од војничког шлема израђен од лима од потрошених конзерви хране највероватније је тачна; наиме, метални „клишеи“ за текст буквара који је био намењен слепим војницима у Бизерти били су израђивани управо од тог материјала (в. Пејчић 2008, 109).

За разлику од Митровића и Бендераћа, који се у својим тумачењима ослањају превасходно на историјски, симболички, национални и емоционални значај проучаваног предмета, Љубомир Сарамандић сматра да се војник из Бизерте приликом израде гусала од војничког шлема руководи пре свега практичним разлозима. „Израда гусала од дрвета захтева време и концентрацију, ресурсе којима српски војници нису располагали у датим околностима“, истиче Сарамандић, те гусле од војничког шлема представљају „израз довитљивости и виталности српског војника“. Као и други предмети који су изложени у Српској кући на Крфу, оне „сведоче о вероватно најбољој особини српског народа, његовој виталности и способности опоравка у најтежим историјским околностима“.

Према виђењу двојице кустоса, Митровића и Сарамандића, оригинални предмет обдарен је моћном „ауром“ и неупоредиво је „снажнији“ од своје реплике. Слободан Бендераћ, међутим, тај предмет доживљава на сасвим друкчији начин. Приликом израде реплике гусала од војничког шлема, Слободан Бендераћ је покушао, како то сам каже, да „уђе у дух“ војника из Бизерте, настојећи да напиша живе дамаре тог човека. Једна од најтрагичнијих епизода из српске националне историје, која је персонификована у лику војника-инвалида из Бизерте, „уграђена“ је у *гусле-двојника* заједно са историјом Бендераћеве сопствене породице. У историји те породице, централно место припада Слободановом деди, Јакши Бендераћу, припаднику чувеног Гвозденог пука.⁵⁸ Животна прича Слободана Бендераћа, посвећеника гусала, надовезује се, тако, на причу о његовом деди-узору, као и на причу о непознатом војнику, градитељу гусала од војничког шлема. Из перспективе овог градитеља гусала, те две личности поседују јединствен, митски ореол, а *гусле-двојник* „проговарају“ на два истоветна и истовремено различита језика – језиком предмета чију реплику представљају и својим сопственим језиком. Приче о та два предмета се, на тај начин, повезују, преплићу и опонашају једна другу, нарастајући и стално се увећавајући својим међусобним спајањем.

„Драго ми је што су *моје гусле* сада на Крфу“, каже Слободан Бендераћ, који се у предмету који је начинио „огледа“ као у мозаичком стаклу. Но, то је већ *друга* прича.⁵⁹

⁵⁸ Име Јакше Бендераћа помиње се на 484. страници књиге *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, аутора Мирка Добричанина (2012).

⁵⁹ Док теоријски модел *културне биографије ствари*, без превише залажења у појединости из живота људи, ставља снажан акценат на „живот“ ствари (предмета), теоријски модел *биографских објеката* говори о томе „како предмети причају приче о животима људи“ (в. Hoskins 1998). Музеолошка операционализација тог модела представљала би следећи логичан корак у изградњи једне хуманистичке музеологије, у којој „центар музејског интересовања и рада постаје човек, док су предмети које је створио првенствено носиоци информација са вишеструким значењима. Они су материјални сведоци свакодневног живота, као и свечаних и посебних догађаја, али уједно на сликовит начин говоре и о креативности, инвентивности, мудрости, идеалима и саживоту са окружењем“ (Менковић 2016).

Закључно разматрање

У овом раду сам покушао да кроз анализу „биографије“ једног музејског предмета – гусала од војничког шлема, начињених 1917. године у Бизерти, укажем на музеолошки потенцијал теоријског модела *културне биографије ствари*, као и на теоријска и методолошка ограничења која се јављају приликом његове употребе у оквиру регуларне музејске праксе у Етнографском музеју у Београду. Показује се, судећи према овде представљеном разматрању, да се прича о појединим музејским предметима може испричати чак и онда када о њима не постоје практично никакви подаци. На основу једне или две реченице, колико о истраживаном предмету стоји забележено у његовој музејској документацији, помоћу одговарајуће историографске грађе, као и *уз помоћ маште*, може – као из некаквог семена – да „проклија разграната биографија“ тог предмета, након чега он мора бити *виђен* на сасвим другачији начин.⁶⁰

Једини нужан предуслов креирања „биографије“ једног музејског предмета представља постојање некаквог *односа* између њега и особа које на овај или онај начин долазе (или су долазиле) у контакт са њим. Креирање значења музејских предмета представља отворен процес у којем – поред оригиналног власника предмета (једног или више њих), кустоса-руководалаца музејских збирки, као и других особа које долазе у контакт са проучаваним предметом (било да је реч о музејским или о ванмузејским актерима) – могу да учествују и посетиоци музејских изложби; другим речима, „биографију“ музејских предмета могуће је анализирати и кроз призму процеса њихове музеолошке презентације и рецепције, што је тема која захтева посебно разматрање.⁶¹

У раду се, кроз разматрање могућности операционализације модела *културне биографије ствари* у једној широј теоријској и музеолошкој перспективи, такође дошло и до закључка да је сам тај модел унеколико потребно модификовати, а да би се он могао примењивати у анализи етнографских музејских предмета који потичу из друге половине 19. и прве половине 20.

⁶⁰ Према предлогу Марине Симић, термин *вид* (*vision*) треба да означава „физичку“ способност виђења, док се термин *виђење* (*visuality*) односи на културну обраду те физичке способности (в. Симић 2010).

⁶¹ Гусле од војничког шлема су, захваљујући залагању аутора овог текста, музејски излагане и у 2017. години, на изложби шабачког Народног музеја „Све ће то народ позлатити“, посвећеној војним инвалидима и ратној сирочади. Планирао сам да присуствујем отварању те изложбе како бих кроз разговоре са посетиоцима шабачког Народног музеја сакупио један део грађе за писање наредног прилога о гуслама од војничког шлема. Међутим, услед неких непредвиђених околности, тај план нисам успео да реализујем, али следећу такву прилику свакако нећу пропустити. Гусле од војничког шлема могу се видети у прилогу који је Радиотелевизија Србије направила о изложби „Све ће то народ позлатити“, на: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/8/kultura/2965667/sve-ce-to-narod-pozlatiti--posveceno-vojnim-invalidima-i-ratnoj-sirocadi.html> (11. 12. 2017.)

века. При томе, треба узети у обзир базичне културне категорије, попут простора, времена и идеје особе које су биле карактеристичне за српско традицијско друштво (уколико се бавимо анализом предмета који потичу из српске традицијске културе), као и основне законске одредбе путем којих су унутар њега били регулисани социјални, породични и својински односи. „Музеалијама у настанку“, односно објектима материјалне културе који улазе у Етнографски музеј и постају музеалије, потребно је методолошки приступити на нешто другачији начин него што је то пракса у Музеју, како би будућа истраживања „биографија“ музејских предмета могла да се заснивају на одговарајућој (квалитетној) етнографској грађи.

Значајно је још напоменути – и тиме ћу ово излагање привести крају – да музеолошка примена модела *културне биографије ствари* није ограничена само на анализу појединачних музејских предмета. Свака од збирки Етнографског музеја представља „комплексно и широко дискурзивно поље, терен на којем се сусрећу и преплићу разна етнолошка, антрополошка, културолошка, музеолошка, историјска или политичка схватања потекла из разних интерних (и екстерних, разуме се – М. З.) дискурса, понекад комплементарна, а понекад у колизији“ (Матић 2007, 29). *Културне биографије музејских збирки*, будући да кореспондирају са сваким од наречених (и других) схватања, представљају, по мом мишљењу, кључни сегмент тоталне историје Етнографског музеја, институције дугог трајања, која постоји читавих 115 година. Поред тога што указује на то какав је био живот Музеја у прошлости, тотална (структурна) историја те институције говори о друштвеним, политичким, економским и свим другим околностима у којима је тај живот протицао.⁶²

Да ли је историју Етнографског музеја могуће сагледати као тоталитет појава и процеса у оквиру свих подручја музејског живота, без редуковања на поједине његове аспекте, чиме се стварају методолошки предуслови за један синтетички резултат (упор. Митровић 1996, 170)? Да ли „биографије“ музејских предмета и музејских збирки могу да се испричају путем музејских експозиција, на визуелно и семантички упечатљив начин, како и приличи једној институцији дугог трајања? У ком ће се правцу даље одвијати трансформација домаће етнографске музеологије? На који начин ће будуће изложбене поставке Етнографског музеја одговорити на оваква и слична питања – остаје да се види.

---

⁶² О антрополошко-структуралистичком залеђу историјске „Школе Анала“ видети у: Milenković 2002.

Литература

- Аврамовић, Сима. 2014. „Српски грађански законик (1844) и правни транспланти – копија аустријског узора или више од тога?“, у: *Српски грађански законик – 170 година*, ур. Милена Полојац и др., 13–47. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Antoš, Zvezdana. 2014. „Skupljanje“ sadašnjosti u etnografskim muzejima. *Etnološka istraživanja* 18–19: 115–127.
- Appadurai, Arjun (ed.). 1986. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. London: Cambridge University Press.
- Бижић-Омчикус, Весна. 2001–2002. Заштита покретних етнографских добара. *Гласник Етнографског музеја* 65–66: 239–257.
- Бижић-Омчикус, Весна. 2016. „Сталне изложбе Етнографског музеја од 1901. до 2001.“, у: *Ка новој сталној поставци Етнографског музеја*, ур. Милош Матић, стр. 163–173, Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Бендераћ, Слободан. 2014. *Пламен код огњишта* - каталог изложбе. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Beier-de Naan, Rosmarie. 2010. You can always get what you want. History, the original, and the endless opportunities of the copy. Доступно на: http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/icmah/publications/Actes-Shanghai-complet2.pdf. (29. 06. 2017.)
- Васић, Павле. 1980. *Униформе српске војске 1808 / 1918*. Београд: Издавачки завод „Југославија“.
- Вучетић, Радина. 2010. *Београд између два светска рата*. Београд: Креативни центар.
- Велимировић, Данијела. 2016. „Границе светова: српско село на прелазу из 19. у 20. век.“, у: *Ка новој сталној поставци Етнографског музеја*, ур. Милош Матић, стр. 217–221, Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Големовић, Димитрије. 2008. *Пјевање уз гусле*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Гавриловић, Љиљана. 2007. *Култура у излогу: ка новој музеологији*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Гавриловић, Љиљана. 2009. *О политикама, идентитетима и друге музејске приче*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Гавриловић, Љиљана. 2006. „У потрази за идеалним описом музејског предмета“, у: *Етнолошка музејска документација у Србији на почетку трећег миленијума – стање и перспективе*, ур. Д. Рајић, 1–6, Чачак: Народни музеј Чачак.
- Гавриловић Љ. 2005. „Етнографска музеологија“ и/или примењена антропологија. Народни музеј Крушевац, *Крушевачки зборник* 11: 29–41.
- Gavrilović, Ljiljana i Marko Stojanović (ur.). 2008. *Muzeji u Srbiji: započeto putovanje*. Beograd: Muzejsko društvo Srbije.

- Gavrilović, Ljiljana. 2009. Muzeologija i antropologija: ukrštanje puteva. *Antropologija* 9: 27–39.
- Gavrilović, Ljiljana. 2006. Muzeologija u vakuumu. *Etnoantropološki problemi* 1 (1): 45–58.
- Gojković, Andrijana. 1994. *Muzički instrumenti, mitovi i legende, simbolika i funkcija*. Beograd: Cicero.
- Gojković, Andrijana. 1989. *Narodni muzički instrumenti*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Gosden, Chris & Yvonne Marshall. 1999. The Cultural Biography of Objects. *World Archeology* 31 (2): 169–178.
- Добричанин, Мирко. 2012. *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*. Београд: Интерпрес.
- Душковић, Весна. 2016. *Ковчежић Етнографског музеја у Београду 1901–2016*. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- De L’Estoile, Benoit. 2003. From the Colonial Exhibition to the Museum of Man. An alternative genealogy of French anthropology. *Social Anthropology* 11 (03): 341 – 361.
- Docherty, Linda. 2008. Original Copies. Gilbert Stuart’s Companion Portraits of Thomas Jefferson and James Madison. *American Art* 22 (2): 85–97.
- Ђурић, Ђорђе. 2014. *Србија у Првом светском рату. Илустрована хронологија*. Нови Сад: Прометеј.
- Erlich, Vera Stein. 1964. *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*. Zagreb: Naprijed.
- Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje. Teorije i koncepti na kraju XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Зарић, Милош. 2016. Од Копитофа на дар. Другачији поглед на културну биографију ствари. *Гласник Етнографског музеја* 80: 111–135.
- Ivanović, Zorica. 2003. „Antropologija žene i pitanje rodних odnosa u izmenjenom diskursu antropologije“, u: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lidija Sklevicky, 380–435. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Јовановић, Мила. 2005. „Породица у доба доношења Грађанског законика за Кнежевину Србију (неке сличности са старом римском породицом)“, у: *Србија 1804–2004. Друштво, економија, држава, право, политика, култура, религија*, ур. Слободанка Стојичић, 333–377. Ниш: Правни факултет, Центар за публикације.
- Јевремовић, Неда и Зоран Цветковић. 1996. *Музејски информациони систем Србије*. Београд: Народни музеј Београд.
- Јаковљевић-Шевић, Тјана. 2014. Redefinisanje etnografske muzeologije: odgovor na izazove savremenosti. Primeri muzejske prakse u Srbiji. *Etnološka istraživanja* 18–19: 147–161.
- Јовановић-Gudurić, Ivana i Тјана Јаковљевић-Шевић (ur.). 2011. *Savremena etnografska muzeologija i prezentacija (novih) identiteta*. Novi Sad: Muzej grada Novog Sada.
- Ковачевић, Иван. 2011. Музеји и модернизација: дрес, трактор и пластична лутка. *Етноантрополошки проблеми* 6 (2): 365–380.

- Ковачевић, Иван. 2006. Индивидуална антропологија или антрополог као лични гуслар. *Етноантрополошки проблеми н.с.* 1 (1): 17–34.
- Kovačević, Ivan. 2014. Jugoslovensko kulturno nasleđe – od jugoslovenske ideje do jugonostalgije, u: *Traženje značenja – eseji iz antropologije i folkloristike*, ur. Ivan Kovačević i Dragana Antonijević, 147–159. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Kovačević, Ivan. Dragana Antonijević i Žarko Trebješanin. 2013. Metodološki okvir proučavanja nostalgije i životnih priča. *Etnoantropološki problemi* 8 (4): 945–963.
- Kopitof, Igor. 2005. Kulturna biografija stvari: komoditizacija kao proces. *Treći program* 125–126: 274–300.
- Lutovac, Milisav. 1962. Prigradska poljoprivreda Beograda. Zbornik radova Geografskog instituta 18: 155–172.
- Митровић, Андреј. 1996. *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*. Београд: Медија центар Одбрана.
- Матић, Милош. 2007. Прелузија за истраживање музеолошког контекста – збирка покућства у Етнографском музеју у Београду, у: *Редефинисање етнографског музејског предмета* 2, ур. Емила Петровић и Сузана Антић, 23–31. Неготин: Музеј Крајине.
- Матић, Милош. 2011а. „(Не)егзотични идентитети“, у: *Савремена етнографска музеологија и презентација (нових) идентитета*, ур. Ивана Јовановић-Гудурић и Тијана Јаковљевић Шевић, 37–55. Нови Сад: Музеј града Новог Сада.
- Матић, Милош. 2011б. Концептуализација културе у херитолошкој парадигми. Музејско надмудривање с материјалним. *Антропологија* 11 (1): 117–142.
- Матић, Милош. 2008. Употреба музеализованих знања као агенса друштвене промене и развоја, *Музеји* 1: 7–20.
- Матић, Милош. 2009. *Размена добара у сељачком друштву Србије*. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Матић, Милош. 2016. „Како у будућност етнографских музеја“, у: *Музејска етнографија и савремена култура. Књига апстраката*, прир. Ивана Јовановић-Гудурић, 8, Београд: Музејско друштво Србије.
- Митровић, Мирослав. 2014. *Где сви ћуте оне говоре*. Гусле етнографског музеја у Београду - каталог изложбе. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Менш, Питер ван. 2015. *Ка методологији музеологије*. Београд: Музеј науке и технике.
- Менковић, Мирјана. 2016. „Традиција за будућност. 115 година Етнографског музеја у Београду“, у: *Ковчежић Етнографског музеја у Београду 1901–2016*, Весна Душковић, 5–6, Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Mendras, Henri. 1986. *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus

- Mayer, Carol E. 2005. Gladsome moments: From the museum to the academy... and back, *Museum Management and Curatorship* 20: 171–181.
- Milenković, Pavle. 2002. Strukturalističko zaleđe “škole Anala”. *Godišnjak za društvenu istoriju* 9 (1–3): 209–238.
- Miller, Daniel. 1992. „Things ain’t what they used to be“, in: *Interpreting Objects and Collections*, ed. Susan M. Pearce, 13–19. London / New York: Routledge.
- Maroević, Ivo. 1993. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Maroević, Ivo. 2000. Museology as a field of knowledge. *ICOM* 8: 5–7.
- Nikolić Đerić, Tamara. 2011. Važnost sekundarne dokumentacije u etnografskim muzejima, *Етолошка истраживања* 16: 79–90.
- Павковић, Никола и Јоана Павковић. 1967. Појмови „архаичан“ и „примитиван“ у Етнологији. *Гласник Етнографског музеја* 30: 165–169.
- Павковић, Никола Федор. 2014. *Студије и огледи из правне етнологије*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Пантелић, Никола. 1967. Начин и организација теренских истраживања Етнографског музеја у Београду. *Гласник Етнографског музеја* 30: 149–154.
- Пејчић, Предраг. 2008. *Српска војска у Бизерти (1916–1918)*. Београд: Библиотека Јазон.
- Pearce, Susan M. 1992. *Interpreting Objects and Collections*. London and New York: Routledge.
- Рашић, Милош. 2016. Да ли су антрополозима потребни музеји? Антрополошка анализа улоге етнолога-антрополога у музејима. *Гласник Етнографског музеја* 80: 89–110.
- Radulović, Ema (ur.). 2006. *O redefinisaniu pojma etnografskog muzejskog predmeta*. Kruševac: Narodni muzej Kruševac.
- Radenković, Ljubinko. 1996. *Simbolika sveta u narodnoj magiji Južnih Slovena*. Niš: Prosveta.
- Riggins, Stephen H. (ed.) 1994. *The Socialness of Things: Essays on the Socio-Semiotics of Objects*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Симић, Марина. 2010. Вид и виђење: режими знања и апропријација других у етнографским музејима и етнографском филму. *Гласник Етнографског института САНУ* LVIII (1): 85–99.
- Simić, Marina. 2008. Izlaganje narodnosti kao tradicionalne kulture u Etnografskom muzeju u Beogradu: istraživanje muzejske modernističke prakse, u: *Muzeji u Srbiji: započeto putovanje*, ur. Ljiljana Gavrilović i Marko Stojanović, 47–69. Beograd: Muzejsko društvo Srbije.
- Стојановић, Марко. 2015. Етнографска музеологија: Од етнографије до антропологије – музеализација предмета од нових материјала. *Антропологија* 15 (1): 157–173.
- Савић, Јелена. 2014. *Преци потомцима. Поклони и откупи Етнографског музеја 1999 – 2013*. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Supek, Rudi. 1979. *Mašta*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

- Smith, Charles S. 1989. "Museums, Artefacts, and Meanings", in: *The New Museology*, ed. Peter Vergo, 6–21. London: Reaktion.
- Stojaković, Velibor. 1989. Funkcionalna i socijalna odrednica individualne imovine žena u odnosu na formalni karakter zadružne svojine. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 43 / 44: 39–60.
- Halpern, Džoel Martin. 2006. *Srpsko selo. Društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici (1952–1987)*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Hoskins, Janet. 1998. *Biographical Objects: How Objects Tell Stories about People's Lives*. London: Rotledge.
- Цветаноска, Виолета. 2014. Културна биографија мијачке ношње. *Гласник Етнографског музеја* 78 (78): 57–87.
- Cruikshank, Julie. 1992. Oral Tradition and Material Culture: Multiplying Meanings of 'Words' and 'Things'. *Anthropology Today* 8 (3): 5–9.
- Чоловић, Иван. 2008. *Балкан – терор културе. Огледи о политичкој антропологији 2*. Београд: Библиотека XX век.

Miloš Zarić

THE STORY OF GUSLE MADE OF A MILITARY HELMET*

Summary

The author considers the possibility of a museological application of the theoretical model of the cultural biography of things in use since the mid 1980s in many projects researching the material culture. The analysis of the 'biography' of a museum object: a military helmet turned into gusle in Bizerta in 1917 indicates the museological potential of this theoretical model and theoretical and methodological limitations occurring when it is applied in the regular museum practice in the Ethnographic Museum in Belgrade.

Key words: theoretical model of the cultural biography of things, Ethnographic Museum in Belgrade, ethnographic museum objects, ethnographic museology, gusle made of a military helmet, gusle-double, army invalid in Bizerta

Прегледни рад

УДК: 391(497.11)''18/19''
677.31.027.422(497.11)''18/19''*Наташа Николић*
Народни музеј Крагујевац

ТРАНСФОРМАЦИЈА БОЈАЦИЈСКОГ ЗАНАТА У КРАГУЈЕВЦУ

У времену када се друштвене и привредне околности толико промене да занат постаје непотребан, занатлије изналазе начин да опстану тако што су своју делатност прилагођавају новим потребама, производима и услугама. Управо је трансформација бојацијског заната у радње за хемијско чишћење, која се одвијала од краја шездесетих година 20. века до данас, потврда ове способности занатлија да опстану у промењеним условима. Од десетак бојацијских радњи, колико их је радило током 20. века, у Крагујевцу, почетком 21. века остала је једна радња у којој се на традиционалан начин боје вунене тканине, а која истовремено обавља и послове хемијског чишћења. Овим радом покушаћемо да објаснимо значај који су бојације имале у историји одевања, околности у којима су се занатлије образовале и радиле у 19 и 20. веку, узроке гашења овог заната, као и прелазак на послове хемијског чишћења.

Кључне речи: терминологија, бојације, историјат, образовање, технологија, веровања, хемијско чишћење

Увод

Реч *боја* потиче од турске речи *boya* а *бојадисати* значи бојити (Шкалајић1985: 146). По Вуку Караџићу, синоним за боју је израз *маст*; бојадисање се назива *маићење*, бојадисати – *мастити*, док је бојација – *мастилац* и, изведено *бојац* (Стефановић Караџић 1935: 36–37). Ови изрази

су увелико заборављени, као и израз *цвет*, који се помиње у значењу боје 1820. године у пуномоћју које је кнез Милош издао изасланицима који су ишли у Цариград. У документу је од султана тражено, да се у Србији свима „одобри једнако право носити при себи оружје и употребљавати сваку одећу и сваког цвета (боје, нап. Н.Н.) по својој вољи“ (Ђорђевић 1935: 2). У преписци кнеза Милоша са терзијама у Београду, од којих је наручивао одећу за себе, породицу и рођаке, користи се и немачка реч за боју - фарба (*die Farbe*): „један комад да буде фарбе плаветне, један црвене, а трећи, изаберите ви фарбу какву ви нађете за добру, само да не изгуби фарбу и да не избели“ (Ђорђевић 1925: 52).

У народном језику постоји мноштво израза за означавање боја и њихових бројних нијанси. Према теренским белешкама са територије централне Шумадије, у употреби су били следећи називи: дуван боја, светло кафено, беловињаста, светло мрко, старо злато, зеленкасто кафена, трава зелено, мед боја, зејтинли, прљаво бело вино, бордо, јоргован...¹ За добијање ових нијанси жене су најчешће боиле пређу у својим домаћинствима користећи биљне сировине, што је често водило ка неизвесном исходу. Осим вуне бојена је и конопља, и то у више нијанси жуте, смеђе и плаве боје (Радојковић 2014: 18), од које је најчешће ткан кућни текстил (сламарице, пешкири, јастуци), а од делова ношње бојене су једино конопљане (тежињаве) нити за ткање сукања. Сама технологија добијања одређене нијансе из природне сировине захтевала је много искуства, умешности и стрпљења. Пре свега било је потребно сакупити: кору, орахову љуску (клапину), корење, шишарке и све то припремити, осушити или истуцати. Тако се вунена и конопљана пређа бојила у луковини, лишћу дуда или кори дивље јабуке за добијање жуте боје; црвена се добијала из корена броћа (који је сејан у баштама), зелена од коприве, а браон нијансе су добијане од орахове љуске. Када су, због једноставности поступка, жене бојиле вунену пређу (за ткање ћилима, торби и другог текстилног покућство) или одевне предмете плетене од вуне (најчешће џемпере, прслукe и чарапе) у бојацијским радњама, термилошке нејасноће око тражених нијанси решаване су уз помоћ узорака боја и каталога.

Бојење тканина и предива је једно од општих и јединствених знања које су поседовале све људске заједнице у прошлости, условљено специфичностима дотичног поднебља и доступним сировинама. Подручје Балкана омеђило је различите народе који користе сличне сировине које налазе у непосредном окружењу, као и технике бојења сирове пређе и готових производа. До краја 19. века се технологија бојења заснивала на биљним, животињским и минералним сировинама. Она се одвијала на два плана. Један представља знања сконцентрисана у струковним, еснафским организацијама, у којима је технологија строго дефинисана и тајна, а други подразумева знања која су стицана у оквиру домаће радиности, која су јавна

¹ Радмила Крушковић, *Теренске белешке 1970- тих година*, Народни музеј Крагујевац

и радо преношена. Уз то карактеристична је и полна диференцијација, јер су занатлије у нашој традиционалној култури мушкарци, док се подручјем домаће радиности баве жене.

Одевањем се дефинишу национална и сталешка припадност, узраст и пол, брачни и економски статус, изражавају се реперезентативна и ритуална функција (венчано одело, погребно)... Символизам боја одређује костим старијих и млађих жена (старијих у тамним нијансама, а младих у светлим). Сваки појединац унутар своје културе дефинисан је овим функцијама. И кроз историју одевања становништва у разним периодима уочавамо наведене карактеристике. У периоду средњег века, одевање властеле, а у мањој мери и одевање других слојева становништва можемо пратити кроз ликовне изворе првог реда - фреске живописане у манастирима. Поред врсте тканина, веза, украса и кроја, у овом периоду су значајне и боје одевних предмета. У првој половини 13. века српска властела је носила беле тунике, а од 14. века копира византијске узорне ношењем туника од црвене свиле (Васић 1964: 66).

У периоду турске владавине, бројни су писани извори, међу којима велики значај имају прописи који се односе на одећу немуслимана (раје). Ови су прописи доношени са циљем јасног разликовања муслимана од немуслимана, а односили су се на ношење оружја, на обућу, појасеве, капе и боју одеће. Зелена, жута и црвена биле су боје муслимана, а поданици су носили црну, љубичасту и плаву боју (Филиповић 1963: 62). Прве наредбе које су се односиле на ношњу српског становништва у ослобођеним крајевима, потичу из времена Карађорђа (забрана ношења перчина, док се каснијих година забрањује ношења дуката, нашивање златних и сребрних ширита, женских гломазних капа –тарпоша...) (Николић 2004: 160). За време владавине кнеза Милоша Обреновића, бројни портрети устаника и самог кнеза репрезентују их у оријенталним костимима зелене и црвене боје, којима се симболично показивала стечена слобода.

Након Хатишерифа из 1830. и другог из 1833. којима се добијају многа права у државном уређењу земље, напушта се оријентални костим. У наредном периоду настаје српски грађански костим, који представља комбинацију одевних елемената Истока и Запада, нарочито у женском одевању (богат колорит женске одеће), док је у мушком костиму постепено прихваћен европски начин одевања. Крајем 19. века превладава европски костим, а женски грађански костим улази у сферу свечане одеће; на селу као венчана одећа, а у граду, код старије генерације трговачко-занатлијског слоја као репрезент етничког и традиционалног.

Услед великих друштвено економских промена и еманципације жена, костим у 20. веку, преживљава више трансформација, функционално се мења и постаје практичнији за ношење. Прве промене су уследиле након Великог рата, и наставиле су се у периоду друге половине 20. Века, напоре са индустријском производњом готове робе и диктатом моде и њених трендова, који су се смењивали са годишњим добима.

Историјат бојацијског заната

Варош Крагујевац нагло се развила након ослобођења од турске власти и проглашења за престоницу 1818. године. Формирањем двора и бројних установа дошло је до већег прилива становништва, стручних и учених људи, Срба из „прека,“ странаца, као и домаћег, сеоског становништва. Од 200 кућа почетком 19. века, крајем истог, варош је имала већ близу 1800 кућа (Каниц 1985: 316). У њој је чаршија, наслеђена из турског времена. Због недостатка правних прописа у области занатства и трговине, крагујевачки Суд уредио је ову област, 1823. када је установљено 16 појединачних и мешовитих еснафа, између којих и бојацијски (Архив Србије 5930). Према истраживању Николе Вуча (Вучо 1954: 28) бојацијски еснаф је поново основан 1861.г. (нема података о броју чланова). Познато је да је 1891. имао дванаест чланова, а наредне године тринаест. Министар народне привреде наредио је да се у Крагујевцу 1895.г. уместо мешовитих трговачко-занатских образују мешовити занатлијски еснафи према сродности заната, због чега је 1900.године образован бојацијско - фарбарски еснаф (Исто). Икона, која је из 1874. године и која се чува у Старој цркви (црква Св. Духа) посвећена је Св. Василију, Св. Јовану Златоустом и Св. Григорију богослову (Света Три Јерарха), који се славе 27. јануара / 12. фебруара, као икона руфета (еснафа) бакалског и бојацијског. Она је потврда још једног занатлијског удруживања које није сачувано у документима.

Бојацијским занатом бавили су се мушкарци, који су познавали технологију добијања боје из сировина биљног, животињског и минералног порекла. Бојење вунене и памучне пређе органским једињењима забележено је у неколико стручних радова (Мијатовић 1928; Стојановић 1965; Ћирић 1978; Ивановић 1953) у којима је детаљно објашњен поступак добијања најтраженијих боја и процес бојења (Мијатовић 1928)² Када су у другој половини 19. века откривене анилинске боје, поступак бојења је олакшан и скраћен. До краја 19. века све бојације су прешле на употребу нових, вештачких боја.

Највећу новину у области занатства донео је Закон о радњама из 1910. године, којим је укинут еснафски систем из 1847. године. Радно време занатлија ограничено је на 10 сати, ученици нису могли да ступе на занат пре навршених четрнаест година и др. Тих година Крагујевац је имао шест бојација³, а у периоду између два рата тринаест.⁴ Према списку занатских

² Исто, 19–21.

³ Јеремија Миловановић, Лука Тодоровић, Марко Радивојевић, Радул Стефановић, Радоје Тодоровић и Ђорђе Симовић, види *Трговинско занатлијски шематизам краљевине Србије*, Београд 1902–03, 181.

⁴ Драгутин П. Богојевић, Крста Карајанковић, Лука Тодоровић, Никола Димитријевић, Никодије Златић из Грабовца, Петар Благојевић, Радоје Тодоровић, Светолик Огњановић (Љуљаци), Петар Тодоровић и Сима Миладиновић, Велимир Марковић, Раденко Пантелић,

радњи из ратне 1943. године било је тринаест радњи за фарбање текстилне робе, тринаест мајстора, два помоћника и пет ученика, као и једна радња за чишћење и фарбање текстилне робе са једним мајстором и два помоћника.⁵ У селима око Крагујевца, у грузанском крају, било је пет бојација⁶, а у Јасеничком срезу један⁷. Након Другог светског рата, заживело је задружно занатство. Преко земљорадничких задруга осниване су занатске радионице. Основано их је укупно 37 од којих је једна била бојацијска радионица.⁸ У граду је 1960. године радило шест бојација,⁹ док су у околним селима биле пријављене три бојацијске радње.¹⁰

Образовање

Након трогодишње обуке у бојацијској радњи, полагао се калфенски испит. По процени мајстора након неколико година полаган је и мајсторски испит пред комисијом. Правила о полагању била су регулисана Еснафском уредбом из 1847. године, а касније Законом о радњама из 1910. године. Правила о полагању мајсторског испита бојацијског заната састојала су се из теоријског и практичног дела и штампана су 1912. године.¹¹ Поред познавања особина текстилних влакана, било је неопходно познавање и већ напуштеног начина бојења биљним и животињским сировинама, као и новоуведеним вештачким бојама; потом је требало познавати употребу воде, сапуна, соли, киселина; затим цене, бојење мустри, употреба алата, казана и апарата, формирање рачуна, вођење књига...¹²

Богомир Милосављевић и Лука Максимовић, у Историјски архив Шумадије Крагујевац, *Удружење занатлија Крагујевац 1847–1946*; 1912–25. 1934–37, 1939–46.

⁵ Историјски архив Шумадије Крагујевац, *Удружење занатлија Крагујевац 1847–1946*; 1939–46.

⁶ Раја Миладиновић у Топоници, Никодије Златић и Звездан Миловановић у Грузи, Танасије Аћимовић у Липници и Сима Миладинович у Книћу, у Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи*, СЕЗ, СКА, књ. 26. Београд 1948, 80.

⁷ Светозар Прокић, према списку занатских мајстора за срез Јасенички, ИАШК, Удружење занатлија Крагујевац, Окружна еснафска управа, 1921–1932, I

⁸ Мирослав Д. Поповић, *Крагујевац и његово привредно подручје*, СКА, Географски институт књ. 8, Београд 1956, 176.

⁹ Раденко Пантелић, Грујица Јовановић, Станимир Поповић, Богољуб Маринковић, Никола Николић и Драгутин Прокић, у ИАШК, *Занатска комора среза Крагујевац, Књига чланских удела 1950*.

¹⁰ Радивоје Јовановић из Каменице, Милован Јелисјевић из Гунцата и Љубомир Пантелић из Црнуће у ИАШК: *Занатска комора среза Крагујевац (1945–1967)*, Књига чланских удела 1950–52.

¹¹ Правила о полагању мајсторског испита заната бојацијског, Београд 1912.

¹² Исти, 3–4.

Удружење трговачке омладине у Крагујевцу 1892. године основало је *Трговачку школу*, која је имала два степена образовања: приправни – у трајању од 2 године, за елементарну писменост, и редовни – у трајању од 3 године (од 1905. – четири године). Око 40 часова у току године похађали су шегрти и калфе, будући трговци и занатлије, недељом, пре и после подне (Петровић 2003: 287, 302). Међу редовним ученицима школске 1904/5 била су и три ученика – бојације (од 110 ученика 22 су биле занатлије).¹³

Занатска школа у Крагујевцу отворена је 1922. након доношења закона који је уређивао ову област (Петровић 2006: 332). Школа је била вечерња, а настава се одвијала у учионицама *Горње основне школе* (Исти: 333, 339–340) Завршни испит за занатлијског помоћника ученик је полагао пред комисијом. Након три године рада полагао је испит за мајстора пред комисијом Министарства трговине и индустрије (Исти: 331) и могао је потом самостално да отвори радњу.

Социјалистички преображај друштва, омогућио је да дечаци након завршена четири разреда основне школе уче занат код бојације. Пракса је трајала од две до четири године, а понекад и више година, у зависности од процене мајстора, који је издавао потврду са којом је ученик стицао право да полаже испит за занатског помоћника (калфу). *Школа за образовање квалификованих радника и техничара* отворена је 1950. године и имала је три одељења. Школске 1966/7 је у нову зграду примљено 500 ученика на 10 смерова, од којих је један био хемијски смер. Три дана недељно ученици су имали осмочасовну практичну наставу.¹⁴ Ову школу похађале су и будуће бојације. Након завршетка осмогодишње школе ученик је склапао Уговор о учењу, са бојацијом, на две године, на основу кога је примао и утврђену месечну новчану надокнаду. Школовање се завршавало полагањем испита пред комисијом и добијањем сведочанства за квалификованог радника – бојацију хемијске струке. Испит се састојао из теоријског и практичног дела, а полагао се пред трочланом комисијом. Према документима¹⁵ теоријски део се састојао из мешавине питања из граматике српског језика, историје и географије, што је ученицима представљало тешкоћу и због чега су падали на испиту. Практични део испита одвијао се у бојацијској радионици, где је ученик фарбао вуну и текстил у разне боје, а затим одговарао на стручна питања: о пријему робе, врсти судова, основним бојама, саставу вештачких боја...

Неке бојације су се преквалификацијом, определиле за овај занат, јер су након рата и конфискације имовине изгубили могућност да се баве дотадашњим послом (нпр. предратни трговац Милош Пантовић из

¹³ Од школске 1905/6 према одлуци Министарства просвете и црквених дела, било је забрањено примати ученике без завршене основне школе 292, 297.

¹⁴ Тоза Драговић, угоститељско-туристичка школа у *Крагујевачки лексикон*, Службени Гласник, Београд, 2013, 443.

¹⁵ ИАШК, *Занатска комора среза Крагујевац (1945–1967)*, Књига чланских удела 1950–52.

Крагујевца постао је бојација). Посао се тражио и налазио и ван средине у којој се живело. Гледало се на то да нема конкуренције, тако да су крагујевачке бојације своје радње отварале и у Сјеници, Рашки, Ивањици, Тополи, Гучи.... У овим местима радили су одређени број година, а затим, када су то околности дозволиле отварали су бојацијску радњу у Крагујевцу (некада су држали обе радње више година, нпр. Гуча - Крагујевац).

Радионица и алат

Бојацијска радња се састоји из локала (дућана) у коме се прима, мери, обележава и издаје материјал (слика 1), потом од радионице у којој се боји, цеди и суши роба (слика 2) и од просторије за смештај хемикалија у којој се чувају и размеравају боје. У локалу су тезга, кантар или вага за мерење робе, метални бројеви за пређу (некада рабоши), мустре (исечени конци бојене пређе), (слика 3) каталози боја, чивилук са кукицама, штапови са кукама за манипулацију, каса или фиока са преградама, посуде за новац, као и решење о отварању радње, ценовник, урамљена мајсторска диплома, натпис фирме испред радње (некада су ту биле и Титова слика и југословенска застава¹⁶). У радионици су бакарни казани различите величине и запремине, озидани циглом. У дну је постављено ложиште, док је димњак изведен уза зид (слика 4). Радионица нема таваницу због паре која се ствара приликом кувања.... Казани за црну, тегет, браон и црвену боју су велики, запремине од 200 до 300 литара. У њих је могло да стане до 20 кг вуне. Средњи казан је за мању количину пређе од 10 до 12 кг, док је мали казан¹⁷ за нијансе које су тражене у малим количинама, од 0,5 до 1 кг (љубичаста, драп...)¹⁸. У радионици се од остале опреме, налазе и дрвене мотке - мешалице за мешање пређе приликом бојења, дужине 1- 1,2 м од лесковог дрвета или пасдреновине, затим дрвени држачи преко којих се пребацује обојена пређа, па дрвена посуда за прање пређе и центрифуга, некада ручна (слика 5), а у другој половини 20. века - на струју (слика 6). У другом одељењу су боје и хемикалије, вага са теговима, посуда за размеравање боје и суд за сумпорну киселину.¹⁹

¹⁶ Казивач, М. Милетић, бојација, рођ. 1950.

¹⁷ Бакарни казани замењени су прохромским и озидани шамотним блоковима у радионици која се и данас бави бојењем.

¹⁸ Казивач, В. Пантовић, супруга бојације, рођ. 1934.

¹⁹ Предмети неопходни за рад бојацијске радионице представљени су у каталогу изложбе одржаној у Кући проте Милоја Барјактаровића, аутора Наташе Николић, *Бојацијски занат у Крагујевцу и околини*, Народни музеј Крагујевац, Крагујевац 2015.

Процес бојења

Сезона бојења почињала је с јесени а највише посла бојације су имале у јануару и фебруару. Постепено, од краја шездесетих до деведесетих година прошлог века, бојације су имале све мање посла. Бојили су највише вуну (у канурама за ткање ћилима, јастука и торби, као и за плетење, али и готове производе од вуне: чарапе, цемпере, прслукe, капе, шалове, рукавице и др.) (Слика 7). Бојили су и друге природне материјале, али у знатно мањим количинама: лан, памук, свиљу, вискозу. Шездесетих и седамдесетих година фарбане су чарапе и кошуље од перлона, а данас тзв. монт јакне од полиамида (слика 8).

Материјал за бојење добијао је ознаку – број од метала (некада дрвену ознаку - рабош) и признаницу. Све се разврставало и обележавало тежињавим канапом (данас синтетичким), нарочитим везивањем чворића, који означавају да материјал припада одређеном власнику. Сав материјал, донет на бојење, разврставан је и везиван „мустром“ - узорком конца у боји. Обично су везу сачињавале три кануре. Бојило се седмично, најчешће уторком и средом или средом и четвртком, због пијачних дана. Недељом се није радило. На велике празнике („на црвено слово“) никада се није бојило, али се роба примала и издавала. У радњи су уз мајстора често радили и његова супруга, радници и ученици, који су истовремено похађали и школу (слика 9).

Казани су рано ложени, од 3 до 4 сата ујутро, буковим или багремовим дрвима, која не остављају пепео. Истовремено се могло радити са четири казана. У току дана бојило се 250 до 300 кг вуне, у зависности од прихваћене количине. Када се припреми „бања“, тј. заложи казан, кроз врелу воду се провуче материјал, да се покваси, затим се справља боја и мокар материјал потапа у њу. Неким данима бојили су у четири боје, а неким и у дванаест боја. У време док су се ткали ћилими, једна муштерија је могла да тражи и дванаест боја. Тада су бојили у малим количинама и нијансе сиве, златно жуте, драп.²⁰

У процесу рада прво се бојило у светле, а касније тамне боје. Два дана се непрекидно радило. Боја се мерила теразијама и за одређене боје било је довољно 2, 3 или 5 грама. Боје су биле немачке, швајцарске или италијанске, а коришћене су и руске, пољске и чешке. Набављали су их и у Цељу и Загребу (Хронос), као и у београдској Технохемији. Паковања су била од 10 до 20 кг. Анилинске боје су коришћене за вуну; зову их киселе боје јер им се додаје сумпорна киселина. Директне или базичне боје коришћене су за бојење памучних материјала. Састав боја био је тајна бојацијске радње. Од једне боје правили су неколико нијанси. Црна боја кувала се од 45 минута до сат времена, на температури од 100 степени; бордо и браон нијансе су

²⁰ Казивач Д. Петровић, бојација, рођ. 1963.

дуго откување. Плаве, светло грао и драп, кувале су се од 15 до 20 минута. Базичне боје куване су сат времена на температури од 100 степени. У црну боју највише су поред потребе за црнимом, када су фарбани свакодневни комади одеће (прслуци, џемпери), фарбане памучне фармерице и тексас платно.

Веровања

Анилинске боје су продаване у специјализованим продавницама и биле су свима доступне. Ипак, ни природан начин бојења пређе није напуштан у сеоским срединама. Током 20. века у оквиру домаће, кућне радиности у селима, бојило се разним врстама лишћа, цветова и корења, уз различите поступке и примену винске и лимунске киселине, лимунтуса, плавог камена, бикарбоне соде, стипсе и др.²¹ Како је бојење захтеван посао, а да би се избегао ризик да боја не буде уједначена, као и да добијена нијанса не буде светлија или тамнија од жељене, бојење су пратила и бајања. То показује пример из Претока у коме се узме „кончано“ (опредено), дигне у вис, над бакрачем и каже: *Од белога рујо или Ајд у врео бакрач, из бакрача као зифт* или пример из Борча *Бојим у црвено да не буде шарено*. У Ђурђеу кад се потопи пређа у боју каже се: *Ево црвених људи*. У Горњој Црнући се ради добијања црне боје изговара: *Прође урок кроз црно село, па се сјати на моју пређу*.²² Ни у бојацијским радњама се није фарбало кад је „младина“ (млад месец), јер се веровало да вуна тада „сече“. Није се бојило недељом и на тзв. црвено слово. За Св. Саву у време Средосавице (три дана после Богојављења и три дана пред Савиндан) није се бојило у црвено због вукова. Бојације су пред Васкрс продавале и боју за фарбање јаја.

²¹ Бреза – дуван боја, зова – беж, луковина – светло кафено, јасен – зелено маслинасто, ружа мајска – бордо, ружа – ружичасто, гавез – зелена, јасен – старо злато, бресква – зелено – жута, подбел – трава зелено, млечика – непал жуто, кантарион – тамно зелена итд. Примере бојења у домаћој радиности забележила Радмила Крушкових, *Теренске белешке 1970- тих година*, Народни музеј Крагујевац

²² Радмила Крушкових, *Теренске белешке 1970- тих година*, Народни музеј Крагујевац

Гашење бојацијског заната и трансформација у радионице за хемијско чишћење

Од краја шездесетих година прошлог века, напоредо са повећањем куповне моћи становништва и богатом понудом готових индустријских производа све мање су израђивани производи домаће радиности од прерађене вуне. До тада су ткани ћилими и *срцада* за девојачку спрему, плетени су одевни предмети од вуне (чарапе, џемпери, прслуци, шалови, капе, рукавице и др.). Вунена пређа је ношена код штрикера у град и у манастире Грнчарицу и Драчу; слата је поштом у Димитровград, где су машински израђивани прекривачи у две боје (бордо-драп и зелено-драп). Сировина за ове производе фарбана је у потребним нијансама код бојација. У истом периоду расла је потреба за хемијским чишћењем конфекцијске одеће. Већ од шездесетих година 20. века униформе војних лица²³ и друга службена одела, чишћена су ручно. Ове послове услужно су обављале и поједине бојацијске радионице користећи *имирсајан* сапун, растворен у млакој води, у плиткој кади са наглашеним ивицама. Одећа се потапала, меканом четком се чистила и ручно испирала. За чишћење је коришћена и машина на медицински бензин. Одећа је качена на вешалице да се осуши у просторији коју су грејале пећи.²⁴

Прве хемијске чистионице, отварају се крајем шездесетих година у оквиру бојацијских радњи и обе делатности се обављају паралелно у наредних неколико година. Неке бојацијске радионице су у том периоду потпуно прешле на чишћење одевних предмета. Први у Крагујевцу, који су користили машине фабрике „Победа“, које су радиле на трихлор етилен и имале запремину од 12 кг, били су Боривоје Стефановић („Етилен“) (слика 10) и Станимир Поповић (прву машину купио 1968.), а убрзо су на хемијско чишћење прешли и бојације Грујица Јовановић и Милован Пантовић (од 1971) (слика 11). Потреба за бојењем вуне била је све мања, услед богате понуде индустријске робе у радњама.²⁵ Текстилна индустрија формирана почев од педесетих година у сада бившим Југословенским Републикама производила је ћебад и друге прекриваче, који финоћом и квалитетом замењују традиционално израђиване ћилиме.²⁶ У граду је седамдесетих година отворен и сервис за хемијско чишћење „у друштвеном сектору занатства, при ООУР-у Занатски центар,“ (Крагујевац (монографија) 1979: 118) а број приватних радионица за хемијско чишћење и бојење порастао је на четрнаест, како је

²³ У граду су постојале две касарне: „Војвода Радомир Путник“ и „Милан Благојевић“

²⁴ Казивач, М. Поповић, вл. радње за хемијско чишћење, рођ. 1951.

²⁵ Шездесете године су преломне јер су довеле до преобајаја који је осавременио домаћинства увођењем технолошких иновација (шпорети, веш машине, фрижидери, телевизори...). Роба широке потрошње постала је доступна становништву, које је радно ангажовано, те је било у могућности да кроз кредите отплаћује уређење својих станова.

²⁶ Предузеће „Робне куће Београд“ почело је са радом 1. јануара 1966. године. До 1970. године имало је 12 нових објеката; види <http://www.rkbeograd.rs/istorija.aspx>

наведено у Водичу за малу привреду из 1991. Године (Водич кроз ... 1991: 99–100). (слика 12). Бојење вунене пређе и производа од вуне, памука, лана, вискозе, као и предмета од полиамида, обавља се данас у јединој преосталој радњи у којој се процес бојења одвија на традиционалан начин, бојењем у казанима.²⁷ (слика 13.) У Крагујевцу у другој деценији 21. века ради и 7 радњи за хемијско чишћење.²⁸ (слика 14.)

Закључак

Бојацијски занат има изузетан значај у историји одевања и изради текстилног покућства, нарочито у српском друштву, у коме се већина становништва бавила земљорадњом и сточарством, и у коме се почели индустријализације појављују у другој половини 19. века, али значајно не угрожавају ову делатност која се заснива пре свега на раду са сировинама које потичу са села (вунена пређа). Бојације су у овом периоду постепено прешле на модернији и лакши начин бојења анилинским бојама и прилагодили су се новим потребама тржишта усвајајући нове нијансе боја. Током 20. века успешно су се прилагодили новим законским прописима, образовном систему, потребама становништва (отварали су радње у другим градовима, да би се вратили у родно место када се за то створе услови). Способност прилагођавања нарочито су показали од краја 1960-тих година када индустријски текстилни производи замењују традиционалне, те када они преузимају послове хемијског чишћења, пре свега службених униформи. Неке бојације ове послове раде паралелно по неколико година, док се поједини одлучују за послове хемијског чишћења. До краја 20. века све бојацијске радионице у Крагујевцу прелазе на послове хемијског чишћења (само једна радионица усваја машинско бојење природних материјала, осим вуне). Истовремено бојацијске радионице у селима се гасе, због недостатка сировина. Почетком 21. века у граду опстаје само једна радионица у којој се обављају послови хемијског чишћења и бојења, на традиционалан начин – кувањем у бакарним казанима.

²⁷ Радња за хемијско чишћење и бојење „Гружа“ у насељу Палилуле.

²⁸ Радња за хемијско чишћење и бојење „Драле“ код доњег каменог моста, машински боји све природне материјале, осим вуне, од 1995 године набавком специјализоване машине, за потребе текстилне индустрије, а од 2005. ради и са становништвом.

Литература

- Анђелковић, Божидар С. 1925. Путовођа кроз Крагујевац, Крагујевац.
- Васић, Павле. 1935. Одело и оружје, Уметничка академија у Београду, Београд.
- Вучо, Никола. 1954. Распадање еснафа у Србији, књ. I, СКА, Историјски институт, књ. 5, Београд
- Ђорђевић, Тихомир. 1935. Црна чоха кроја каурскога, Гласник Етнографског музеја, 10, Београд.
- Ивановић, Војин. 1953. Наше народно бојење, Гласник етнографског музеја XVI, Београд.
- Мијатовић, Станоје М. 1928. Занати и еснафи у Расини, СКА XLII, Живот и обичаји народни, књ. 17, Београд.
- Николић, Наташа. 2004. Утицај власти на ношњу становништва Шумадије 19. века, Шумадијски анали 1, Историјски Архив Шумадије, Крагујевац.
- Николић, Наташа. 2015. Бојацијски занат у Крагујевцу и околини, каталог изложбе, Народни музеј Крагујевац, Крагујевац.
- Петровић, Миливоје. 2006. Школство Шумадије између два рата (1918–1941), књ. трећа, Историјски Архив Шумадије Крагујевац, Крагујевац.
- Петровић, Миливоје. 2003. Школство Шумадије почетком XX века, Крагујевац.
- Поповић, Мирослав Д. 1956. Крагујевац и његово привредно подручје, СКА, Географски институт књ. 8, Београд.
- Петровић, Петар Ж. 1948. Живот и обичаји народни у Грузи, СЕЗ, СКА лњ. 26, Београд.
- Радојковић, Светлана. 2014. Лан и конопља у традиционлној култури Шумадије, каталог изложбе, Народни музеј Крагујевац, Крагујевац.
- Стефановић Карацић, Вук 1935. Српски рјечник, Београд.
- Стојановић, Радмила. 1965. Народно бојење и бојацијски занат у Лесковцу и околини, Лесковачки зборник V, Лесковац.
- Ђирић, Бојана. 1978. Бојацијски занат у Краљеву, Зборник радова Народног музеја IX, Чачак.
- Филиповић, Миленко. 1963. Утицај власти на народну ношњу, Рад војвођанских музеја 10, Нови Сад.
- Шкаљић, Абдулах. 1985. Турцизми у српскохрватском језику, Свјетлост, Сарајево.
- Водич за малу привреду Крагујевца 1991. 1991. Крагујевац.
- Крагујевац (монографија). 1949. Новинско издавачка радна организација, Београд.
- Правила о полагању мајсторског испита заната бојацијског. 1912. Београд.

Nataša Nikolić

TRANSFORMATION OF THE DYEING CRAFT IN KRAGUJEVAC

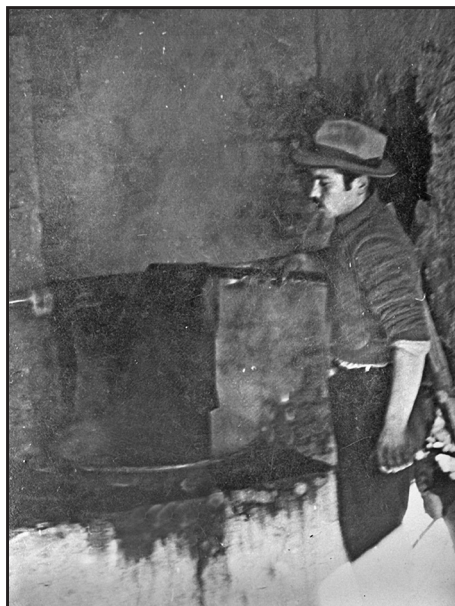
Summary

At a time when social and economic circumstances change so much that a craft becomes superfluous, the craftsmen look for a way to survive by adjusting their business to new needs, products and services. The transformation of the dyeing craft into chemical cleaning shops which has been taking place ever since the late 1960s confirms this ability of the craftsmen to survive under new circumstances. Of about a dozen dyeing shops which were in operation in Kragujevac in the 20th century, only one shop remains where woollen cloth is dyed in the traditional manner but which provides chemical cleaning also. We shall try to explain the importance of dyers in the history of dressing, the circumstances under which the craftsmen were trained and worked in the 19th and 20th centuries, the causes behind the disappearance of the trade and its transformation into the chemical cleaning business.

Key words: terminology, dressing, dyers, history, education, technology, beliefs, chemical cleaning

Слика 1. Испред радње, породица бојације Раје Миловановића из Топонице, 1932.

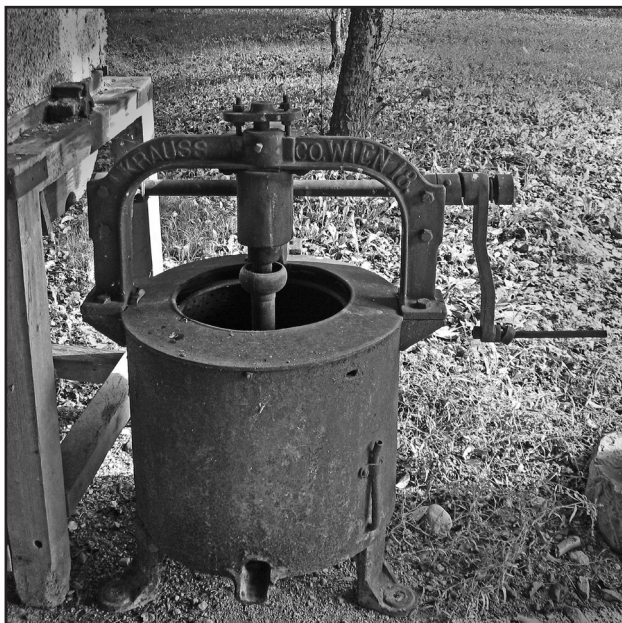
Слика 2. Радослав Ђорђевић у радионици, боји вунену пређу, 1958.

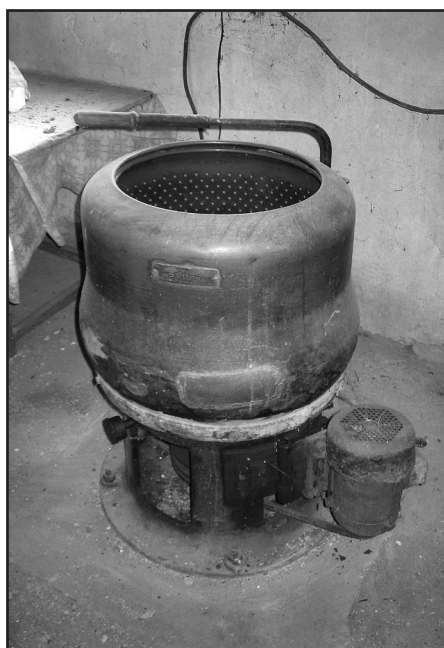
Слика 3. „Мустре“ из бојаџијске радње „Гружа“

Слика 4. Казани у бојаџијској радионици, у Љуљацима

Слика 5. Ручна центрифуга са цеђење пређе

Слика 6. Центрифуга на струју

Слика 7. Живомир Огъановић, испред радње, 1960.

Слика 8. Милош Пантовић испред радње у Тополи (1953 – 64)

Слика 9. Бојација Живомир Огђановић са супругом Живком и учеником Владаном Милићем, Љуљаци, око 1980.

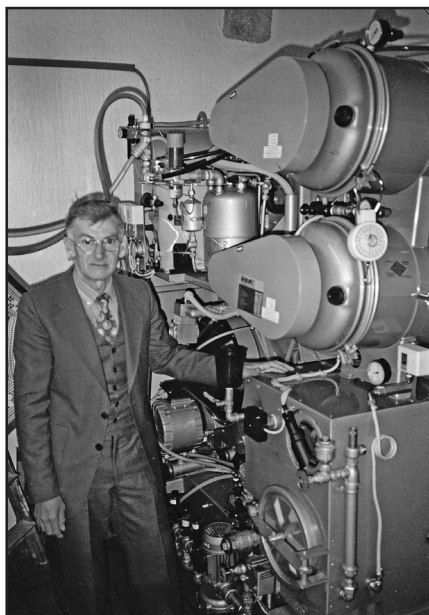

Слика 10. Боривоје Стефановић у радњи „Етилен“, око 1980 године

Слика 11. Излог радње Милоша Пантовића, ул. 27. марта (1971–1980), Ефд-266

Слика 12. Милован Милетић, у радњи за хемијско чишћење, око 2005.

Слика 13. Последња традиционална бојаџијска радња „Гружа“ у Крагујевцу

Слика 14. Хемијско чишћење и савремено бојење, „Драле“

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

Оригинални научни рад

УДК: 314.151.3-057.875(=163.41)(7)''2015''
392.7-057.875(=163.41)(7)''2015''

Катарина М. Митровић

МЕЂУНАРОДНА РАЗМЕНА СТУДЕНАТА НА РЕЛАЦИЈИ СРБИЈА – СЕВЕРНА АМЕРИКА: КОНТЕКСТ ИСТРАЖИВАЊА

Бављење образовањем и образовним миграцијама, осмислила сам као компаративно истраживање на релацији Србија – Сједињене Америчке Државе и Србија – Канада. Током истраживања ове теме на мастер студијама настојала сам да сагледам перспективе учесника студентских миграција које су на врло специфичан начин паралелне и истовремено укрштене. У мастер раду анализирила сам „понашање“ етничитета на размени, осећај „дома“ далеко од куће, посебно сагледавајући структуру америчких студентских градова (кампуса), улагања у осећај „духа“ универзитета, те ефекте комерцијализације америчких универзитета, конструкције „студентског доба“ и однос према држави пресликан на однос према универзитету. Циљ овог рада, мањег по обиму, је да представи методологију коришћену током прилагођавања удаљеним теренима, сам контекст студентских миграција, као и позицију студента на размени – између странца, мигранта, туристе и студента.

Кључне речи: студенти, студентске миграције, образовне миграције, интернет терен, Србија, Сједињене Америчке Државе, Канада.

Увод

Тему мастер рада дефинисала сам настојећи да своја лична интересовања уклопим са питањима која сам сматрала значајним за антропологију и

знатижељу шире публике. Током истраживања студентских миграција на релацији Србија – Сједињене Америчке Државе и Србија – Канада, настојала сам да сагледам колико се међународне размене студената разликују у зависности од земље порекла и земље домаћина, те да анализирам ставове и запажања њихових учесника, као и саму специфичност позиције студената на размени. Мотив за одабир ове теме произлази из личног искуства студентске размене. Наиме, академску 2014/2015. годину провела сам у Сједињеним Америчким Државама, студирајући на Универзитету у Вајомингу. Током свог боравка приметила сам велику разлику у начину на који српски и амерички студенти доживљавају своје студије, матични универзитет и знање које стичу. Циљ овог рада је да прикаже студентске миграције у контексту процеса глобализације, као и да објасни позицију студента на размени. Такође, рад ће представити употребу он-лине истраживања и интрнета као новог антрополошког терена.

За истраживање студентских миграција на релацији Србија – Северна Америка спровела сам дубинске интервјуе путем стандардизованог упитника, праћене неформалним разговором који је допринео ближем сагледавању теме. Прва група мојих испитаника били су студенти из Србије који су један део својих студија провели на неком од америчких универзитета. У питању су алумнисти Global UGRAD програма, спонзорисани од стране Владе Сједињених Америчких Држава у сарадњи са америчком амбасадом у Београду и World Learning¹ -ом, организацијом која се бави интернационалним развојем, образовањем и програмима размене генерално. Другу групу испитаника чинили су амерички и канадски студенти који су проживели искуство студентске размене у Србији. За потребе истраживања интервјуисани су канадски студенти² који су 2015. године похађали школу етнографије при Филозофском факултету, као и две групе америчких студената³ који су на размени били током пролећног семестра 2016. године. Један од ова два програма реализован је у сарадњи са Факултетом политичких наука, а други у сарадњи са Факултетом за медије и комуникације, Универзитета Сингидунум. Прва два програма су део директних међуфакултетских размена између Филозофског факултета и Факултета политичких наука у Београду, са једне стране, и Универзитета у Алберти, у Канади и Универзитета Клемсон, у Сједињеним Америчким Државама, са друге стране. Трећа размена је део глобалног СИТ (School of International Training) програма, при чему

---

¹ <https://www.worldlearning.org/>

² Канадски студенти били су укључени у програм под називом Fieldschool of Ethnographic Sensibility, који води професор др Марко Живковић (видети: <http://ethnosense.com/>).

³ Један део америчких студената био је укључен у програм, Serbia, Bosnia, and Kosovo: Peace and Conflict Studies in the Balkans, који је део SIT (School of International Training) пројекта. Други део чинили су студенти са Универзитета Клемсон у Јужној Каролини који су током пролећног семестра 2016. године били гости Факултета политичких наука у Београду (видети: <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/americki-studenti-ceo-semestar-studiraju-u-srbiji/r71b19g>, <http://studyabroad.sit.edu/>, <http://studyabroad.sit.edu/sn/programs/>).

су учесници били студенти са различитих универзитета широм Сједињених Држава. У истраживању је учествовао укупно тридесет и један информант – њих седамнаест из Србије и њих четрнаест из Сједињених Америчких Држава и Канаде.

Идеја истраживања била је у сагледавању перспектива учесника које су на врло специфичан начин паралелне и истовремено укрштене. Сви испитаници су студенти који имају искуство школовања и боравка у оба испитивана културна миљеа. Са друге стране, лично искуство размене и позиције у којој су поменути учесници били „други“ може помоћи при сагледавању сличности и разлика између српског и северноамеричког доживљаја образовања и универзитета. Специфичан положај испитаника који су истовремено били и инсајдери и аутсајдери, сматрала сам изузетно интересантим и погодним за истраживање.

У овом раду, настојаћу да представим међународне студентске размене, као предмет антрополошког проучавања, контекстуализоване у оквиру процеса глобализације који интензивира друштвене односе и међузависност широм света (Arapuraj 2009, Gidens 2007, Eriksen 2010). Пре свега, приказаћу ко су били моји испитаници и на који начин сам покушала да изведем теренско истраживање прилагођавајући га удаљеним теренима. После контекстуализације студентских размена, представићу позицију студента на размени као специфичну, позиционирану између категорије туристе и категорије студента. Напослетку, биће представљене и неке од привилегија које уживају студенти на размени.

Теоријско- методолошки оквир

У жељи да истраживање обухвати што више аспеката студентског живота у оба културна контекста, сматрала сам да би идеални испитаници били појединци који су се школовали у оба система. Њихова искуства, самим тим, била би паралелна и истовремено укрштена, јер обе стране деле припадност студентској заједници, као и искуство школовања и боравка у два државама у којима су похађали наставу, премда су у различитим земљама били посматрани као „други“. Тако, сматрала сам да је важно испитати специфичан положај испитаника који су истовремено били инсајдери и аутсајдери, студенти и странци, чиме се „квадрира“ и додатно проблематизује моја позиција антрополога-истраживача. Овакав узорак испитаника даје могућност квалитетнијег сагледавања сличности и разлика између српског и северноамеричког доживљаја високог образовања, универзитета и студентског живота. Дакле, сви информанти су били искључиво на програмима размене или на специјализованим програмима, а по повратку у земљу порекла на-

ставили су да студирају на својим матичним институцијама. Нико од испитаних није провео своје студије у целости у иностранству, а период трајања размене варирао је у распону од месец дана до десет месеци, у зависности од програма и универзитета домаћина.

Истраживање сам започела крајем новембра 2015, када сам дефинисала упитник и контактирала са првим информантима. Питања сам незнатно ревидирала у месецима који су уследили. Испоставило се да су нека непотребна или да се сама намећу, док су се друга показала готово неопходним. Током истраживања користила сам квалитативни метод, а употреба дубинских интервјуа која је, уз стандардизовани упитник подразумевала и неформални разговор, допринела је бољем сагледавању теме и одговора испитаника. И током наредних неколико месеци за потребе мастер рада интервјуисала сам 17 испитаника из Србије и 14 из Сједињених Држава и Канаде⁴.

Будући да су неки од мојих испитаника живели у даљим деловима Србије и света, турдила сам се да нађем најбољи начин за превазилажење географске дистанце, онај који притом неће угрозити квалитет истраживања. Важно је нагласити да се антрополошко схватање терена, као и питање пожељног односа истраживача и испитаника, мењало током историје у складу са променама у оквиру саме науке. Пре свега, бављење сеоском средином и наративима „традиционалних терена“, замењује „урбана тематика“ као саставни део истраживачких пројеката (Ковачевић 2015, 19). Наши испитивани не припадају више нужно неким далеким световима, већ се могу наћи и „овде“, у култури самог истраживача. Они могу припадати ретким групама у оквиру локалне заједнице, а могу бити и „обични људи“, комшије и суграђани, чак колеге, са којима се истраживач у великој мери поистовећује. Како наводи Марк Оже, када тврдимо да је етнологија могућа и код нас и код других, ми онда релативизујемо разлику између нас и тих других (Segalen 2002, 25). Ревидирано схватање „других“ са собом недвосмислено повлачи, осим нових тема, и другачији приступ информантима. Наиме, у радовима раних антрополога, видљива је јасна диспропорција у односима моћи између „нас“ и „њих“, истраживача који долазе из „центра“ моћи (било да је у питању политички центар или централна истраживачка институција) и испитиваних, најчешће маргинализованих појединаца и група (Бошковић 2014, 13). Ексклузивна улога истраживача састојала се у томе да разуме и протумачи туђа и сопствена искуства, да буде активни и креативни учесник истраживачког процеса. Истовремено, информант је схватан као пасиван извор информација и медијум кроз који проучавана заједница говори о себи (Миленковић 2006, 164). Савремени контекст, насупрот томе, ствара испитанике који су много сличнији истраживачу него што је то раније био

---

⁴ Будући да ће изводи из интервјуа бити наведени у овом раду, важно је напоменути да су испитаници ради лакшег читања означени уз назнаку рода и нумерацију коју сам користила у мастер раду. Такође, звездицом (*) су означени изводи студената из Сједињених Држава и Канаде, на пример, ИНФм25*.

случај. Иако се одувек тежило стварању осећаја једнакости код испитиваних, те осећаја да је истраживач тај који их разуме и који саосећа, током мог истраживања деловало ми је да је додатном „отварању“ испитаника посебно допринело поистовећивање са истраживачем као колегом са размене. Испитаници су, поред свести да су активни учесници у научном дијалогу, самог истраживача сматрали особом која није била неки спољни ауторитет, већ неко ко је и сам прошао искуство о коме они сведоче. Тако су се „блиски други“ осећали још ближима, јер су са истраживачем, осим припадности студентској заједници, делили и искуство студентске размене. Истовремено, испитаници су били свесни да је истраживач у позицији моћи утолико што ће њиховим сећањима посветити пажњу и учинити их доступним широј публици.

Савремени контекст довео је и до проблематизације значаја теренских истраживања и до питања шта се све подразумева под појмом „терен“. Како наводи Александар Бошковић:

„Ово је врло важно напоменути, јер кад се ради о методу, не може бити етнологије ни антропологије без рада на терену. Овај „терен“, наравно, може бити на више локалитета (Hannerz 2002, 2003), то може бити подручје науке и технологије (Latour 1993, 1999, 2002), а може и у значајној мери бити одређен актуелним политичким догађањима (као што су то тероризам или рат) – али он је основни услов (*sine qua non*) антрополошког и етнолошког истраживања, још од Миклухо-Маклајевих петнаест месеци на Новој Гвинеји 1871–1872, преко Риверсових пет месеци међу Тодама, на југу Индије 1901–1902, па све до (далеко познатијег) деветомесечног боравка Малиновског на Тробријанским острвима, између 1915. и 1918.“ (Бошковић 2011, 97–98).

Антрополошки терен добија потпуно нову димензију појавом и глобалном употребом интернета. Технологија омогућава различите нове форме комуникације: могу се слати слике са терена или се објављивати блогови и „твитови“ за кориснике компјутера широм света, без обзира на то да ли је истраживање посебно вредно пажње или не (Moeran у Eriksen et. Al. 2015, 29). Такође, истраживачи се данас често опредељују за анализе виртуелних заједница, или се служе интернетом као валидним техничким средством при истраживању. Интернет анкете и интервјуи путем видео-позива постају све популарнији вид испитивања, чиме се терен и подаци „физички“ селе на интернет мрежу.⁵ Љиљана Гавриловић је поделила методе прикупљања података у виртуелној стварности на пасивне и активне, при чему се у пасивне методе могу уврстити садржај интернет локација, садржај порука у

⁵ Овакав развој догађаја носи са собом нужно дефинисање граница интернет простора као антрополошког терена, што је инспирисало писање радова о врсти и квалитету сакупљене грађе, као и о предностима и манама које ова пракса са собом носи (Трифунковић 2010, Благојевић 2011).

дискусионим групама које се односе на тему истраживања, учешће у интерактивним мрежним разговорима, те посматрање понашања корисника интернета у реалном, физичком окружењу (Благојевић 2011, 22). Активне методе прикупљања података у виртуелној стварности јесу on-line и off-line интервју и анкета, те комбинација ове две врсте поступака (са истим испитаницима). Коментаришући дату поделу, Гордана Благојевић сматра да се на овај начин дефинисане пасивне методе могу сматрати антрополошким тереном, док активне методе представљају интернет као средство за спровођење истраживања (ibid 22–23).

Будући да је већина мог истраживања обављена путем on-line интервјуа, сматрам да је неопходно предочити предности и мане овакве праксе. Наиме, свега неколико интервјуа обављено је уживо, односно у непосредној комуникацији „лицем у лице“. С обзиром на то да моји информанти живе широм Србије, Сједињених Држава и Канаде, интервјуи преко скајпа били су очекивана пракса. Оваква пракса се од почетка показала као веома добра, чак и када су испитаници из Београда били у питању. Пре свега, тако је било лакше заказати разговор, испитаници нису морали да се посебно спремају или калкулишу време које би им требало да стигну до/од места на коме бисмо се налазили. Такође, огромну предност оваквог истраживања, у односу на интервјуисање испитаника ван виртуелног света, направио је програм који конвертује скајп позив у мп3 формат. Снимци разговора су одлични, без гласне музике из кафића, буке на улици или гласова у парку, и директно остају у рачунару. Осим разлике у квалитету аудио-записа, рекла бих да је предност оваквог снимања разговора управо у томе што испитаници не гледају у диктафон, објекат који „чува“ њихове речи. Иако сам сваком информанту нагласила да се разговор преко скајпа снима, деловало ми је да су се много брже опуштали него у директном разговору. Наравно, извођење истраживања преко интернета носи са собом и очекиване потешкоће. Неке интервјуе обављала сам из неколико пута јер је веза „пуцала“, или је интернет конекција била слаба па су испитаници морали да понављају одговоре. Као друга отежавајућа околност испоставило се отказивање разговора у неколико наврата. Иако се то дешава и када је у питању истраживање „ван интернета“, деловало ми је да је информантима било много лакше да померају договор или да касне када знају да их не чекам напољу или у кафићу, већ да сам код куће.

Напоследку, треба напоменути да је основни предуслов за ефикасна етнолошка и антрополошка истраживања уз помоћ интернета представља постојање одговарајућих стандарда информатичких знања истраживача, као и лична заинтересованост за стално повећавање информатичке писмености која би могла да допринесе подизању квалитета истраживања. Када је реч о спровођењу интервјуа on-line, битно је да истраживач поседује одређене вештине за овај начин комуникације, да је „у стању да на ефективан начин комуницира са испитаницима релевантним дијалогом путем концизних и јасних порука“ (ibid, 25). С обзиром на то да звук и слика са друге стране

екрана увек помало касне или журе, као нарочито важно се показало чекање од неколико тренутака како се испитаницима не би упадало у реч или им се пресекала мисао.

Глобализација и програми размене

Бављење студентским миграцијама отвара многа значајна питања вредна антрополошког проучавања, од питања односа моћи, која програми размена студената и стручњака сугеришу, до позиције студента на размени као истовремено „егзотичног“ и „блиског“. Пре свега, међународне студентске размене треба контекстуализовати у оквиру процеса глобализације који интензивира односе и међузависност широм света, како економски, тако и културно (Arapuraj 2009, Gidens 2007, Eriksen 2010). Динамика промена и продубљивања глобалног друштва евидентно се примећује на макроекономском и политичком плану, али је често ефектније извести запажања кроз примере свакодневних и уобичајених сегмената живота. Ентони Гиденс, Арцун Ападурај и Томас Хиланд Ериксен, служе се управо оваквим примерима. Гиденс се, тако, користи примером супермаркета као „света у малом“, будући да се на једном, врло локалном, месту могу наћи производи из најудаљенијих делова света, попут грејпфрута из Јужне Африке, авокада из Шпаније, зачина са Блиског истока, кафе из Кеније или Колумбије (Gidens 2007, 54). Разноликост производа је одлика све интензивнијих економских веза између „локалног“ и „глобалног“, које поред тога што доказују смањење баријера у међународној трговини, уз развој технологија и транспорта, наглашавају и мотивисаност потрошача да пробају нешто ново и неуобичајено за њихову средину.

Истовремено, када се масовне миграције (добровољне и присилне) ставе наспрам брзог протока информација омогућеног развојем технологије и комуникација, долази до стварања „дијаспорских јавних сфера“: „турски гастарбајтери у Немачкој гледају турске филмове у својим немачким становама, Корејци у Филаделфији преко сателита гледају Олимпијске игре 1988. године у корејском главном граду Сеулу, а пакистански таксисти у Чикагу слушају касете са проповедима снимљеним у пакистанским или иранским џамијама“ (Arapuraj 2009, 16). Процес глобализације доводи до брзог и непрекидног кретања људи, роба и информација, које се све теже могу ограничити или омеђити. Културе „госта“ и културе „домаћина“ преплићу се све чешће, моделирајући глобалност у виду локалних и индивидуалних пракси.

Иако интересовања за различитости и културе „других“ нису тековина модерности, савремено доба доводи до знатног приближавања елемената и носилаца култура, који свакодневно балансирају између односа слично-

сти и различитости. Коментаришући специфичност самог процеса, Ериксен види глобализацију у кључу двојности, као процес који функционише кроз дијалектичке негације: глобализација скупља свет омогућавајући брз контакт преко некадашњих граница, али га истовремено и шири стварајући свест о различитостима; она хомогенизује људске животе предочавајући читав сет заједничких именитеља, премда уједно води до хетерогенизације кроз нове форме разноликости које су створене из интензивираниог контакта; може се сматрати центрипеталном јер спаја људе широм света, али и центрифугалном будући да инспирише појачану свест о локалним специфичностима; глобализација истовремено ствара базу за космополитизам, и стимулише фундаментализам (Eriksen 2010, 200). Стварање слике о токовима глобализације од посебног је значаја за предмет овог рада јер поставља оквир за позиционирање интернационалног студента на размени. Положај је специфичан утолико што се може говорити о појединцу који је по природи свога боравка – странац, мигрант и туриста, а чија функција и занимање (студента) налаже да се поистовети са локалном заједницом.

Питање које се намеће када се говори о међународним разменама студената је како токови глобализације утичу на сам процес образовања и његових чинилаца. Иако уцбеници махом остају на језику доминантне групе или нације чији се систем образовања посматра, све чешће долази до уврштавања дела страних аутора у силабусе, а неки аутори се читају и у оригиналу независно од говорног подручја конкретне државе. Такође, стучњаци са најудаљенијих страна света привремено долазе у нове средине, те пружају локалној заједници сопствене перспективе и увиде, дајући нову, личнију, димензију глобалној перспективи. Циљ процеса размене је да сви буду на добитку, а теоретичари високог образовања све чешће наглашавају да је сарадња кључни концепт у савременим односима између универзитета (Недељковић 2013, 22). У прилог овом ставу сведоче подаци УНЕСКО Института за статистику, према којима се број студената на размени повећао са 107 000, на 3.4 милиона студената у периоду од 1950. до 2008. године, при чему се готово половина наведеног пораста односи на миграције извршене између 1999. и 2008⁶. године (Shields 2013, 610). Сходно томе, можемо приметити да се терен глобализације значајно шири из правца размене роба, према интензивираним разменама информација и интелектуалне својине.

Напоследку, иако се терминологија која налаже коришћење речи „размена“ често преиспитује, уз сугерисање да су разлике између центра и периферије видљиве, те да партнери нису равноправни нити комплементарни, битно је нагласити да управо овај термин говори о двосмерној, организованој и институционализованој размени стручњака, као и ђака и студената. Важно је дефинисати и појам „размене“ у кључу врсте привремене миграције, како би се он јасно разграничио од појма „одлив мозгова“ којим се описују трајне и једносмерне миграције (Недељковић 2013, 21–22).

⁶ <https://vimeo.com/28617135>

На крају, све чешће контакте локалних средина са страним студентима и научним радницима, бива интересантно пратити на неколико нивоа: као однос локалног и глобалног, центра и периферије, те далеког и блиског. Ове односе покушаћу да анализирам и сумирам проблематизујући специфичност позиције студента на размени.

Специфичност позиције студента на размени

Теренско истраживање спроведено путем дубинских интервјуа, за потребе мастер рада, умногоме ми је помогло при одређивању специфичности позиције студента на размени као индивидуе коју искуство међународне размене чини привилегованом и „егзотичном“, независно од тога да ли долази са периферије или из центра моћи. Наиме, разговор са страним студентима који су се школовали у Србији био је од кључног значаја за наставак истраживања и увид у карактеристике студената на размени као изоловане категорије. Из сведочења и искустава српских студената долази се до недвосмисленог закључка да је позиција спонзорисаног студента у иностранству (конкретно – у Америци) привилегована, при чему је акценат на земљи порекла, а не на самој позицији. Дакле, „типичан“ српски студент долази из земље у транзицији, у којој углавном живи са родитељима, у високоразвијену земљу, где ужива разне бенефиције које се тичу превоза, смештаја и исхране, уз месечни џепарац у висини просечне плате у својој земљи. Испитаници често говоре управо о разликама у стандарду готово банализујући „беду“ и „хаос“ из којих долазе и „луксуз“ и „ред“ на који су наишли, како на универзитету, тако и у локалној заједници:

ИНФМ14: „Не знам да ли знаш како овде изгледају студентски домови. Ја сам неку шему измувао да будем сам у соби, али сам из првог блока, који је као добар, и миран и уређен и све као кул -плочице у WC-у пошто је то као делукс, прешао у други да бих био сам у соби, а овде је хаварија. Журке нон-стоп, људи са терасе са хармоником и микрофоном певају крајишничке песме, онда лупају на прозоре па само чујеш: 'Ош на ракију да свратиш?'“.

(...) Ова Ђорђетова цимерка је Американка и кад је дошла овде на ФПН за следећи час су требали да неку књигу прочитају... И онда је једина прочитала – једина од целог амфитеатра. Тако да не кудимо само наше професоре, и студенти су овде далеко од америчких студената.“

ИНФМ5: „Много су опремљенији... опрема за рад, за истраживање. Једино што ти тамо треба је идеја и мотивација

да учиш и да истражујеш, а све ти је обезбеђено што се тиче материјалних средстава. То ми је некако највећа разлика и први утисак од првог часа кад сам стигао тамо. На пример, већ за тај први час професор је причао десет минута и онда смо добили задатак и сви се растрчали по кампусу да нађу књиге док их други не разграбе. Док код нас у Нишу првих месец дана ништа не радимо. Као 'Чекајте да напишемо семестрални задатак за пројекат...', као објасни нам нешто, и онда- 'Добро, идите сад да пијете кафу.'"

ИНФж11: „Свиђа ми се што има много есеја, мислим да ми не пишемо довољно и да људи не знају да се изражавају у писаној форми. Ми имамо студенте за које знам да не плагијатима, да саставе како треба... Свиђа ми се што се прича о плагијатима, што су казне строге и што постоји ред. Оно што ме ужасава код нас је што кад уђем на групу факултета првих пет постова су пет реклама за, ни мање ни више, него дипломске и мастер радове, презентације и остале ствари. Да, презентације! Има људи који купују направљење слајдове!“

ИНФм13: „Ја сам се чак мало и наљутио кад сам видео шта све имају (од опреме)... Имају ствари које ми не можемо да се надамо да ћемо изнајмити за паре кад хоћемо да снимамо неки филм! И онда још чујеш Американце да се жале, као 'морам да снимим сениор тхесис само два месеца имам.' дође ти да полу-диш! Ал' добро... не зна он за горе.“

ИНФм15: „Таман се навикнеш на неки ред и онда се вратиш кући. Први шок ми је био кад сам изашао из авиона, два војника који се шетају са пушкама околу. Запитао сам се да ли је вођа постао толико моћан... Онда сам дошао на пасошку контролу, човек погледао мене, погледао пасош и питао 'Шта ће ти то?'. Али онај неки скроз неразговетан глас. Ја као: 'Шта?', он опет: 'Шта ће ти то?'; 'Па пасош, треба ми да уђем у земљу.'. Да би он рекао 'то', мислећи на пирсинг. Који би ти се цариник тако обратио у Америци? И где!?"

Наративи о студентском животу који се могу пратити кроз велики део обављених интервјуа са студентима из Србије, говоре о редовима на шалтерима, недостатку основних санитарних услова на факултетима и у студентским домовима у Србији, те о оскудности студентске мензе. Такође, студентима тешко пада што су се након годину дана самосталног живота и великодушне месечне стипендије, вратили у ситуацију да „од родитеља траже 200 динара за кафу“. Што се саме наставе тиче, често се прича о непрофесионалности професора и студената, факултетског особља, затим о предавањима које слуша по неколико стотина студената и о вежбама које су пука формалност. Насупрот томе, амерички колеџ доживљен је као универзитетски рај. По речима мојих испитаника, српски студент у Америци

није више анонимни број индекса који у великој групи слуша предавања у загушљивим амфитеатрима, већ постаје битан део интерактивних дебата и рада у малим тимовима. Професори су врло заинтересовани за све што он има да каже. Пре свега, српски студент је по први пут у прилици да бира предмете, те да учи о специјализованим темама, да кроз различите центре при универзитету добије корисне сугестије о својим есејима, стручном усавршавању и будућој каријери. Универзитетске библиотеке функционишу беспрекорно, а студенти су у могућности да изнајмљују по неколико десетина или стотина књига, да уче по целу ноћ или да резервишу такозване „собе за учење“ (енгл. студу роомс), које им омогућавају да самостално или у малим групама спремају испите, презентације, или пак да дискутују са својим колегама о различитим проблемима:

ИНФж1: „Чак и ако је предавање за 300 људи, тражи се и цени мишљење сваког студента и нема те задршке 'Да ли да се јавим?', што код нас постоји стално. Тако да су студенти тамо много сигурнији у себе, а генерално систем је такав да је све дато и да ми само то треба да искористимо. И библиотека која ради до два ујутру и из које може да се изнесе 500 књига, и ментори, и центар за писање радова и граматику, за лектуру... Професори који су доступни за све и одговарају на мејлове у року од два сата. Тамо се једноставно лакше сазнаје.“

ИНФм8: „Прво се сетим самог кампуса... Кампус ме је скроз одушевио, све је сређено, стварно су пуно уложили у саму инфраструктуру и у изглед. Онда рецимо рекреативни центар-склоп теретана и базена, то нам је било на располагању. Јао па кад сам видео стадион за амерички фудбал! Сâм сам себе ухватио како се понашам, као 'Идемо, Миззоу!', навијамо, бодримо, а у суштини ме заболе како ће да играју, али постанеш део свега тога... 70 000 места! Овде стадион Војводине ја не знам да ли има 10 000, а они на колеџ утакмице доведу 70 000 људи!“

ИНФм7: „Свиђа ми се што имају могућност да се специјализују још на основним студијама, мада не знам колико сви то свесно знају да укомбинују. Имам један пример који код нас немаш. Момак који је комбиновао актуарство и бусинес студиес. Не знам да ли знаш шта је актуарство. Актуарство ти је примењена математика у финансијама, и ти код нас немаш смер Актуарство, имаш Математички факултет и имаш Економски, и на економији они раде нешто слично, али нико није актуар... То су ти они људи који раде у ревизорским компанијама и осигурањима. У Америци постоје и мало предефинисана та усмерења, ал' то може да буде баш супер, овај дечко што сам га тамо упознао је већ имао понуду од Делoitтове ревизорске компаније за, слагају те, 65 000 долара почетну плату. Ти то код нас немаш. Код нас немаш ни ту свест, а Американци то укомбинују.“

ИНФж2: „Које информације ми учимо, зашто тако учимо, зашто не учимо неке ствари које ће нам бити практичније касније? Ево, на пример, ја сам завршила Политичке науке на нашем факултету, ја не знам да ти дам анализу ниједне политике, јер нас то никада нису учили. И сад да ме питаш које су твоје вештине- моје вештине су да ти причам до прекосутра, али ја не знам да ти анализирам једну политику, што је јако велика мана. То се у Америци све ради кроз анализу, раде се истраживања, чак и на основном нивоу терају те да размишљаш сам и да користиш неке алате које ти они дају. На пример, један предмет који сам имала био је о тактичном понашању где смо ми сами изводили неке вежбе, експериментиће и слично, из неких америчких политика, кроз тај неки алат, што у Србији никад нисмо радили.“

Генерални утисак прожет је и наративом о веселим и расположеним Американцима, било да су у питању колеге, професори или универзитетско особље, који су у свакој ситуацији спремни да изађу у сусрет студентима, омогућавајући и странцима да се осећају „домаће“. Можда и највеће изненађење које сам доживела током истраживања уследило је након постављеног питања „Да ли ти је било тешко да се прилагодиш у новој средини?“ на шта је више од пола мојих испитаника одговарало питањима „Нашој или америчкој средини? По одласку или по повратку у Србију?“.

Вођена овим утиском и усхићењем са којим су моји испитаници говорили о студијама и времену проведеном у Америци, допуњеним личним искуством живота и школовања у оба система, очекивала сам да ће странци који су боравили у Србији можда хвалити домаћу кухињу или гостопримство, али да ће комплименти на рачун институција, образовног система и свакодневног живота изостати. Њихови одговори прилично су ме изненадили. Сви испитаници из иностранства, Канађани и Американци, били су одушевљени како животом у Србији, тако и српским студентима, професорима и универзитетима. Српски студенти и студенткиње готово су митске личности њихових наратива, врли интелектуалци, који су истовремено забавни и духовити, топли и пријатни, те је са њима добар провод загарантован, једнако колико и квалитетан разговор. Можда нису најбогатији студенти на свету, али су најсређенији и најгалантнији. Пре свега, они студирају у најсавршенијем систему образовања на свету. Њихови професори су отворени за сарадњу, раде у малим групама и модерирају најбоље дебате. Заинтересованији су за ставове својих студената од професора у Канади и Сједињеним Државама. Они не захтевају странице заморне литературе, већ је читање опционо, а акценат је на интерактивној настави. Предавачи и студенти су насмејани и радознали да чују мишљења једни других:

ИНФм26*: „Све је било мање и много личније. Декан Симић и професор Драган Живојиновић били су јако... најбољи израз је 'лични', па смо имали врло дубоке разговоре које не бисмо били у могућности да имамо са професорима у Сједињеним Држава-

ма. (...) Због тако мале групе могли смо да имамо више дијалога, није било толико лекција, колико непрекидног разговора. Користили смо једни друге као 'одбијајуће плоче' (енгл: боунцинг боардс). Користимо тај израз у Америци када хоћемо да кажемо да су идеје константно одскакале између нас, тако да је било јакo лично. И мислим да су професори били много заинтересованији за више дијалога, него што би професори у Сједињеним Државама били.(...) Срби које сам упознао били су много посвећенији својим студијама. Мислим да је у питању схватање да у Србији стварно мораш да се потрудиш да би направио нешто од себе, и био успешнији. У Америци много тога узимамо здраво за готово. (...) Моји пријатељи у Србији много су страственији у вези са својом историјом, својом политиком, воле да уче једни од других.“

ИНФж21*: „Професор са којим сам дошла је из Србије и много је опуштенији и инспиративнији од већине других професора на мом универзитету. Тако је било и за време трајања наше школе у Београду: акценат је био на лаганом опажању и анализирању онога што се дешава у земљи. То је дефинитивно било другачије. Подржавао нас је у идеји да сами идемо и упознајемо људе, да проводимо време са породицом у којој смо били смештени, а ако нисмо прочитали све што нам је задато, то и није толико битно.“

ИНФм25*: „Сви наши професори су са простора бивше Југославије и екстремно су фини. Исто је и са људима ван школе. Скоро ме је један момак питао шта мислим о различитим америчким музичким звездама, и било ми је занимљиво колико зна о свему томе. Ми не знамо толико јер нас то свакодневно окружује. Српски студенти су много свестранији.“

ИНФж30*: „Мислим да су у Србији су сви много више на свом сопственом путу... да су људи много страственији у вези својих студија због тога што студирају оно што воле, уместо онога на шта те Влада натера да студираш. У Америци смо много више одређени оним што мислимо да морамо да студирамо, јер све што студирамо видимо као корак ка каријери. И онда каријеру као корак ка новцу, и новац као корак ка животном стилу који желимо да имамо. Тако да се факултет често чини као корак, као карика, као 'ОК, морам да штиклирам овај квадратих да бих дошла до овог идућег корака.'. Овде имаш пут, и не идеш много ван њега. Можеш да изабереш неколико додатних активности и то је то. Тужно је јер пропустиш много учења и искуства.“

Из исказа испитаника из оба културна миљеа стиче се утисак да је „домаћи“ систем увек лошији, без обзира на то из ког система се долази. Овакве реакције приписујем специфичној позицији студената на размени, о чему ће бити речи у наставку текста. Ипак, кључно је потцртати критеријуме

које све групе испитаника наводе као параметре добре и квалитетне наставе: интеракција, константна размена мишљења између предавача и студената, учење о уско специјализованим темама, окренутост будућој каријери и њено планирање, применљивост савладаног градива и способност употребе „алата“ и „вештина“ стечених кроз факултетско образовање у даљој каријери. Како наводи Саша Недељковић, криза наставе на универзитетима која води ка кризи преношења знања и самог концепта знања, те ка кризи школства и образовања уопште, већ извесно време је тема антрополошких и социолошких студија. Наиме, „студенте све више занима живот, а не знање и они све више стреме ка стварности и живом искуству остајући равнодушни према књишком искуству“ (Недељковић 2013, 28). Иако су обе групе испитаника биле свесне чињенице да се одређени методи наставе не могу у једнакој мери применити када су у питању мале групе студената и пуни амфитеатри, њихове исказе сматрам изузетно важним при стварању представе о изазовима образовања данас, као и о могућим правцима реформе у Србији.

Са друге стране, доживљаји свих елемената културе домаћина као „савршених“, навели су ме да подробније испитам саму позицију студента на размени, у што већој мери је изолујући из контекста стандарда земље порекла. Према мом мишљењу, специфичност доживљаја размене управо би морала бити условљена преплетеним улогама студента и посетиоца, чиме позиција студента на размени постаје привилегована сама по себи. Посетилац је „особа која путује у другу земљу која није његово или њено место сталног боравка на период краћи од 12 месеци, уколико то није везано за запослење у тој земљи“ (Ункковић и Зечевић 2011, 22). Значајно је раздвојити појмове посетиоца и туристе, будући да дефиниција туристе

„не укључује оне посетиоце чија је посета условљена лукративном делатношћу било које врсте, посетиоце који учествују на разним конвенцијама, конференцијама и конгресима, студенте, ђаке или стручњаке и научне раднике на специјализацији у иностранству, посетиоце који долазе из породичних разлога (венчања и слично), због спортских такмичења професионалног карактера и сличних манифестација, због рада у дипломатској служби у иностранству итд.“ (ибид, 25).

Посматран кроз призму наведених дефиниција, студент на размени се прилично удаљава од категорије туристе као појединца чија је посета мотивисана жељом за забавом, трагањем за изгубљеном природом или нечим другачијим од себе, а коме ће домаћини ради разоноде понудити асортиман представа аутентичности културе каналисаних кроз сувенире, народне игре, музику или обичаје (Bauzinger 2002, 182). Међутим, самим тим што се налази у страниој земљи, студент на размени не припада ни „чистој“ категорији студента. Његова перспектива разликује се од представа колега из земље домаћина, јер промена контекста нужно од њега захтева да види „другачије“ од онога на шта је навикао. Иако примарна функција његове посете није

трагање за егзотичношћу, она ће бити нужна последица, условљена реципрочним односом студента на размени према околини као другачијој, као и односом околине према студенту на размени као другачијем. Овако постављену позицију студента на размени привилегује искључиво виђење различитости и долазак у нову средину, без обзира на то ко је конкретан појединац и да ли долази из развијеније или мање развијене земље.

Положај студента на размени носи са собом различите бенефиције и одговорности. Пре свега, као и сваки студент, он је дужан да похађа наставу, али се његово виђење наставе умногоме разликује од виђења редовног, „домаћег“ студента. Од кључне важности су одабир предмета и тема током размене: док регуларно искуство студија налаже праћење одређеног плана и програма студија, година на размени обично се схвата као релаксирајућа или специјализована. Програми све три групе странаца који су студирали у Србији били су врло конкретни, те везани за сужена интересовања и теме. Насупрот томе, учесници из Србије, полазници УГРАД програма, нису имали унапред одређен програм студија, већ су сами бирали предмете по доласку у Америку. Већина мојих испитаника бирала је предмете на основу специфичних, личних интересовања, која у неким случајевима нису била ни приближно везана за предмет студијског програма у Србији. На пример, ИНФЖ3, студенткиња Економског факултета из личних разлога и интересовања, слушала је предмете везане за породицу, децу у глобалној перспективи, те узела курс из веб дизајна; ИНФЖ16, студенткиња англистике изабрала је да слуша филмске студије, а ИНФЖ1 и ИНФМ13, студенткиња односа са јавношћу и студент продукције, определили су се за курсеве глуме; ИНФМ14 студент менаџмента и продукције позоришта, радија и културе био је у прилици да прошири своја интересовања за музику, те одабере чак три предмета везана за ову област: Увод у музичку индустрију, Компјутери у музици, Компјутерска уметност и наука. Дакле, година на размени обе групе, студената из Србије у Америци и студената из Канаде и Америке у Србији, разликовала се од „типичне“ године студија по томе што су интересовања појединаца на размени била у потпуности задовољена.

Даље, студенти на размени су у прилици да истичу знања из земље порекла, или да се позивају на искуство које нико други нема. Они постају интересантни и колегама и професорима, које занима како се њихова област изучава на другом континенту. Такође, често су стављени у позицију „амбасадора“ своје земље, и то на два начина – кроз промоцију и кроз пружање генералне перспективе. Важно је увидети двојност овакве улоге. Позиција ексклузивног представника читаве нације (или чак континента; на пример, моји информанти из Србије су често наглашавали да се од њих очекивало да пруже „европску перспективу“), врло је комплексна, и она нуди двојан осећај који са једне стране представља велику одговорност, док је са друге виђен као привилегија и част. Кроз овај аспект интернационалног искуства ствара се позиција студента на размени као „блиског другог“: студент на размени је део студентске популације, углавном сличних година и интересовања као и

сви остали студенти; међутим, његово порекло чини га другачијим и, мање или више, интересантним у конкретној средини.

Иако је „егзотичност“ готово увек нужна, било да се ствара у уочионици или на улици, у продавници или ноћном клубу, интензитет доживљаја је у великој је мери зависан од спољних фактора, често од конкретног места боравка. Примера ради, испитујући осећај егзотичности у Америци, схватила сам да интензитет доживљаја студента на размени умногоне зависи од саме средине у којој је студент био смештен. Испитаници ИНФМ7 и ИНФМ9, студирали су у великим градовима, на Универзитету у Минесоти Твин Ситис, у Минеаполису и на Универзитету у Тексасу, у Остину. Будући да обе наведене институције броје око педесет хиљада студената, при чему знатан део студентског тела чине студенти не-Американци, ови испитаници се нису осећали превише посебнима и другачијима. Већина испитаника, и Американаца и Срба, коментарисала је да су своју различитост доживљавали „тек када би проговорили“ и када би се чуло да не причају локалним језиком или да причају са јаким акцентом. Углавном су сматрали да је недостатак реакције „на први поглед“ изостајао управо због њиховог физичког изгледа и уклопивости у заједницу домаћина по том критеријуму.

Међу искуствима мојих испитаника издвојила су се два наратива. ИНФМ32* говори о томе да је због своје боје коже на Балкану често доживљаван другачије од остатка групе са којом је дошао. Слично (и истовремено обрнуто) искуство имала је ИНФЖ12, студенткиње англистике из Ниша која је студирала на Универзитету Линколн у Пенсилванији, који броји нешто мање од 2000 студената и припада групи HBCU⁷ (Historically Black College and University):

ИНФЖ12: „То је универзитет са 95% Афроамериканаца, где сам за годину дана упознала укупно три белца. Очекивала сам да ћу бити приметна, али ми је то доста и помогло у почетку... људи су ми прилазили чисто онако ‘Шта ти радиш овде, је л’ си се изгубила? Код кога си дошла у посету?’. Било је и негативних и вулгарних коментара, али много мање него позитивних. Углавном су сви хтели да ми мазе косу јер је клизава, покушавали су да ми праве кикице и смејали се како неће да стоје“.

ИНФМ32*: „Професори су били заинтересовани за мене. Нарочито их је занимало то како се ја, као Афроамериканец, уклапам у Србији. Морао сам да се навикнем на неке ствари. Ја сам Американац, рођен у Чикагу, али када ме људи виде изгледам као да сам са Блиског истока: таман сам и са доста длака на лицу (енгл: facial hair). На пример, чудно би ме гледали у превозу. Често сам се возио тролом број 21, и људи не би хтели да стоје поред мене. Нарочито ако нисам лепо обучен. Мислили би да сам сиријски избеглица. Када бих проговорио онда бих видео у

⁷ <http://www.lincoln.edu/about/university-facts>

њиховим погледима да схватају да сам Американац и све би се мењало... Научио сам колико је изглед заправо битан.”

Што се искустава других страних студената у Србији тиче, њихова појава је другачије пропраћена, у зависности од контекста. Неки су уживали у пажњи локалне кафана када би отпевали неколико стихова српских домаћих песама, други су се хвалили десетинама пријатељстава дневно на друштвеним мрежама. Међутим, као и код студената из Србије, очекивало се да група студената на размени представља читаву нацију, уз шта су им често нуђене готово дипломатске бенефиције. Пружена им је јединствена прилика да искусе нешто што се ретко пружа „домаћим“ студентима. Обе групе Американаца које сам интервјуисала, нарочито с обзиром на област студирања (међународни односи и политичке науке, са акцентом на дешавањима на Балкану) имале су студентске сесије, предавања или стручна вођења кроз регион. Такође, у институцијама на којима су се школовали у Београду посвећена им је нарочита пажња:

ИНФж24*: „Када људи схвате да сам Американка, одушевљено и зачуђено ме питају зашто сам одабрала ово место када сам могла да одем било где другде. Доста њих је импресионирано избором који сам направила доласком у Србију на студије... Онда постоји та разлика између Србије и Косова. Када сам била у Приштини... постоји велики стереотип да људи не воле Америкнце у Београду, због бомбардовања. Мени није деловало да људи имају нешто против мене као индивидуе, али мислим да имају јача осећања против државе. У Приштини ми се дешавало да ме људи грле и говоре 'Волим твоју земљу!', мада су то само људи које сам ја упознала, сигурно да и тамо има различитих мишљења.“

ИНФм26*: „У почетку ми је било чудно, али ми се допало што људи свуда желе да чују моје мишљење. Одлазио бих у кафиће и тамо упознавао људе који су на пример јако проруски и антиамерички настројени, али би ме и даље нудили кафом и желели да седнем и поразговарам са њима. Онда би ме погледали у очи и рекли ми 'Мрзим Америку.', а ја бих одговарао да се не слажем са својом владом. (...) Међутим, рекао бих да је најмање 70% људи које сам упознао про-америчких ставова, да су страни и окренути Западу. Старији људи које сам упознао су углавном чешће критиковали. Али сви су желели да чују више, о изборима, о Трампу...“

ИНФж27*: „Нас седморо са програма смо ишли на путовање, заједно са шефом Катедре за међународне односе са Клемсона, мог универзитета, који је долетео до Београда и онда смо аутобусом сви ишли по Балкану, конкретно у Босну и Хрватску. Имали смо прилику да се сусретнемо са деканима факултета у Сарајеву, Бањалуци и Загребу, упознали смо и неке од студената

и разговарали о политичкој ситуацији, међународним односима и њиховим утисцима о рату, политици и тренутној ситуацији у Босни...“

Да сумирам, од студената на размени се очекивало да пруже нове увиде и перспективе, али им је великодушно понуђено и да у потпуности искусе све што локални контекст може да понуди. Слично искуство пратило је и српске студенте у Америци. Координатори програма су охрабривали студенте да путују, акцентујући „америчко искуство“ – нешто што студенти могу доживети само у Сједињеним Државама, а често и само у конкретной држави у којој су се налазили. Неке од канцеларија за интернационалне студенте биле су посебно великодушне, па је на пример канцеларија Универзитета у Вајомингу, на којем сам ја имала прилике да се школујем, свим спонзорисаним студентима у потпуности финансирала два предивна тродневна излета: посету Националним парковима Гранд Тетон и Јелоустоун у првом семестру, и посету Националном споменику на планини Рашмор, споменику поглавици Лудом Коњу и Ђаволој кули у другом семестру.

Могућност чешћег путовања, поред специјализованог избора тема за време студија и позиције ексклузивног представника сопствене заједнице, према мом мишљењу, представља трећи важан фактор при разумевању позиције привилегованости студента на размени. Сви моји испитаници путовали су више током године проведене на размени него током своје уобичајене године студија, чак и ако не рачунамо сам интерконтинентални лет до дестинације на којој се налази нови универзитет. Такође, често су посећивали разне изложбе, промоције, гостујућа предавања, концерте и слично. Северноамерички студенти су углавном причали о обиласцима региона током размене, као и о пракси да се по њеном завршетку барем још неколико недеља проведе путујући по Европи. Честа путовања су објашњавали разликом у економском стандарду, али и радозналешћу да се што више истражи. Када је реч о студентима из Србије, током годину дана размене, сваки продужени викенд или распуст користио се да се види или искуси нешто ново у Америци, од обилазака великих градова и туристичких дестинација, до локалних атракција, провођења времена са америчким породицама или прославе Дана захвалности. За релативно кратко време боравка готово сви испитаници из Србије видели су Њујорк и Вашингтон, а већина њих и Лос Анђелес или Сан Франциско. Честе дестинације биле су и Чикаго, Мајами и Лас Вегас, а двоје испитаника успело је да обиђе и Хаваје. Путовања су углавном финансирали сами, штедећи од месечних стипендија и додатка за распусте уз, у неким случајевима, периодичну помоћ породице која би слала новац из Србије. Испитаници су често коменатрисали колико цене прилику која им се пружила, и настојали су да је искористе до максимума. Говорили су о томе колико су спонтанији били у новој средини, те често нису марили за услове путовања или смештаја, све док је било гарантовано да ће се видети и доживети нешто ново, интересантно и вредно памћења.

Занимљиво је да су сами примећивали разлику у односу према туризму у Србији и у Америци, па испитаник ИНФМБ, на пример, коментарише:

„Ја сам био у Арканзасу, то је као The natural state и природа је много лепа, има пуно оних стаза за пешачење, стварно много лепих стаза у шуми или брду и баш је осећај као да си на неком уникатном месту на свету... И онда сам укапирао да и Србија има доста таквих места, а да ја то не искоришћавам скоро уопште. А Србија је реалтивно мала и можеш да одеш на било који крај земље да се само мало помучиш.“

Завршна разматрања

Напоследку, све чешће контакте локалних средина са страним студентима и научним радницима, интересантно је пратити на неколико нивоа: као однос локалног и глобалног, центра и периферије, те далеког и блиског. Ове односе покушаћу да анализирам и сумирам проблематизујући специфичност позиције студента на размени.

Да закључим, процес глобализације довео је до веће међузависности и допринео све чешћим интеракцијама страних студената и локалних средина широм света. Позиција студената на размени је специфична и заслужује даљу анализу. У овом раду сам настојала да покажем да позиција студента на размени, иако није једнака позицији туристе, дефинитивно носи са собом одређене елементе туризма вредне пажње, пре свега осећај да се сваки моменат проведен у иностранству мора искористити до максимума, јер се можда никада нећемо вратити на то конкретно место. За време краткорочних миграција, попут студентске размене, постоји доза носталгије према земљи порекла, премда често преовлађује осећај јединствености пружене прилике. Самим тим, позиција студента на размени разликује се од позиције редовног, „домаћег“ студента који искуство студирања и боравка у датом контексту не види као привилегију. Такође, као што сам покушала да објасним, третман страног студента као ексклузивног представника културе, те могућност одабира ужих и специјализованијих области, конструише позицију студента на размени као специфичну и различиту у односу на остатак студентског тела.

Анализирајући студентске миграције на релацији Србија – Северна Америка настојала сам да сагледам природу процеса академских миграција, њену уклопљивост у токове глобализације, и специфичност позиције актера процеса. Путем упоређивања доживљаја студената из две испитиване групе, представљени су начини на које су студенти на размени доживели своју нову позицију, сумирали њене предности и мане, те разлике у перципирању високог школства, као и на плану студентског искуства у земљи порекла и

земљи пријема. Иако је првенствени циљ, како овог текста тако и читавог мастер рада, био разоткривање искуства студентског миграција, бављење темом студентских миграција, без намере да звучи претенциозно, навело ме је на размишљање о потенцијалним правцима реформе образовања у Србији. Уколико бисмо узели у обзир мишљења појединаца који су били у прилици да сагледају више образовних система и да буду њихови директни актери, сматрам да је истраживање спроведено у изложеном раду погодно за сумирање критика и криза образовања, нарочито имајући у виду да су испитаници били не само студенти из различитих поднебља већ и студенти са најразличитијим областима интересовања.

Литература

- Apaduraj, Ardžun. 2009. *Kultura i globalizacija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Vauzinger, Herman. 2002. *Etnologija: od proučavanja starine do kulturologije*. Beograd: XX vek.
- Благојевић, Гордана. 2011. Интернет као терен и средство у савременим етнолошким и антрополошким истраживањима. Зборник Матице српске за друштвене науке 134: 17–27.
- Бошковић, Александар. 2011. Кратак увод у антропологију. Београд: Службени гласник.
- Бошковић, Александар. 2014. Антрополошке перспективе. Београд: Институт друштвених наука.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2010. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2010. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- Gidens, Entoni. 2007. *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Ковачевић, Иван. 2015. Историја српске антропологије. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета, Универзитета у Београду и Досије студио.
- Миленковић, Милош. 2006. Идеални етнограф. Гласник Етнографског института САНУ 54(1): 161–172.
- Недељковић, Саша. 2013. Антрополог(и)ја у САД: проучавање односа моћи, етничитета, туризма и потрошње у САД из угла привременог имигранта. Београд: Службени гласник.
- Segalen, Martine. 2002. *Drugi i sličan: pogledi na etnologiju suvremenih društava*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Segalen, Martine. 2002. *Drugi i sličan: pogledi na etnologiju suvremenih društava*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Shields, Robin. 2013. Globalization and International Student Mobility: A Network Analysis. *Comparative Education Review* 57(4): 609–636.

- Унковић, Слободан и Зечевић Бојан. 2011. Економика туризма. Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета.
- Трифуновић, Весна. 2010. Интернет као терен: пример сакупљања фолклорне грађе. Гласник Етнографског института САНУ 58(1): 157–168.
- Eriksen, Thomas Hylland, Garsten Christina, Randeria, Shalini. 2015. *Anthropology Now and Next: Essays in Honor of Ulf Hannerz*. New York-Oxford: Berghahn Books.

Izvori

- <http://ethnosense.com/>
<http://studyabroad.sit.edu/sn/programs/>
<http://www.blic.rs/vesti/drustvo/americki-studenti-ceo-semestar-studiraju-u-srbiji/r71b19g>, <http://studyabroad.sit.edu/>
<http://www.lincoln.edu/about/university-facts>
<https://vimeo.com/28617135>
<https://www.worldlearning.org/>

Katarina M. Mitrović

INTERNATIONAL STUDENT EXCHANGE BETWEEN SERBIA AND NORTH AMERICA: RESEARCH CONTEXT

Summary

I conceived education and educational migrations as a subject of comparative research in relation to Serbia-United States of America and Serbia-Canada. Whilst researching it during my master studies I tried to consider the prospects of those participating in student migrations which run in parallel and interlace in a highly specific way. In my MA paper I analysed the „conduct“ of ethnicities involved in exchange, the feeling of ‘home’ far from home, particularly in view of the structure of American student campuses, investment in the ‘spirit’ of the university and the effects of commercialisation of American universities, constructions of „student time“ and the attitude towards the state as reflected in the attitude towards the university. In this short paper I shall demonstrate the methodology used when adjusting to distant turf, the context of student migrations itself and the position of exchanged students as foreigners, migrants, tourists and students.

Key words: students, student migrations, educational migrations, internet, Serbia, United States of America, Canada

Оригинални научни рад

УДК: 316.73:39(497.11)”2015”
334.7:005.73(497.11)*Богдан Л. Држета*

ОДНОС НАЦИОНАЛНЕ И ОРГАНИЗАЦИОНЕ КУЛТУРЕ У КАНЦЕЛАРИЈИ МУЛТИНАЦИОНАЛНЕ КОМПАНИЈЕ У СРБИЈИ

Рад се бави односом националне и организационе културе у представништву мултинационалне компаније „Ernst & Young у Србији” (у Београду). Циљ овог истраживања је утврдити како вредности, ставови и облици понашања запослених које они усвајају у току свог одрастања и социјализације у Србији (*национална култура*) могу да утичу на доживљај прокламованих вредности организације за коју раде (*организациона култура*). Основни теоријски оквир у вези са утицајем националне на организациону културу представља истраживање *димензија националне културе* холандског социјалног психолога Герта Хофштедеа. Поред ових претпоставки културе, издвојено је још шест особина „народа у Србији“. Све карактеристике су објашњене и сагледане уз помоћ етнографских примера, прикупљених током мог обављања радне праксе у седишту компаније. У том смислу, анализирана је и моја двојна истраживачка позиција не само као истраживача већ и практиканта који је имао радна задужења и обавезе.

Кључне речи: национална култура, организациона култура, мултинационална компанија, пословна антропологија, организациона антропологија, етнологија предузећа.

Увод

Након што сам за дипломски рад спровео истраживање о карактеру организационе културе компаније „Ernst & Young“ у Београду (у даљем тексту „компанија“) и њене перцепцији код запослених, схватио сам да је ова тема веома плодотворна за даља проучавања. Водећи интервјуе са запосленима у просторијама компаније у периоду од маја до јула 2015. године, уочио сам да су њихове вредности, ставови и понашања умногоне условљени не само елементима организационе културе компаније за коју раде већ и културом друштва, тј. националном културом државе у којој живе. Истраживање за потребе мастер рада, које ће овде бити представљено, спроведено је у периоду од новембра до децембра 2015. и априла 2016. године, током мог обављања радне праксе у седишту компаније. Циљ овог истраживања је да се утврди како вредности, ставови и облици понашања запослених које они усвајају у току свог одрастања и социјализације у Србији могу да утичу на доживљај прокламованих вредности организације за коју раде. Те вредности примењују се и обликују кроз интеракцију у породици, школи, на факултету, на послу, као и у различитим друштвеним групама, тј. у свакодневном животу појединца. То је оно што условно називам националном културом, тј. културом једног друштва. Због тога се и сама компанија труди да прилагоди одређене аспекте свог пословања локалном, националном контексту, што је такође истражено. Делатност компаније усмерена је на пружање ре-визорских и других консултантских услуга, подељених у четири сервисне линије. Компанија запошљава преко 210.000 људи, који раде у више од 700 канцеларија у преко 150 земаља света, а годишњи обрт новца (приход) износи 29.7 милијарди америчких долара.¹

Пословна и организациона антропологија у светској и домаћој науци

Предмет проучавања етнологије и антропологије могу бити организације, предузећа и компаније било каквог обима, јер представљају групе запослених упућених једни на друге. Свака таква група запослених поседује „ставове, вредности и обрасце понашања који се преносе путем микроенкултурације, процеса путем кога људи уче посебне улоге у ограниченом друштвеном систему“ (Serrie 1986 према: Kottak 1991, 304).

---

¹ За опширније информације о тренутном стању компаније и њеном пословању видети: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY_Global_review_2015/\\$FILE/EY_Global_review_2015.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY_Global_review_2015/$FILE/EY_Global_review_2015.pdf) (Приступ: август 2016. године).

Најважнији почетни етнолошки и антрополошки допирнос при проучавању рада и индустрије уопште био је Хоторн експеримент, изведен ради „повећања продуктивности радне снаге“, кроз смањење умора и незадовољства радника у компанији „Western Electric“ током 20-их година XX века. Руководилац пројекта Елтон Мејо познавао је Малиновског и Редклиф-Брауна, па је ангажован један од њихових студената – Лојд Ворнер. Он се прикључио како би изучио „шта су радници заправо радили на послу, у супротности са оним што су говорили током интервјуа“. Налази су указивали на то да радници, у складу са својим потребама и жељама, стварају и одржавају вредности, ставове и понашања који нису у спрези са ониме што руководство пропагира (Baba 2006, 3–7; Рибих 2007, 81–94). Поддисциплина која је „рођена“ са овим експериментом назива се пословна антропологија. Она је почела да се користи 80-их година XX века као кованица створена од стране антрополога ван академске средине (*business anthropology*), који су радили на проучавању понашања потрошача и маркетинга. Данас се под овом обласћу подразумева примена антропологије у решавању пословних проблема (Baba 2006, 1). Она укључује организациону, дизајнерску и потрошачку антропологију. Прва се усредсређује на унутрашњост фирме и анализира понашања људи и група који чине радну снагу компаније. Такође се „односи на процесе производње добара и услуга, као и корпоративне организације у оквиру којих та производња заузима место“ (Gray 2009, 1–2).

Свако додавање придева произвољно је према истраживању које се спроводи, па тако постоје *индустријска антропологија*, *корпоративна антропологија*, *антропологија предузећа*, *антропологија рада*, *антропологија менаџмента*, као и *економска антропологија*. У контексту домаће науке, може се користити и име *етнологија предузећа*. Стожер етнологије и антропологије, па и саме организационе антропологије, јесте *култура*, односно *организациона култура*. Емил Диркем је указивао на то да се култура може користити у различите сврхе код „природних друштвених група, као што су породице и заједнице, као и у хомогеним удружењима заснованим на интересу, као што су еснафи или синдикати“. Иако није помињао предузећа и друге радне организације, његови концепти инспирисали су многе организационе теоретичаре век касније (Lincoln and Guillot 2004). Небојша Јанићијевић наводи да је почетак систематског изучавања организационе културе почео са чланком Ендрјуа М. Петигруа из 1979. године: „On Studying Organizational Cultures“. Развој, перспективе, дефинисање и значај овог концепта, као и његово место у нашој научној средини, обрадио је детаљно Небојша Јанићијевић (Јанићијевић 1997, 26–46). Дефиниција коју ћу преузети за потребе овог рада биће одређење организационе културе као обрасца „дељених вредности и веровања који помажу појединцима да разумеју организационо функционисање и тиме омогуће норму понашања у организацији“ (Deshpande and Webster 1989: 4).

Када је реч о ауторима из домаће науке, несумњиво почетни највећи допринос дала је Дуња Рихтман-Аугуштин, учивши да вредности обележавају спољашњи (друштвенополитички систем) и унутрашњи (саму организацију, тј. „културу организације“) контекст у коме предузеће делује. Низ појава везаних за културу испреплетан је са истим таквим низом везаним за друштво, те зато најпре треба одредити доминантне вредности уопште, јер су оне заједничко поље ових двају појмова. Бавећи се особинама традицијске културе на просторима где су живели Јужни Словени, тј. онима што назива „прединдустријском руралном културом“, ауторка жели да напомене да треба узети у обзир те историјске чињенице како би се сагледао садашњи модел индустријске културе. Колико ће се било који запослени поистовећивати са својим предузећем, зависиће од случаја до случаја, што је „стварна вриједносна оријентација“ насупрот „идеалној“. Тако се учавају и истражују промене у вредносном систему појединаца (Rihtman-Auguštin 1970, 415–429). Иста ауторка сматра да је врло битан утицај спољне околине, тј. друштва и културе, који утичу на различите мале групе. Било који модел друштва није идеалан јер постоје заједнице у којима породични, суседски и радни односи више обликују људе. У тим друштвима показује се да тзв. партикуларизми бивају јачи од универзализама, односно средстава масовне комуникације, система образовања, књижевности итд. Отуда посматрање самоуправног радног колектива као социјалнокултурног система, на основу кога је потекао концепт *културе подuzeћа* из 1972, читавих седам година пре Петигруа:

Култура подuzeћа је уобичајени, традиционални начин како се ствари у подuzeћу обављају који је својствен, у већој или мањој мјери, свим припадницима подuzeћа, и који чланови морају научити и барем дјеломично усвојити како би били примљени на посао. Култура у том смислу покрива велики сплет понашања: методе производње; радне способности и вјештине и техничко знање; ставове према дисциплини и казнама; обичаје и навике како се понашају руководиоци; циљеве подuzeћа; начин како подuzeће послује; методе награђивања; важност која се придаје појединим типовима; стварну улогу и утјецај самоуправљања и остале мање свјесне конвенције и табуе (Rihtman-Auguštin 1972, 121–151).

Даљи већи одзив за проучавање културе предузећа, организација различитог типа и радних односа у тадашњој етнологији ишао је у корак са тадашњим методолошким и предметним заокретом у нашој дисциплини (Ковачевић и Антонијевић 2014). Проучавање нових тема, као што су пријем у пионирску организацију (Малешевић 1984) или свечаност испраћања радника у пензију (Братић 1984), наговештавала је спремност различитих колега да иду у корак са временом и проучавају савремене пословне процесе, тада претежно у фабрикама као великим индустријским гигантима. Тако је 1986. године у броју 7 часописа *Етнoлoшкe свeскe* обрађена тема културе радничке класе. У том смислу, занимљиво је било видети како изгледа прослава дана предузећа (Стојковић 1986) или ритуализација колективног чина производње и извоза „југа“ у САД (Антонијевић 1986).

Жан Франсоа-Госјо је у *Гласнику Етнографског института САНУ* навео да је сврха етнологије у предузећима и организацијама побољшање комуникације и међуљудских односа, тј. очување „културе предузећа“, чију „употребну сврху“ етнолог треба да докаже као „специјалиста за културе“. Етнолог не може бити „специјалиста за проблеме група“ (попут социолога и психолога) уколико не укључи шири контекст „властитог друштва“ у своје истраживање. Он треба указати да на такве мање групе, каква је „култура предузећа“, утичу првенствено породица, шира друштвена заједница, тј. друштво. Етнолог нема више улогу краљевог саветника већ краљеве луде, која разоткрива митове и механизме власти у својој заједници (Gossiaux 1992, 213–220). Овакве поставке говоре о утицају ширих вредносних претпоставки на уже, односно националне културе на организациону.

У XXI веку српска етнологија и антропологија препознала је неке од тема из пословног света, пре свега кроз пројекат „Dioscuri“ (2004–2007), чији је задатак био да уочи и проблематизује културне додире Запада и Истока у европској економији и друштву (Вучинић-Нешкових 2013, 24). Радови настали током пројекта бавили су се пословном културом „Хаузмајстора“, фирме која је обављала мале кућне поправке, а основао ју је српски повратник из иностранства (Vučinić-Nešković 2010, 2011, 2012). Истраживачке теме су биле спровођење аграрних реформи и утицај домаће културе на пословање једног породичног предузећа (Naumović 2006, 2013), као и проучавање друштвених последица приватизације Панчевачке пиваре (Erdei 2011). Медијска пропраћеност приватизације компаније „Књаз Милош“ (Vučinić-Nešković and Miočkov 2011) и комбиновање савремених пословних и традицијских пракси код предузетника у књажевачком крају (Erdei 2009) још неке су од тема. Владимир Ж. Миоков у свом магистарском раду бавио се анализом пословне културе коју стварају менаџери као припадници одређене културе, доказавши да је пословна култура заправо „део општег, ширег система културних вредности“ (Миоков 2008, 126–129). Овде помињем и свој дипломски рад о проучавању карактера организационе културе, као и поређења њене перцепције од стране запослених са општим прокламованим вредностима у мултинационалној компанији „Ernst & Young“ у Београду (Дражета 2015).

Проблематизација истраживачке позиције на основу методологије истраживања

„Традиционални“ терен етнологије представљао је дуго руралну средину и опис њене културне разноврсности, да би се временом полако „премештао“ на градски предео и савремену тематику уопште (Ковачевић 2015,

19–21). Међутим, теме нису ишчезле, штавише, појавиле су се у новом руху и у експерименталним формама, за шта може да буде пример студија о томе како изгледа прослава Божића у Боки Которској у периоду од готово две деценије (Вучинић-Нешковић 2008). У том смислу, определио сам се такође за овај проблем на конкретном примеру. У тромесечном периоду, конкретно, од 2. новембра до 31. децембра 2015. године, као и од 4. до 28. априла 2016. године, био сам на стручној пракси у компанији „Ernst & Young“ у Београду. Оно што је свакако потребно проблематизовати је сама методологија проучавања, тачније коришћени истраживачки метод. Осим посматрања са учествовањем, били су присутни опсервација и интервјуи са четрдесет запослених, од чега деветност особа мушког и двадесет једна особа женског пола. Уз то, коришћена је анкета о демографском и социоекономском профилу испитаника, коју су запослени попуњавали након завршетка разговора, који је био сниман диктафоном. „Неформални“ разговори и изјаве запослених били су такође бележени како у контексту теме, тако и циљу анализе онога што су причали званично, одговарајући на питања из упитника. Најзад, важне активности које сам обављао и други догађаји у фирми забележени су у теренском дневнику.

За разлику од „природњака“, научници из области друштвених и хуманистичких наука свој предмет проучавања могу прилагођавати истраживачким околностима, које се могу тумачити „већ у току прикупљања података“. Само наше присуство „на оним местима и међу оним људима који представљају предметни референтни оквир истраживања“ (Жикић 2012, 9–10), говори о измењеној ситуацији њихових улога и живота онда када се налази поред њих неко ко не припада заједници. С друге стране, моја позиција није била у потпуности тако доживљена, тачније била је двојна, јер сам, поред своје истраживачке улоге, имао и радна задужења са одговарајућим обавезама. Моје проучавање било је усмерено на одређене друштвене и културне појаве. Дакле, оно је било квалитативно, претежно развијено у антропологији као „средство приступа специфичним подацима међу посебним популацијама“ (Žikić 2007, 123–124). Весна Вучинић-Нешковић наводи да „квалитативна анализа у антропологији обично подразумева идентификовање различитих садржинских елемената који се могу наћи у евиденцији сакупљеној приликом теренског истраживања“ (Вучинић-Нешковић 2013, 209). Демографски и социоекономски профил испитаника због анонимности неће бити приказан, јер су ми ти подаци служили ради стицања шире слике о испитаницима током анализе. Најважнији део мог проучавања представља теренски дневник, у који сам уписивао своје најважније активности и догађаје, док је главни упитник коришћен приликом интервјуисања запослених.

У току мог тромесечног боравка на пракси, у два наврата, у просторијама компаније имао сам врло различита искуства. Прве две недеље сам практично „увођен“ у посао преко специфичних упутстава, од тога како се користе одређени програми на рачунарима, где се шта налази у канцеларији, па до тога коме се када могу обратити, поводом чега и сл. Оно што се можда по-

казало као највећа разлика у односу на моје претходно истраживање организационе културе запослених (Дражета 2015) јесте како се све то одвија на делу. Хитни рокови, брзи одговори и спремност прихватања великог броја радних задатака уобичајена су ситуација у којој се може наћи свако од запослених али и оних који су на пракси. Задаци практиканата нису се значајно разликовали од оних које имају запослени, што је и било планирано од стране руководства.

Моја позиција у свему томе била је јединствена с обзиром на то да сам поред дневних обавеза обављао и истраживање. Постојало је дупло „оптерећење“ како радним обавезама, тако и осмишљавањем тока истраживања, упитника, спровођењем интервјуа, као и посматрањем и бележењем важних активности и догађаја. Бележницу сам увек носио и у њу уписивао најважније догађаје који су се десили у фирми, како оне везане за тему, тако и општа дешавања. Обављана је и нефокусирана опсервација, тј. „опажање широког опсега, дакле свега онога што око истраживача може да обухвати у центру и на периферији догађања“ (Вучинић-Нешковић 2013, 121). То не значи да није бележено оно што је битно у контексту теме, већ је било веома корисно продрети у свакодневни живот заједнице. Комбиновање разговора са људима и посматрање њихових активности на дневном нивоу може да подвуче не само паралелу између нормативног и практикованог већ и да конкретизује појам теренског рада. Посматрање је готово неупотребљиво без дубљег сазнања о ставовима људи о некој теми (Жикић 2012, 16–17).

Појам културе и националне културе

Сматра се да је културу први пут дефинисао Едвард Барнет Тајлор 1871. године у својој књизи *Примитивна култура* као „сложену целину која обухвата знања, веровања, уметност, морал, право, обичаје и сва остала умећа и навике које је човек стекао као припадник друштва“ (Taylor 1871 према: Monaghan i Just 2003, 35–36). У „српском случају“ Јован Ердељановић био је близак оваквим размишљањима, те је за њега етнологија „наука о народима на земљи. Она проучава постанак и развитак сваког народа и свих особина и појава које га чине народом. А крајњи је задатак етнологије да тим истраживањима пронађе законе у стварању и развоју свих народа на Земљи или, друкчије речено, да пронађе законе у етничком развоју човечанства“ (Ердељановић 1939, 3). С друге стране, Тихомир Ђорђевић дао је корисну дефиницију појма *обичај* као кључне одреднице културе. За њега су обичаји „искуством и навиком створене одредбе, које као какви закони, и ако нигде нису записани, управљају целокупним животом и радом извесно-

га друштва“ (Ђорђевић 1984, 23; Ђорђевић 1923, 3 према: Павковић 2014, 71). Амерички антрополози Алфред Кребер и Клајд Клакхон су пописали 156 различитих дефиниција културе. С тим у вези сложио бих се са Весном Вучинић-Нешковић да као аутори који се баве културом можемо имати ту слободу да тај појам дефинишемо у складу са потребама истраживања (Kroeber and Kluckhohn 1952 према: Vučinić-Nešković 2012, 18).

Пошто видимо да „вероватно има више антрополошких дефиниција ’културе’ него што има антрополога“ (Monaghan i Just 2003, 35), биће потребно да се и овде учини сличан напор, уз претходну напомену да су неки термини, као што је национална култура, условно дефинисани спрам истраживања. *Култура* представља основни покретачки механизам неког друштва, у коме се налазе уткане вредности, ставови и понашања, попут „упута“ за припаднике једне заједнице. Циљ овог истраживања је да утврди како вредности и облици понашања запослених које они усвајају у току свог одрастања и социјализације у Србији могу да утичу на доживљај прокламованих вредности организације за коју раде. С друге стране, биће истражено на који начин се компанија у којој су запослени труди да прилагоди одређене аспекте свог пословања локалном, националном контексту. Реч је о томе да национална култура, условно речено, на одређени начин „више“ обликује ставове и понашања запослених у мултинационалној компанији од организационе културе. Треба напоменути да је свако означавање неке групације људи као „такве и такве“ ставка која је врло незахвална за дефинисање у етнологији и антропологији. Стога је концепт националне културе који ћу даље дефинисати само аналитички модел, односно оквир онога што ће бити анализирано на основу грађе. Овај појам не може се прихватити „здрavo за готово“, будући да је изузетно проблематично одредити један оквир примењив у сваком социокултурном контексту.

Национална култура је скуп вредности, ставова и понашња који је у одређеној мери својствен припадницима једне националне (државне, не нужно и етничке) заједнице окупљене кроз јединствени образовни, економски, медијски, војни и политички систем, као и један (или више) службени/их језик/а. Ове вредности, ставови и понашња се стичу током раног детињства и примењују и обликују кроз интеракцију у породици, школи, на факултету, на послу, као и у различитим друштвеним групама у којима појединац саобраћа. Овај концепт односи се на оно што називамо „културом друштва“. „Српска национална култура“ односи се на горенаведене елементе које припадници српског друштва у Републици Србији поседују, користе и промишљају када говоре о себи у свом свакодневном животу. Опет, наглашавам како се овакво одређење врши само ради специфичног истраживања, а не као „коначна“ дефиниција за све друге сличне радове.

Национална култура и димензије националне културе

У истраживању улоге националне културе у организацијама издваја се холандски социјални психолог Герт Хофштеде, који везује националну културу са друштвом а не нацијом. За њега, нације су производ модерне, док је друштво „историјски и органски развијени облик друштвене организације“. Нацију повезују заједнички језик, медији, образовни и политички систем, војска, спортски тим, тржиште, производи и услуге. Међутим, регионалне, етничке и религијске разлике доводе у питање званичну политику појединих земаља, мада већина припадника једне нације поседује вредности које их разликују од припадника друге нације. Национална култура је тако дељени систем вредности чланова једне националне заједнице (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 20–24). Хофштеде је истраживање засновао на мерењу вредности запослених из различитих држава, што је назвао *димензије културе*. Димензија представља „аспект културе који се може мерити у односу на друге културе“ (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 29–31). Према Јанићијевићу, „димензије националне културе представљају основне претпоставке које деле чланови једне националне заједнице о кључним питањима са којима је свако друштво суочено“ (Јанићијевић 2003, 49). Оне обликују модел у коме се разликују националне културе на основу резултата за сваку државу појединачно (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 37–45). *Индекс дистанце моћи* (*power distance index*, PDI) јесте димензија националне културе која даје одговор на то „како се људи носе са чињеницом да су неједнаки“. То је заправо „мера у којој мање моћни припадници институција или организација унутар једне државе очекују и прихватају да је моћ неједнако распоређена. Институције су основни елементи друштва, као што је породица, школа и заједница; организације су места где људи раде“. Што се тиче Србије, резултат ове димензије је врло висок на скали 1–100 (86) (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 55; 57; 61).² Дакле, дистанца моћи је повезана са „различитим решењима базичног проблема људске неједнакости“ (Hofstede 2011, 8).

Индивидуализам насупрот колективизму (*individualism versus collectivism*, IDV) представља димензију која означава степен до кога је *моћ групе над појединцем* јака или слаба. Индивидуализам се односи на она „друштва где су везе између појединаца лабаве и где се од свакога очекује да пази и брине о самом себи и ужој (нуклеарној) породици“, док је колективизам „присутан у оним друштвима где су људи интегрисани у јаке, кохезивне групе, које тим својим члановима нуде животну сигурност у замену за неупитну верност“ (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 92–93). Када су у питању резултати везани за Србију, она поседује вредност индекса од 25 (претежно колективи-

² Ако је виши степен ове културне димензије, друштво је „спремније“ да ауторитету препусти одлучивање.

стичка култура), што је најниже од свих европских држава у којима је вршено истраживање.³

Маскулинитет насупрот феминитету (masculinity versus femininity, MAS) јесте културна димензија којом се жели установити да ли су припадници одређене културе више окренути заради, напредовању и изазовима, или више придају важност томе да имају добре односе са надређенима и осталим колегама, да имају сигурност на радном месту у смислу да ће радити за компанију докле год они мисле да треба. Друштва су „маскулина када су емоционалне родне улоге јасно раздвојене: од мушкараца се очекује да буду упорни, јаки и усредсређени на материјални успех, док жене треба да буду скромне, благе и да воде бригу око квалитета живота“. С друге стране, друштво је „феминино када се емотивне родне улоге преклапају: и мушкарци и жене треба да буду скромни, благи и да воде бригу око квалитета живота“ (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 139–140). Занимљиво је да је Србија претежно феминина култура (43), уз неке источноевропске, азијске и јужноамеричке земље.⁴

Избегавање неизвесности (uncertainty avoidance, UAI) јесте димензија која се дефинише као „мера у којој се припадници једне културе осећају угроженима у амбивалентним или непознатим ситуацијама“, а то је повезано са „контролом агресије и изражавањем емоција“, као и „потребом за предвидљивошћу: за писаним и неписаним правилима“. Србија има скор од 92, што значи да њени припадници воле познате и јасне животне ситуације, без превеликог удела новотарија. Висок ниво анксиозности и стреса обично може бити проблем код припадника оваквих култура (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 195–197; 202–205).

Дугорочна насупрот краткорочној оријентацији (long-term versus short-term orientation, LTO) односи се на „неговање врлина оријентисаних ка будућим наградама – посебно упорности и штедљивости. Њен супротни пол, краткорочна оријентација, односи се на неговање врлина које се односе на прошлост и садашњост – посебно, поштовање традиција, очување 'образа' и испуњавање друштвених обавеза“. Ова културна димензија заснована је на учењу о значају неједнакости људи у друштву, породици као основи тог друштва, као и стрпљењу и неразметљивости на путу ка успеху (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 236–239; 243–244). Србија је негде на половини са индексом ове културне димензије (52), са земаљама које су половично плански и стратегијски расположене спрам ситуације у којој се налазе.⁵

³ Мањи степен ове димензије културе значи да је моћ групе над појединцем јача неголи његов став.

⁴ Готово средња вредност ове димензије означава да је људима из оваквог „типа“ друштва битније како живе у смислу бриге за заједницу, него то колико ће богато живети у материјалном смислу.

⁵ У таквим културама ће људи налазити „праву меру“ између „старих“ и „нових“ вредности и ставова.

Препуштање насупрот уздржавању (indulgence versus restraint) јесте димензија у којој препуштање означава „тенденцију да се омогући релативно слободно задовољење основних и природних људских жеља повезаних са уживањем у животу и забавом. Супротно овоме, уздржавање одражава уверење да такво задовољење треба обуздати и регулисати друштвеним нормама“ (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 280–281). Резултат Србије је мањи у односу на остале димензије (изузев маскулинитета насупрот феминитету) преко којих је оцењивана – износи чак 28, што је ставља у ред „диничних и песимистичних култура“.⁶

Однос националне и организационе културе у компанији „Ernst & Young“

Што се тиче структуре излагања грађе, овај одељак биће подељен на низ мањих целина. Прва ће бити везана за то колико су „типичне наше особине“ заступљене у радној култури. Оне су „издвојене“ на основу мог личног искуства и неколико краћих дискусија које сам водио са члановима своје породице и пријатељима. Морам напоменути да су ове особине стереотипне и да наравно њих не могу поседовати сви припадници једне културе. Друга целина бавиће се тиме да ли је Хофштедеових шест културних димензија присутно код запослених у њиховој пословној и животној свакодневици, при чему ће одговори бити квалитативни у виду исказа, а не квантитативни, тј. изражени у процентима и на скалама.

Особине једног народа врло су осетљива тема. Таквим истраживањима може се манипулисати и доводити у опасност читаве групе људи. Због тога се овом темом мора бавити неко свестан ограничења које она носи, пре свега субјективног карактера истраживача. У прошлости наше дисциплине многи наши „оци оснивачи“ упадали су у разне замке обојене идеологијом. Такав карактер њиховог научног деловања обрађен је у српској етнологији и антропологији, те критички сагледан (Ковачевић 2001, 27–44), док су поједине идеје ревидиране и поново промишљене (Јовановић 2004, 7–56). Карактер једног народа није статична категорија и не може се одређивати једнострано и идеолошки обојено, већ у складу са свим чиниоцима савременог друштвеног контекста, без идеалтипске категоризације и национално узаврелих побуда (Јовановић 1991, 12–15).

⁶ То значи да припадници друштва у коме имамо низак резултат ове културне димензије себи „више“ намећу норме којима себе „ограничавају“, наводећи да су животне ситуације најчешће проузроковане радом „судбине“, „више силе“ и других нељудских фактора.

Неодговорност

Моји испитаници истакли су своје већинско неслагање са тиме да су Срби неодговоран народ, јер мисле да то није случај, те да се таква особина не може приписивати читавом народу већ само појединцима. Мишљења су да такви људи не би ни опстали у компанији дуже пошто је она тако конципирана да рокови јесу суштина пословања. Свако ко их непрекидно не поштује може лако престати да буде потребан великом систему.

Избегавам да генерализујем да је у већини неодговоран, наравно да има таквих случајева, негде мање негде више, али у компанији ми радимо посао у коме се клијенту обавеземо да ћемо у одређеном року да завршимо тај посао и кад се пробије рок треба утврдити одговорност (Д.).⁷

Запослени не мисле да су Срби неодговоран народ, већ да понекад имају „превелика очекивања која им се не испуне и онда други тумаче то као неодговорност“. Може се рећи да оне националне културе које имају „највећи степен одговорности“ брижљиво планирају економске моделе које ће развијати, а одржање посла им је примарно (Кина и Немачка). С друге стране, непромишљени потези кадрова из САД-а усмерени углавном ка профиту, а не одржању, имали су одјека у целом свету преко економске кризе која је почела 2008. године (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 324–236). Србија се налази негде на половини између ова два супротна пола и има индекс 52 код дугорочне насупрот краткорочној оријентацији. Због тога можда и не чуди што је мањи део испитаника рекао да смо недисциплиновани и непромишљени као народ, док неодговорност везују за „прихватање западних вредности у новије време“.

Митски хероји и јунаци

Митологизација, у смислу пренаглашавања појединих особина и доживљаја, како спољашњих, тако и унутрашњих околности, „универзална је и трајна особина људских група. Постоје мишљења да је та склоност код појединих народа/нација (српског, на пример) пренаглашена“ (Nedeljković 2007, 41). Склоност ка „митологизацији“ рађа и приче о (националним) херојима и „представља културну и социјалну конструкцију која варира

⁷ Због анонимности, свако наведено слово не означава име испитаника који је изговорио дати цитат. Биће издвојена по једна изјава која најбоље описује дату „карактеристику“ националне културе.

спрам историјског периода и политичког контекста“ (Антонијевић 2007, 12). Да је ситуација и у компанији слична, потврђују ставови запослених. Потреба за стварањем звезда или хероја чија величина и слава превазилазе њихов реалан живот јесте нешто што су људи из страних средина уочили не само на националном него и пословном нивоу.

My observation here is that you like to have very strong leader, you love to have someone either to look up to or blaim, you can just look at the politicians and how it was in the past and it's the same to some extent here as well, I think people like to see someone in charge and like to see them very strong in setting boundaries, yeah it is also situation here in company, that's just the expectaion of the culture (N.).

Потреба да се неко „уздиже у небеса“ има своје импликације и по рад компаније, јер се тако људи мотивишу да испуњавају своје радне обавезе. Међутим, то може важити углавном у културама са високом дистанцом моћи, као што је у Србији (86) и другим околним земљама. Истраживања која је Хофштеде спровео у бившој Југославији потврђена су и након распада ове државе (Hofstede 2001b према: Јанићјевић 2003, 53), те тако и видимо да концепт националне културе јесте повезан не само са неким друштвом него и етничком припадношћу која је у многим доменима живота очевидно културно била иста, иако су је разарале политичке и економске разлике са другачијим историјским наслеђем.

Социјализација деце путем косовског мита и његових главних актера, кнеза Лазара и Милоша Обилића, игра нарочиту улогу у одржавању традиционалне културе кроз поштовање хероја (Требјешанин 1989, 113–117). Херојски тип црногорског човека одржава механизам опстанка ратничке заједнице изложене сталним претњама (Требјешанин 1991, 104), а слично се може рећи, додуше условно, и за људе динарског психичког типа, на које „највише утицаја имају вође у чијем понашању има нечега тајанственог или му они то приписују“. И централни тип такође показује тенденцију подражавања својих господара – особину названу *морална мимикрија*, док је панонски тип веома сличан динарском, с тим што су његове особине „утанчаније“ (Цвијић 1987, 346; 408–411; 506–517).

Какав смо народ, таква је и култура у ЕУ-у, чак је и наш шеф, који је странац, успео да преузме то, не да себе перципира као звезду него друге, а ми као народ волимо да нас хвале, како је у животу, такви су нам култура и менталитет овде у фирми дефинитивно (J.).

Отпор према страним изразима

Неко ко борави у компанији може приметити велику употребу страних израза у свакодневној комуникацији. Изражавање захвалности у виду *thanks*, заказивање обавеза у *time sheet*-у, важних *meeting*-а, на којима нешто треба *handle*-овати, нешто је што велика већина усваја пре или касније. Запослени су углавном критиковали ту „прекомерну употребу енглеских речи“, мада су били свесни да је природа посла таква да је радни језик енглески због тога што су области ревизије и пружања сродних услуга отишли далеко са осмишљавањем нових израза које такви људи у оваквим организацијама користе.

Компанија негује зато што је то популарно, апсолутно за сваку реч можеш да нађеш замену у српском језику, парало ми је уши, а и сада је тако па избегавам то (Т.).

Можда би и критичко расположење запослених било мање, али такво стање тумачим, пре свега, отпором према новотаријама, које донекле красе националну културу којој они припадају. Бојан Јовановић је, наводећи карактеристике Цвијићевих психичких типова у Срба (динарски, централни и панонски), уочио да њих не морамо посматрати као опречне већ допуњавајуће стране, тачније „два аспекта једног карактерног профила“ (Јовановић 2004, 51–52). Даље, наводи резултате Јована Рашковића, који сматра „да српски народ, према психоаналитичкој карактерологији, одликује едипални карактер. Испољавајући послушност према ауторитету, односно оцу који има потпуну власт, едипални карактер се у свом другом аспекту исказује у бунту, оспоравању носиоца власти и задовољства у рушењу институције ауторитарности“ (Рашковић 1989 према: Јовановић 2004, 52–53). Три типа су у суштини противречна, а ипак различита, јер се повинују неком на вишем положају, али желе и да га замене уколико он не испуњава њихове потребе. Ове одлике, опет, треба узети са доста опреза, пошто оне нису „ванвременске и вечне“.

Упорност

Ова особина била је најконтроверзније схваћена и протумачена од стране мојих испитаника. Реакција на питање није био одговор већ ново питање: „ко је рекао да смо ми упорни?“ Наглашавајући да „ми нисмо упорни већ тврдоглави“, да су „те две особине једна те иста, само изражене у другачијој мери“, запослени су истицали да овакво стање ствари „годи компанији“ зато што „сви воле људе који завршавају све што им се каже“. Неки су чак били

довољно свесни тога да компанија „користи ову особину нашег народа и преусмерава је у другом правцу“ како би се постигли пословни циљеви.

Јован Цвијић је енергичност и импулсивност везивао за динарски тип, појаву „виолентних, силних, огњевитих људи, код којих узрујаност, напони и подвизи могу достићи највишу меру“. Они могу бити покретачи револуција, одметнички расположени кроз појаву хајдучије, заговарачи националне идеје, али у исти мах и осветници, непромишљени, плаховити, појединци склони ка идеализму (Цвијић 1987, 344–345). Нажалост, и сам Цвијић је врло често знао да претерује са описима и тврдњама, па је овом типу значајно више пажње поклонио него рецимо централном и панонском, што директно има везе са његовим политичким радом, путем кога је припремао основу за потоње уједињење Јужних Словена, који већински припадају динарском типу (Pišev 2010, 63–67). Због тога је више негативних карактеристика истицао када је у питању централни тип (покорност, потуљеност, фатализам), мада је говорио да су „бистри и брзе схватљивости“, прилагодљиви најразличитијим срединама и приликама (Цвијић 1987, 411–415), док за панонски није споменуо конкретне особине везане за било какав „облик упорности“.⁸ Ипак, запослени мисле да ми јесмо упорни као народ и да је то пожељно у овом послу.

Упорност и тврдоглавост су две сличне ствари, у мањој мери је упорност, а у већој тврдоглавост. Можда нас више одликује тврдоглавост него упорност. Овде у фирми, да би нешто добро урадио, треба да будеш упоран, то је генерално особина запослених (М.).

„Ги“ или „ви“?

Током своје радне праксе имао сам сусрет са начином комуникације који је доста неформалан за једну пословну организацију. Велики број запослених, старијих и виших према позицији, тражио је од мене да им не персирам „зато што смо сви овде на ти“. Успостављањем такве врсте односа, руководство настоји да приближи запослене како би боље сарађивали и обављали радне задатке. Међутим, на основу мог искуства и разговора са запосленима у неформалној атмосфери, уочио сам да такав начин ословљавања и обраћања није баш лако примењив у културној средини где се деца од малих

⁸ Скуп датих особина за сваки тип појединачно мора се узети условно и са великом резервом.

⁹ Ове заменице биће навођене без наводника у тексту, осим у случају када их наводим са поређењем у енглеском језику у *италик* формату.

ногу уче да персирају старијима, надређенима, као и непознатима уопште. Један испитаник наглашава да „због менталне баријере којој проналазимо корене у нашој култури, не могу сви запослени да имају потпуно неформалну комуникацију са менаџерима, мада то у енглеском језички не постоји, ти или ви је само *you*“. *First name basis* је један од начина ословљавања путем кога запослени треба да превазиђу ту баријеру, па се странцима свако обраћа по имену, а не са господине/госпођо (*Mr, Mrs.*). Запослени су током интервјуа истакли да су првих неколико месеци имали говорну баријеру, те да су после тог периода навикли на ову врсту обраћања и ословљавања, али да су и даље постојали они исти појединци који их нису ни исправљали, па су са њима остали на ви.

То је ствар васпитања. Колико ми пута људи кажу зашто ми се обраћаш са ви! Ја то стварно радим рефлексно, буквално тако сам васпитана, просто ми је тешко да некоме ко је изнад мене, старији и искуснији, да му кажем ти. То ми је баш тешко искрено и необично, мислим да је то баш базична ствар и да то само надограђујеш временом у животу искрено (Р).

Запосленима није лако да увек поштују оно што компанија прижељкује јер то иде „против“ њихове културе и домаћег васпитања. Култура дисциплинује појединца „путем награда и казни“ и од њега захтева „одређен степен конформисања друштвеним нормама“ (Роровић 1991, 111). Иако наглашавају понекад да им блискост комуникације омогућава да превазиђу одређену баријеру са колегама, запослени имају препрека да се навикну на ово „неприродно стање“. Њихов систем вредности коси се са оним што компанија покушава да код њих у говору уведе и то чини након одређеног времена, али уз њихову дубоку свесност да ово није нешто што они одобравају и желе, јер им је „васпитање другачије“.

Радни и национални „виши циљ“

Сви запослени су истакли да доприносе добробити фирме, а своје радно место воле због зараде, професионалног усавршавања и осећаја да раде за велики колектив. Своје објашњење и виђење ствари многи су допунили тиме да помажу и својој земљи. Држава у којој живе добија порез од фирме за коју раде и тај процес интеракције ова два субјекта доста узајамно посматрају – једно без другог не може и једно од другог мора да учи.

Осећај вишег циља у ономе што раде и онога за кога раде постоји још од времена када су Срби живели у задругама (проширеним породицама) као основним друштвеним и економским јединицама (Цвијић 1987, 339–341). Задругу везујемо за родовско друштво и налазимо је у средњем веку,

а њен непосредни руководилац је „старешина“ или „домаћин“ (Павковић 1980, 155–157). Село као обредно-религијска заједнице балканских Словена заснива се на колективној својини, колективним радовима и колективној кривичној одговорности заједнице према властима (држави) и суседним селима (Павковић 2014, 185–186).¹⁰ Отуда низак скор индивидуализма (26) у тадашњој југословенској односно садашњој српској националној култури (25) (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 97).

Мислим да доприносим фирми, јер у противном не би био њен део, а што се тиче државе и народа у којој живим, такође мислим да доста ту помажемо, не само кроз услуге него и кроз савете које пружамо, а то све може да се посматра као део патриотизма (Љ.).

Испитаници са националним осећајем дефинишу тај осећај различито, сматрајући да њихова фирма такође помаже народу којем припадају.

Дистанца моћи

Што се тиче запослених у компанији „Ernst & Young“, они нису у формалном смислу „уплашени“ од својих „неприкосновених“ надређених, нити се то тако форсира од стране руководства. Њихов однос према надређенима је такав да имају могућност да се обрате свакоме уколико им затреба помоћ у вези са неким проблемом. Запослени нису давали већег значаја владајућим структурама у земљи, нити су од њих ишта очекивали заузврат, што не значи да је не воле већ да се не слажу са онима који је воде и на који начин то раде.

Иако су претежно подржали консултативни начин у вези са вођењем пословних активности, запослени то нису даље образложили. Разлог лежи у томе што свако од њих не мисли да је „превише договарања“ добро за посао, па је свако од њих употребио глагол „пресећи“. Неко ко је искуснији треба увек да пресече и није добро да сви „вичу у глас“. Та особа треба да буде одговорна за све и добро је да је „на крају сви послушају“. Свако је нагласио да може да каже оно што мисли да је неисправно када је у питању посао, али мора да „бира тренутак“ када ће то рећи, јер се то не догађа „кад ко пожели“. Када се упореди српски индекс дистанце моћи (86) са оним из Уједињеног Краљевства (35) и Швајцарске (34), одговори јесу различити према националностима.¹¹ Док су двојица испитаника из тих земаља гово-

¹⁰ Наведене тврдње јесу плод других истраживања, али не и нужно јединствени сет карактеристика који важи у сваком социокултурном контексту.

¹¹ Види у: <https://geert-hofstede.com/united-kingdom.html>; види у: <https://geert-hofstede.com/switzerland.html>. (Приступ: јун 2016. године). Сваки резултат за ове земље навођен је у даљем делу поглавља са ових извора.

рила да је „врло отворена култура присутна у фирми“ и да се „о свему може продискутовати“, остатак из Србије тврдио је све ово (утицај организационе културе), уз поменути задршку да се мора знати „ко је ко“ и „чија је задња“ (утицај националне културе). Демократију као „главног кривца“ виде и остали, па тако имамо изјаве да „онај ко се од демократије овајдио, свака му част“ или „када је превише демократије, то није добро“. Противречност њихових изјава врло је изражена када се одговори на поменута два питања која сам им постављао упореде у контексту дистанце моћи.

Дешава се повремено да нисам у сагласности, не могу да кажем да је то правило и, кад се дешавало, пре сам увек говорио, а сад ипак бирам битке пошто већ са искуством могу да проценим где ће моја сугестија имати смисла, а где неће (...) Консултативни дефинитивно, али и ту мора да постоји структура, не може да постоји анархија, опет сви се договарају, али мора да постоји неко ко ту на крају пресече и донесе одлуку (Г. и Ј.).

Индивидуализам vs. колективизам

Већ смо навели да ова културна димензија (IDV) означава степен до кога је *моћ групе над појединцем* јака или слаба. У друштвима где преовлађује индивидуализам „везе између појединаца су лабаве и од свакога се очекује да пази и брине о самом себи и ужој (нуклеарној) породици“, док су у заједницама где је јачи колективизам „људи интегрисани у јаке, кохезивне групе, које тим својим члановима нуде животну сигурност у замену за неупитну верност“ (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 92–93). Резултат Србије је „слаб“ (25), што значи да је она једна од земаља где се подразумева да је понашање запослених „под снажним утицајем осталих чланова групе“ (Јанићијевић 2003, 57). Већ је речено колико су други аутори истицали важност колективитета (Павковић 2014, 185–186) и да је он остао, према неким ауторима, као начело присутан у предузећима (Јанићијевић 2003, 61).

Here we come to perhaps one difference between people here and people in the UK, here families are very important and people spend a lot of time with them, even when I lived in the UK I perhaps seen my family three times a year, it is same when I live now in a different country. Here I think everyone is kind of protected by the family, they don't have then perhaps as much ambition as other people may have and I would say it's not just here that is also in other countries in the region where I've been (N.).

Те „друге земље“ су Словенија и Хрватска, које имају скор 27 односно 33 када је реч о овом културним димензијама (Hofstede, Hofstede and

Minčkov 2010, 96–97), док је бивша Југославија имала 26 (Јанићијевић 1997, 246). Данас, када је ситуација са колективом у Србији веома слична и где готово ниједан догађај не може да се догоди без утицаја, похвале или осуде заједнице, учоавамо сличан образац и у мултинационалној компанији. Иако су запослени првенствено причали да је „свако одговоран за себе“, даљи ток разговора и њихово промишљање самих искустава и пракси говорили су све више у корист колектива. Тако је било и са слободом при решавању радних задатака, где су сви истакли да је иста важна и да воле да је имају, али да је ипак добро консултовати се са колегама, па ићи на више инстанце, него радити нешто „соло“. Све ово им је у први мах увек деловало чудно, јер су сматрали да једно не искључује друго.

Свако за себе треба да буде најодговорнији, ту нема спора. Међутим, у каквој култури живимо и фирми у којој радимо, наравно да је колектив ипак колектив, већина је већина. Мислим да је добро да имам слободу, али дефинитивно уз то да се увек посаветујем са неким (Р.).

Маскулинитет vs. феминитет

Ова димензија националне културе, која говори „о важном емотивном аспекту понашања припадника једне културе и о томе који животни циљеви обично добијају приоритет“, прилично је контроверзна и родно стереотипна (Ћиријаковић 2013, 233). Дакле, „у културама где преовлађују тзв. мушке вредности цени се постигнуће, резултати и агресивност. (...) ’Женске’ културе су оне у којима су социјални односи и статус у друштву преферирани у односу на стицање материјалног богатства“ (Јанићијевић 1997, 215). Србија има резултат 43, што је ставља у ред „женских“ култура. СФРЈ је имала скор од 22, а данас Хрватска има 40 односно Словенија 19, па се тако још једном види да већи део Јужних Словена (резултати ове културне димензије још нису објављени за Босну, Црну Гору и Македонију) воли међусобну испомоћ и води рачуна о квалитету живота.

Свако од запослених у компанији истакао је да метафором „гажења преко мртвих“ никад не би добио вишу позицију, плату или повећање свог угледа на рачун других људи, већ да би гледао да се креће у оквирима дате пословне хијерархије онако како то „систем налаже“. С друге стране, испитаник из Уједињеног Краљевства навео је да „не би стигао догде да није био амбициозан у животу“ и да без обзира на то што је „тип особе која воли добре односе са колегама“, ово не мора да „важи по сваку цену“. Испитаник из Швајцарске не мисли да се људи могу уопште мерити према ономе шта поседују, већ према томе „шта су постигли за себе и друге“ и да све за-

виси од „типа личности“ када је у питању тежња ка напредовању, односно гајењу доброг односа са колегама на радном месту. Швајцарска има скор од 72, а Уједињено Краљевство 66, што их чини негде у врху листе европских земаља у којима су зарада, препознатљивост, развој и изазови најважнији пословни циљеви. Код испитаника из Србије присутан је став да вредност човека не мора бити само материјална или само заснована на социјалним везама и статусу у друштву. Понекад су наводили да то може бити такође и комбинација ова два аспекта.

Једно не искључује друго, већ треба имати комбинован приступ, питање је погрешно формулисано. Ни једно ни друго не може да буде коначан одговор на то шта неког човека чини вредним, мислим да је то све повезано и релативно од особе до особе (Е.).

Избегавање неизвесности

У овој културној димензији (UAI) главно питање креће се око тога који је „ниво стреса у једном друштву у односу на непознату будућност“ (Hofstede 2011, 8). Србија од свих културних димензија има највиши резултат (92), а на врху листе су такође Словенија (88) и Хрватска (80) (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 190–193), па је разумљиво што је бивша Југославија имала скор 90 (Јанићијевић 1997, 244). Тамо где је већи резултат ове димензије, „људи не воле промене, ризик и неизвесност“, док је „степен толеранције према разликама и различитим мишљењима врло низак. Наиме, у таквим културама постоји веровање у вечиту и крајњу истину, која је обично наметнута од лидера, али представљена као опште мишљење“. Поред тога, „присутан је и висок степен агресивности и анксиозности“ (Јанићијевић 1997, 211–212).

Свој однос према непознатом испитаници из Уједињеног Краљевства (скор 35) односно Швајцарске (скор 58) објашњавали су најпре преко примера о (не)постојању тензије на радном месту. Обојица су се запитали да ли уопште можемо да тензију посматрамо негативно јер је она прилично „здрavo стање у оваквој врсти компаније“. Испитаник из Уједињеног Краљевства је у вези са кршењем правила у компанији најпре изјавио да компанија као таква не поседује формализована правила понашања већ упутства, политике и процедуре, којих се нико не може држати слепо – већ према ситуацији и уз консултацију са осталима. Правила се морају доводити у питање уколико „не штимају“ и не показују сврху свог постојања, јер само у „савршеном свету се прати свако правило, али у стварности увек ће десет ствари буквално искочити, па ћеш морати да реагујеш и размислиш шта треба да постиг-

неш“. Швајцарски испитаник мисли да правила не треба никада кршити јер су направљена са разлогом. Поред тога, сматра да ће у овој компанији радити док не оде у пензију. Насупрот њему, његов колега има тачна предвиђања, јер мисли да је већ у одређеним годинама када треба полако да престане да ради у оваквој средини.

С друге стране, испитаници из српске средине тензију на радном месту осећају „свакодневно“, „све време“, „стално“, „непрекидно“, а правила компаније никада не би кршили, осим уколико су нека „мања у смислу заобилажења неке процедуре за коју треба издвојити много више времена, него што је дозвољени рок за обављање пројекта“. Испитаници, као што сам навео, не сматрају кршење упутстава, политика и процедура компаније као нешто што је добро, већ само „нужно зло“, спрам ситуације, уколико су на то принуђени. Наравно, свега неколико њих истакло је да „слепо праћење правила јесте глупост“ и да „човек мора бити довитљив у свакој ситуацији“. На питање о раду за компанију, само неколико њих имало је тачан одговор, док су остали говорили да „немају представу“, „уопште не знају“, „појма немају“ итд. Временске одреднице у вези са њиховом будућношћу у компанији неким су биле познате уколико су знали да не желе више да се баве оваквом врстом посла, или су пак опредељени да иду на друго радно место где ће се даље усавршавати. Други су наводили да бу у оваквој фирми остали „још дуго“, „све док постоји простора за усавршавање“ или док не оду у пензију. Овакви ставови имају смисла у културама које запослење виде као трајно а неизвесност као опасну компоненту (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 209).

Помињање тензије на радном месту код испитаника изазивало је реакције очајања, застајкивања у говору или непрекидног ироничног осмеха. Међутим, већина њих је истакла да је тензија „свеприсутна због природе посла, да се на њу мораш навихи пре или касније“. Свако је имао по неко „оправдање за њено постојање“, без обзира на то што сам посматрањем свакодневице у компанији уочио да то већини запослених не прија и да емоције које можда не исказују у канцеларији и те како „експлодирају“ пре или касније у кухињи, кафићу, на журци или испред зграде у којој се фирма налази. Мојим испитаницима је некада било теже да „смире колеге“, него да раде и до дванаест сати у једном дану. Неки су се чак помирили са тим да „не можеш изједначити приватно и пословно, већ само једно од та два жртвовати“, што је било у потпуности супротно са оним што се пропагира од стране руководства, нпр. идеалан баланс обе сфере живота ради боље продуктивности. Међутим, ово је једна од одлика коју наводи Хофштеде за припаднике култура са високим индексом избегавања неизвесности у Европи (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 209). Уз то, иду и повећани ниво стреса, анксиозности, неуротицизма и сличних психичких обољења (Hofstede 2011, 10).

Мислим да је у овој компанији тензија константна, али не мислим да је то особина ове компаније на локалу, мислим да је то глобални концепт не само ове него свих тих великих мултинационалних компанија. Нисам у таквој ситуацији и не бих тако олако прекршила правило без да тражим неко одобрење и оправдам потребу за таквим неким чином, не бих се осећала угодно да тако нешто урадим самостално. Уопште немам идеју колико ћу дуго радити овде (М.).

Дугорочна vs. краткорочна оријентација

Србија са скором од 52 спада у земље које су половично плански и стратегијски расположене спрам сопствене ситуације. За ову културну димензију тренутно су доступни резултати свих бивших југословенских република, од којих само Словенија има нижи резултат (49) у односу на Србију, док су изнад ње Хрватска (58), Македонија (62), Босна и Херцеговина (70) и Црна Гора (75), као једна од „најупорнијих и најштедљивијих“ међу свим Јужним Словенима (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 255–256).

Одговори које сам добијао од својих испитаника у компанији су углавном били амбивалентни. Оно што сам уочио јесте тенденција према којој се појединци „уче“ да размишљају и делују у складу са нечим што ће на „дуге стазе“ донети бољитак компанији и заједници у којој живе. То је оно што је и Весна Вучинић-Нешковић сазнала истражујући искуства и ставове српских стручњака, повратника из иностранства (Vučinić-Nešković 2003, 279–280). Међутим, многи од запослених не могу се у потпуности саобразити са тиме шта ће се дешавати за неколико година, иако се компанија труди да унапред дефинише своју стратегију (Дражета 2015, 47).

Испитаници из Уједињеног Краљевства и Швајцарске имали су готово истоветна односно половична размишљања, као и њихове српске колеге, што се поклапа са британским резултатом (51), али не и швајцарским (74). За испитаника из Уједињеног Краљевства традиција свакако има „одређено место у животу“, али човек и људи морају се прилагодити времену у коме живе. Према његовом мишљењу, „сви треба да имају циљеве којима теже, али исто тако морају знати да не може сваки од њих бити остварен онако како је замишљено на почетку планирања“. Испитаник из Швајцарске определио се строго за „прилагођавање околностима због тога што се и свет мења“, али је у вези са циљевима рекао да није особа која ће „убити да би победила“, те да „сваки циљ мора бити друштвено прихватљив“. Запослени из српске средине претежно сматрају да је питање у коме треба да се определе између традиције и прилагођавања околностима „потпуно против-

речно“, зато што „једно увек може ићи са другим“. Половини испитаника није било јасно „шта је ту чудно што поштујеш традицију и живиш спрам времена и околности који те окружују“. Друга половина „определила се“ за прилагођавање околностима, зато што им традиција „није јача страна“ или зато што „у фирми нема неких традиционалних вредности“. Сви до једног истакли су да никада не би никога „згазили“, „преварили“, „убили“, „везнули“ да би дошли до циља јер „мора да се зна ко докле може да иде“.

*Човек треба да поштује своју традицију, али и прилагоди-
ти се окружењу, да зна да не треба да одбаци оно у шта верује
да би се уклопио у друштво. Свако треба да има неке границе и
зна шта не би урадио да би успео, а не да мисле како успех мора
бити на рачун других (Н.).*

Неки су навели да традиција постаје „мода“, јер се она политички злоупотребљава. Инструментализација традиционалних народних и политичкоисторијских симбола јесте стратегија којој „прибегавају новоуспостављени режими, или они који су извршили нагле промене својих основних начела услед кризе легитимитета“. Може се догодити и одбацивање свих симбола, те стварање нових или додавање нових значења старим симболима (Наумовић 1995, 51–52). Традиција се посматра „и као процес и као садржај, који се у оквиру тог процеса преноси“ у оквиру различитих друштвених група (Наумовић 2009, 15), а њена употреба у политичком животу Србије 80-их и 90-их година детаљено је обрађена у делу Слободана Наумовића (1995, 87–178).

У оквиру корпуса традиције било је занимљиво видети какви су ставови и праксе испитаника када је реч о прослави кућног свеца, тј. славе као празника који се „сматра једним од битнијих обележија српског народа“ (Sinani 2012, 175). Њима је често ово био пример да илуструју како ће се понашати у конкретној ситуацији, када морају или не морају да изаберу између празновања овог обичаја или рада у компанији. С једне стране, неки од њих издвајају своје време за набавку, припрему јела, спремање куће, служење гостију и рашчишћавање „свега“ након завршетка славе, па им није проблем ни да, осим једног дана који им по Закону припада,¹² узму још један или више дана од годишњег одмора како би све припремили ваљано. Они наглашавају да је то за њих „један од највећих дана у години“, када их не занимају много неке друге ствари већ само празновање овог обичаја. С друге стране, они који узимају „тај један законски дан“ настоје да помогну својим родитељима или укућанима око свих горенаведених радњи како би „све било како треба“. Ипак, били су они који су говорили да би своје „уставно право искористили“ иако не славе славу и да не треба „фирма да се меша“ у то да ли они заиста славе или не.

¹² Види у: Закон о државним и другим празницима у Републици Србији. *Службени гласник РС* бр. 43/01, 101/07 и 92/11: 2. Доступно на: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_drzavnim_i_drugim_praznicima_u_republici_srbiji.html (Приступ: јун 2016. године).

Препуштање vs. уздржавање

Друштва склона препуштању имају „висок проценат јако срећних људи“ са „перцепцијом личне животне контроле“, који придају важност слободном времену (разоноди, доколици). Чланови друштва имају „мање моралне дисциплине“, „позитиван став“, „висок проценат људи који се осећају здраво“, као и „мању стопу смртности од кардиоваскуларних обољења“. Све што важи за друштва склона уздржавању је супротно наведеним карактеристикама (Србија има резултат од 28). Као и у случају претходне димензије, податке за СФРЈ немамо, мада пет бивших република има блиске скорове, што опет потврђује културне сличности које деле „јужнословенска племена“. Словенија има највиши резултат (48), затим следе Босна и Херцеговина (44), Македонија (35), Хрватска (33) и Црна Гора (20) (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 280–281; 284–285; 291).

Што се тиче запослених из Уједињеног Краљевства односно Швајцарске, ред у компанији „мора да постоји“, али никаква строга хијерархија, јер, по њима, фирма представља партнерство неколико људи а не власништво једног човека. Слободно време им је веома битно и проводе га у рекреацији (трчање) или са породицом. Сматрају да не могу контролисати све у свом животу, нити томе желе да теже, јер се сваки човек треба „прилагодити околностима које му се дешавају“. Резултати Уједињеног Краљевства и Швајцарске врло су блиски – 69 и 66. То значи да у тим културама нема строго одређених норми понашања, а њихови чланови користе слободно време онако како они то желе.

Код свих запослених из српске националне културе присутан је став да се мора знати ред, подела улога и шта се од кога очекује на радном месту, јер у супротном настају расуло, анархија и безвлашће. Што се тиче слободног времена, једна страна сматра да је одмор веома важан аспект живота пошто омогућава човеку да се одмори и „напуни батерије“. Друга страна у ствари и нема изражен одмор у том смислу, јер посао ни тада не изостаје у њиховом животу. Неколико њих је изјавило да личне лаптоп рачунаре носи са собом на летовање, али само да би „погледали шта има“. Њихове колеге које своје слободно време не проводе радно, одмарају се, читају књиге, баве различитим врстама спорта, излазе по кафићима или „у град“, друже са породицом, пријатељима, путују по различитим земљама, проводе време у природи или у позоришту, биоскопу, музеју, на концертима, са девојком/момком, у ази-лу са животињама, за рачунаром гледајући серије, филмове или играјући игрице и слушајући музику, гледајући телевизор, чувајући унучиће, или пак гледајући у једну тачку да би одморили очи од рачунара, испред кога проводе већи део дана. Зато се не слажем са тиме да културе са ниским резултатом препуштања насупрот уздржавању придају мање важности слободном времену, јер управо видимо колико је богат садржај времену одмора код запослених из једне „такве“ културе.

Када је у питању контрола над животом, један део испитаника сматра да може да контролише оно што им се дешава и да је то питање личне одговорности. С друге стране, већи је број оних који своју животну контролу приписују најчешће „околностима“, „Богу“, „судбини“, „вишој сили“, „карми“, јер увек може да се догоди нешто непредвиђено што људи не могу да испланирају. У том смислу, не бих се сложио да је код ових испитаника присутно оно што Хофштеде назива „перцепцијом беспомоћности“ у смислу да оно што им се догађа није њихових руку дело (Hofstede, Hofstede and Minkov 2010, 291).

Треба да се зна ред у компанији! Слободно време проводим бавећи се спортом, проводим време са друштвом, породицом, пријатељима итд. За сад сам, што кажу сам свој газда, здрав, прав, још увек могу да доносим одлуке које желим, али опет не могу на све да утичем (Д).

Дакле, за већину запослених у компанији „Ernst & Young“ може се казати да су већим делом (али не у целости) у складу са оним што се приписује „уздржаној“ српској националној култури. Сви прихватају и сматрају хијерархију „нежном“ у било каквој радној организацији и своје слободно време практично проводе у активностима везаним за сам посао. Већина приписује одређене активности и догађаје из свог живота „спољашњем фактору“, верујући да не може имати контролу над оним што им се дешава. Неки аутори сматрају да је прихватање патње, опстанка и трпљења као начина живота током ропства под разним завојевачима створило у српској култури „егзистенцијалну нужност“, заједно са урањањем у митску реалност (Јовановић 2004, 106–107). Цвијић то назива *динарском тугом, историском тугом*. То је особина везана за историју обичног народа „за време дуге турске владавине“. Ту су и тзв. *рајинске особине*, карактеристичне за сва три психичка типа (понајвише централни) а оне су, између осталог, опонашање господара ради обезбеђивања егзистенције, али и тешко указивање поверења према незнанцима. Панонски тип остао је трајно везан за своје динарске корене, при чему га је *вера* још више одвајала од већинског католичког становништва (Цвијић 1987, 345; 408–409; 413; 504). Наглашавам да ове особине нису правило већ плод једног времена и истраживања.

Закључак

Циљ овог истраживања био је да се утврди како вредности, ставови и облици понашања запослених које они усвајају у току свог одрастања и социјализације у Србији могу да утичу на доживљај прокламованих вредности организације за коју раде. Размишљања и ставови запослених која сам

изнео указују на то да српска национална култура има већи и јачи утицај од организационе културе у доживљају радног места и односа према послу од стране запослених. Сама компанија прилагодила је одређене аспекте свог пословања локалном, националном контексту тако што је запосленима дала простор да своје „кућне вредности“ испољавају на радном месту. Организациона култура није безначајна у том смислу, већ је само један од многих фактора који утичу такође на њихово понашање.

Неке од особина које сам означио као стереотипне биле су „дате“ испитаницима на промишљање, те су из тога уследили врло занимљиви одговори. Испитаници сматрају да постоји простора за тврдњу о „непромишљености Срба“, али не и за неодговорност, уз стварање митских хероја и јунака од постојећих „обичних“ људи, који „понекад то и не заслужују“. Отпор према великом броју страних, тј. енглеских израза био је врло присутан током интервјуа. Запослени су истицали да, нажалост, не могу тај обичај да „избаце из свог речника“, зато што је природа посла таква да се користи велики број речи које немају превод при пословној комуникацији. Упорност су често карактерисали као тврдоглавост без присутне веће дозе истрајности, тј. те две особине су за њих једна, која може бити изражена у мањој (упоран) и већој мери (тврдоглав, пркосан, инација). Сматрају да компанија „вешто користи“ ту особину да би од њих „извукла најбоље“. Проблем ословљавања на „ти“ свакога у компанији без обзира на искуство и године био је такође изражен, али је, као у случају страних израза, овај тип комуникације на крају код готово сваког преовладао након неколико месеци проведених у фирми. Снажна колективистичка свест везана за организацију врло је присутна, нарочито у вези са мишљењем о томе да тиме што раде у овој компанији, имају начина да помажу народу и држави у којој живе, што се касније продубило општом колективистичком свешћу везаном за нацију којој припадају.

Хофштедеов модел нашао је и у овом раду примену, мада подаци нису изражавани квантитативно (проценти, скале) већ квалитативно (искази). Националне вредности које Србија има потврђене су код свих шест димензија културе, али не „по моделу“ већ путем одговора који појашњавају одређене културне ставове. Висока дистанца моћи, мали индекс индивидуализма, претежно „женске“ вредности, високо избегавање неизвесности, „златна средина“ у опредељењу ка дугорочној оријентацији и велика „уздржаност“ неке су од „карактеристика“ српске националне културе. Таква национална култура значајан је фактор када су посредни размишљања и ставова запослених. Култура, као основни покретачки механизам тог друштва, у коме се налазе уткане вредности, ставови и понашња, попут „упута“ за припаднике једне заједнице, заиста „покреће“ људе у овој компанији.

Литература

- Антонијевић, Драгана. 1986. Ритуал пуштања монтажне траке у погон у производњи „Југа 55 GV“. *Етнолошке свеске* 7: 39–46.
- Антонијевић, Драгана. 2007. *Карађорђе и Милош: Мит и политика*. Београд: Српски генеалогски центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Vaba, Marietta L. 2006. Anthropology and Business. In *Encyclopedia of Anthropology*, ed. H. James Birx, 83–117. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Братић, Добрила. 1984. Церемонија испраћања радника у пензију. *Етнолошке свеске* 5: 99–104.
- Vučinić-Nešković, Vesna. 2003. East-West Business Encounters in Serbia and Montenegro: How Serbian Repatriates from the West Experience their Business Environment. *Sociologija* Vol. XLV, No 3: 263–288.
- Вучинић-Нешковић, Весна. 2008. *Божих у Боки Которској: Антрополошки есеји о јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду и Чигоја штампа.
- Vučinić-Nešković, Vesna. 2010. Intercultural Experiences of *Hauzmajstor*: A Case Study on Repatriate Entrepreneurship in Serbia. *Ethnologica Balcanica* 14: 265–292.
- Vučinić-Nešković, Vesna. 2011. Negotiating Partnership: How Serbian *Hauzmajstor* Established a Business Relationship with Austrian Rustler. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 6.1: 87–118.
- Vučinić-Nešković Vesna and Vladimir Miokov. 2011. Will Knjaz Miloš Belong to Foreigners? The Privatization and Image of Multinational Companies in the Serbian Media (2000–2005). *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 6.1: 167–193.
- Vučinić-Nešković Vesna. 2012. Repatriate Entrepreneurship in Serbia, Business Culture within *Hauzmajstor*, Capitalism from Outside? In *Economic Cultures in Eastern Europe after 1989*, eds. János Mátyás Kovács and Violeta Zentai, 17–34. Budapest – New York: Central European University Press.
- Вучинић-Нешковић, Весна. 2013. *Методологија теренског истраживања у антропологији*. Београд: Српски генеалогски центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.
- Gossiaux, Jean-François. 1992. Ethnologie et pouvoirs le défi de l'indépendance. *Гласник Етнографског института САНУ* XLI: 213–220.
- Gray, Paula. 2009. Business Anthropology and the Culture of Product Managers. *Association of International Product Marketing & Management*. Company document.
- Deshpande, Rohit and Frederick E. Webster. 1989. Organizational Culture and Marketing: Defining the Research Agenda. *The Journal of Marketing* Vol. 53, No. 1: 3–15.
- Дражета, Богдан. 2015. *Антрополошко проучавање организационе културе Ernst Young-а у Србији*. Дипломски рад у рукопису. Београд: Библиоте-

- ка Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.
- Ђорђевић, Тихомир. 1984. *Наш народни живот*, књ. I. Београд: Просвета.
- Erdei, Ildiko. 2009. Hopes and Visions – Business, Culture and Capacity for Imagining Local Future in Southeast Serbia. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 4.3: 81–102.
- Erdei, Ildiko. 2011. What's in a Beer? Cultures that Interact in Brewery Privatization. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 6.1: 57–85.
- Ердељановић, Јован. 1939. *Основе етнологије*. Београд: Издање Кредитне и Припомоћне задруге Професорског друштва.
- Џикић, Бојан. 2007. Qualitative Field Research in Anthropology. An Overview of Basic Research Methodology. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 2.2: 123–135.
- Жикић, Бојан. 2012. Теренско истраживање и научно знање у етнологији и антропологији. *Антропологија* 12.1: 9–25.
- Janićijević, Nebojša. 1997. *Organizaciona kultura: Kolektivni um preduzeća*. Београд и Нови Сад: Уликс и Економски факултет Универзитета у Београду.
- Janićijević, Nebojša. 2003. Uticaj nacionalne kulture na organizacionu strukturu preduzeća u Srbiji. *Економски анали* 156: 45–66.
- Jovanović, Bojan. 1991. Heuristički izazov etnopsihologije. U *Етнопсихологија данас*, ur. Bojan Jovanović, 7–15. Београд: Дом културе „Studentski grad“.
- Јовановић, Бојан. 2004. *Карактер као судбина – етнопсихолошке студије*. Београд: Народна књига и Алфа.
- Ковачевић, Иван. 2001. *Историја српске етнологије I: Правци и одломци*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Kovačević Ivan i Dragana Antonijević. 2014. Novi rituali i nova srpska antropologija – proces međusobnog konstituisanja. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 9.2: 417–434.
- Ковачевић, Иван. 2015. *Историја српске антропологије*. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду и Досије студио.
- Kottak, Conrad Phillip. 1991. *Cultural Anthropology*. New York: McGraw-Hill.
- Lincoln, James R. and Didier Guillot. 2004. Durkheim and Organizational Culture. *IRLE Working Paper* 108–04: 2–29.
- Малешевић, Мирослава. 1984. Пријем у пионирску организацију. *Етнолошке свеске* 5: 73–82.
- Миоков, Владимир Ж. 2008. *Антрополошка анализа пословне културе у Србији – Менаџери у социјалистичком и постсоцијалистичком периоду*. Магистарска теза у рукопису. Београд: Библиотека Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.
- Monaghan, John i Peter Just. 2003. *Socijalna i kulturna antropologija*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Наумовић, Слободан. 1995. Устај сељо, устај роде: Симболика сељаштва и политичка комуникација у новијој историји Србије. *Годишњак за друштвену историју* II/1: 39–63.

- Naumović, Slobodan. 2006. *On the heaviness of feathers, or what has culture got to do with the failure to establish an organic poultry production business in contemporary Serbia?* *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 1.1: 103–124.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i IP „Filip Višnjić“ a.d.
- Naumović, Slobodan. 2013. *Fields of Paradox: Three Case Studies on the Europeanisation of Agriculture in Serbia*. Belgrade: Serbian Genealogical Center and the Department of Ethnology and Anthropology of the Faculty of Philosophy of Belgrade.
- Nedeljković, Saša. 2007. *Čast, krv i suze*. Beograd: Zlatni zmaj i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Павковић, Никола. 1980. Друштвена организација. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 44: 145–165.
- Павковић, Никола. 2014. *Студије и огледи из правне етнологије*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Pišev, Marko. 2010. Ko je ko u Kraljevini SHS: Formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu Južnih Slovena. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 5.2: 55–79.
- Popović, Milan. 1991. Odnosi kulture, represije i psihoterapije. U *Etnopsihologija danas*, ur. Bojan Jovanović, 111–117. Beograd: Dom kulture „Studentski grad“.
- Рибих, Владимир. 2007. *Примењена антропологија*. Београд: Етнологска библиотека.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1970. Kulturno-društveni okvir za istraživanje vrednota u ponašanju poduzeća. *Економске студије* 7: 5–12.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1972. Četiri varijacije na temu kultura poduzeća. *Kulturni radnik* 25.3: 121–151.
- Sinani, Danijel. 2012. O proučavanjima porodične slave u Srbiji. *Етнологско-антрополошке свеске*, н.с. 19.8: 175–192.
- Стојковић, Јован. 1986. Прослава дана предузећа. *Етнологске свеске* 7: 33–38.
- Требјешанин, Жарко. 1989. Значај косовског мита за социјализацију у српској патријархалној култури. *Етнологске свеске* 10: 113–117.
- Trebješanin, Žarko. 1991. Pojmovi i teorije nacionalnog karaktera u srpskoj etnologiji. U *Etnopsihologija danas*, ur. Bojan Jovanović, 95–109. Beograd: Dom kulture „Studentski grad“.
- Ћирјаковић, Зоран Р. 2013. Примена модела димензија националних култура Херта Хофштедеа у истраживању политичког обрасца у Србији: Постоји ли софтвер српског политичког ума? *Национални интерес* Година X, Vol. 18, Број 3: 219–245.
- Hofstede, Geert, Gert Jan Hofstede and Michael Minkov. 2010. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York: McGraw-Hill.
- Hofstede, Geert. 2011. Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture* 2 (1): 1–26.

Цвијић, Јован. *Сабрана дела*, књ. 2 Балканско полуострво. Београд: Српска академија наука и уметности, Новинско-издавачка радна организација „Књижевне новине“ и Завод за уџбенике и наставна средства.

Извори

- Закон о државним и другим празницима у Републици Србији. *Службени гласник РС* бр. 43/01, 101/07 и 92/11. Доступно на: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_drzavnim_i_drugim_praznicima_u_republici_srbiji.html
- EY Global Review 2015. Доступно на: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY_Global_review_2015/\\$FILE/EY_Global_review_2015.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY_Global_review_2015/$FILE/EY_Global_review_2015.pdf).
- EY about Building a better working world. Доступно на: <http://www.ey.com/GL/en/Issues/Business-environment/building-a-better-working-world#about>.
- The Hofstede Centre, United Kingdom in comparison with Switzerland. Доступно на: <https://geert-hofstede.com/united-kingdom.html>. <https://geert-hofstede.com/switzerland.html>.

Bogdan L. Dražeta

NATIONAL AND ORGANISATIONAL CULTURE IN THE OFFICE OF A MULTINATIONAL COMPANY IN SERBIA

Summary

The paper addresses the relationship between the national and the organisational culture in the office of Ernst Young multinational company in Serbia (Belgrade). The research purports to establish how the values, attitudes and behaviour of the employed absorbed as they were growing up and being incorporated in the Serbian society (national culture) can affect their experience with the proclaimed values of the organisation they work for (organisational culture). The research of the dimensions of national culture conducted by the Dutch social psychologist Geert Hofstede is the principal theoretical framework addressing the influence of the national on the organisational culture. In addition to these cultural suppositions, the author singles out six more traits of „people in Serbia“. The characteristics are explained and considered with the help of ethnographic examples gathered while I was engaged in work practice at the company's seat. The author's dual research position as a researcher and a practitioner with work tasks and duties is also analysed.

Key words: national culture, organisational culture, multinational company, business anthropology, organisational anthropology, enterprise ethnology

Оригинални научни рад

УДК: 316.723:796.332.073(497.11)

316.644:796(497.11)

796.332.073:32.019.5(497.11)

Реља Пекић

АНТРОПОЛОШКО ИСТРАЖИВАЊЕ ПОЛИТИЧКОГ АКТИВИЗМА НАВИЈАЧА ЈСД „ПАРТИЗАН“

У овом раду настојаћу да утврдим на који начин политички ставови, идеологије и потребе организованих навијачких скупина „Партизана“ структурирају клупски идентитет у политичком дискурсу, као и активистичка усмерења „деснице“ и „левице“, на примеру навијача „Партизана“ (Србија) и „ПАОК“-а (Грчка), учествујући у размени навијача под слоганом „Same colours – one religion“. С обзиром на далеко већу распрострањеност комуникације на социјалним мрежама и размене аудио-визуелних артефаката на интернет површини данас, навијачке скупине све више подражавају модел братимљења клубова на интернационалном нивоу. Политичка и религијска компонента су неизоставни чиниоци мреже пријатељских клубова, који поред међусобне фолклорне подршке у хулиганским конфронтацијама са заједничким непријатељима, потврђују своју политичку позицију кроз исказивање транснационалне солидарности. Циљ мог истраживања је да укажем на који начин навијачке скупине „Партизана“ реагују на политичке актуелности и националне конструкте, који су постали неодвојиви део њиховог идентитета.

Кључне речи: клупски идентитет, навијачке скупине, политика, „Гробари“, „Партизан“

Увод

У овом раду настојаћу да утврдим на који начин политички ставови, идеологије и потребе организованих навијачких скупина „Партизана“ структурирају клупски идентитет у политичком дискурсу, као и ак-

тивистичка усмерења „деснице“ и „левице“, на примеру навијача „Партизана“ (Србија) и „ПАОК“-а (Грчка), учествујући у размени навијача под слоганом „Same colours – one religion“. С обзиром на далеко већу распрострањеност комуникације на социјалним мрежама, и размене аудио-визуелних артефаката на интернет површини данас, навијачке скупине све више подражавају модел братимљења клубова на интернационалном нивоу. Политичка и религијска компонента су неизоставни чиниоци мреже пријатељских клубова, који поред међусобне фолклорне подршке у хулиганским конфронтацијама са заједничким непријатељима, потврђују своју политичку позицију кроз исказивање транснационалне солидарности. Циљ мог истраживања је да укажем на који начин навијачке скупине „Партизана“ реагују на политичке актуелности и националне конструкте, који су постали неодвојиви део њиховог идентитета.

У скраћеној верзији мог мастер рада издвојио сам неколико поднастава који су неопходни за шире разумевање модерне историје навијачког покрета у Србији на примеру навијача „Партизана“ и хулиганских формација „Гробара“. У уводном делу свог истраживачког рада, бавио сам се политичком репрезентацијом навијача „Партизана“ – проматрању њихове актуелне политичке позиције; идеолошком дистанцирању од социјалистичких вредности, антифашизма и мултикултурализма, као и суочавању са релативно младим статусом екстремног национализма на српској навијачкој сцени. У једном делу свог рада 'Гробари' и „Gate 4" – туризам и хулигански капитал“ бавио сам се анализом мобилних навијачких формација које се удружују у братство под слоганом „Same colours – one religion“.

Како би истраживање било разумљиво читаоцу, укратко ћу описати методе прикупљања етнографских података који су неопходни да би ово истраживање било транспарентно. Подробно истраживање о навијачким скупинама је данас ризичан и изазован посао за антрополога у Србији. С обзиром на то да су навијачи „Партизана“ у званичним поделама око превласти над матичном „јужном“ трибином још од 1999. године, веома је тешко дистанцирати се од „других“. Бити део навијачке скупине и издвојити се из ње, значило би провести одређени низ година као „клански посвећеник“, бити присутан на састанцима групе и учествовати у редовним ритуалима хулигана, а то подразумева ризичне праксе и криминалне активности. Многе организоване навијачке фирме чувају знања које не смеју откривати јавности и другим навијачким групама и на тај начин такво истраживање можда би угрозило позицију истраживача, а и саме групе. Ово истраживање сам засновао на анализи спроведених формалних, полуструктурираних интервјуа. Ослањајући се на литературу из антропологије и социологије спорта која преиспитује политички активизам хулиганских група, указашу и на значај литературе о различитим типовима навијача, њиховим ритуалним формама у домену политике. Битно је да истакнем да моје синхронизовано полазиште у овом раду посвећујем и анализи самог идентитета навијачких колектива, који се деценијама трансформисао на политичкој сцени услед различи-

тих унутрашњих преврата и турбулентних периода у оквиру ковања нових значења појма хулиганизма у Србији. С обзиром на то да сам скоро две године прикупљао грађу на основу (не)формалних интервјуа са навијачима који су чланови подруга или појединци из Србије и Грчке, моја анализа најчешће ће се базирати на емској перспективи, као и на исказима са познатих форума навијачких заједница. Поред интервјуа, саставио сам и структурирани упитник, на основу којег сам испитивао српске и грчке навијаче. Моји испитаници су 30 навијача „Партизана“ од 18 до 40 година (од тога 26 мушкараца и 4 девојке), а многи од њих су желели да остану анонимни у овом раду. Питања која сам најчешће постављао својим испитаницима су:

1. Шта мислите о навијачким групама навијача „Партизана“ и колико они спроводе своју политику?
2. Шта значи бити „Гробар“, а шта „Партизановац“?
3. На који начин су навијачи „Партизана“ (а)политизовани? Од стране кога или услед којих догађаја?
4. Какав је Ваш став према симболима „петокраке“ и „буктиње“ у грбу „Партизана“?
5. Због чега је „Партизан“ добио статус „фрањевачког“ клуба?
6. Какав је однос вођа јужне трибине са другим колективима на истој?
7. Шта мислите о источној трибини и унутрашњим поделама између навијача?
8. Да ли постоје специфични кодекси унутар навијачких група?
8. Шта за тебе значи појам фашизам и антифашизам?
9. Какав је твој однос према национализму и шовинизму?
10. Шта мислиш о навијачима „ПАОК“-а?
11. У којој мери је по теби другачији однос бити „Гробар“ или навијач „ПАОК“-а?
12. Да ли си присуствовао некој утакмици „ПАОК“-а или имао културне сусрете са навијачима тог клуба?
13. Шта мислиш о хомосексуалцима и због чега је патријархат на трибинама постао нормализована појава?
14. Да ли си учествовао у насилним сукобима са навијачима другог клуба и како се „Партизан“ разликује од „других“?
15. Шта мислиш о женским навијачима „Партизана“ и да ли жене могу бити равноправне учеснице са мушкарцима у насилним или било којим другим акцијама које спроводе навијачи?
16. Који је твој однос према „јаничарима“ и да ли је могуће променити клуб који волиш?
17. Какав је однос навијачких група према медијима?
18. Да ли су социјалне мреже битне за пропаганду навијача и на који начин?
19. Која врста музике одређује навијачки свет и у којој мери?
20. Шта мислиш о активизму „Гробарског треи романтизма“?

С обзиром на ограничену литературу о грчком хулиганизму на енглеском језику, покушао сам да репрезентујем кључне тачке идентитета навијача „ПАОК“-а које сам сазнао из разговора преко интернет апликација са навијачима различитих подгрупа и појединаца. Разговарао сам са седам навијача „ПАОК“-а, који су ми одговарали на структурирани упитник преко друштвених мрежа. Имао сам и помоћ грчких пријатеља, студената антропологије у Атини, Василиса Пердиколлариоса и Костаса Псилопанајотиса, који су ми преводили одређене текстове са различитих грчких веб-сајтова. Питања која сам најчешће постављао грчким испитаницима су:

1. Шта је за тебе „ПАОК“? 2. На који начин дајеш подршку свом тиму? 3. Шта значи бити „ултрас“? 4. Каког су политичког опредељења навијачи „Gate 4“? 5. Шта мислиш о „избегличком“ идентитету „ПАОК“-а и шта он за тебе представља? 6. Да ли међу припадницима „Gate 4“ постоје различите политичке групације? 7. Шта мислиш о пријатељству са навијачима „Партизана“? 8. Да ли си присуствовао некој утакмици „Партизана“ и да ли си имао сусрете са навијачима тог клуба? 9. Шта мислиш о пријатељству са навијачима „Бешикташа“? 10. Како је учешће навијача „ПАОК“-а ван стадионских дешавања?

Спорт није „привилеговано место“ на које бисмо се могли повући из стварног живота, већ је системски и присно повезан са друштвом. Поимање спорта у друштвеном контексту подразумева расправе о националним идентитетима и идеологијама које прате спорт још од његовог настанка (Biti 2008, 142). Фудбал као најпопуларнији спорт на планети, користан је алат за стимулисање симболичке интеграције у циљу профилисања идентитета једне државе („замишљене заједнице“). Многи теоретичари спорта се позивају на идеју аутора Бенедикта Андерсона, који нацију дефинише као „замишљену заједницу“ и под тим подразумева да „припадници чак и најмање нације никада неће упознати већину других припадника те нације, али ће ипак у мислима сваког од њих живети слика њиховог заједништва“ (Anderson 1990, 17). Ерик Хобсбаум кроз свој концепт „измишљене традиције“ дели слично мишљење са Андерсеном и илуструје спорт као трајну фузију националистичких аспирација и спортских амбиција (Комар 2016, 259). Навијачи на спортским догађајима имплементирају бројне симболе нације на стадионима – језик, заставе, химне, заклетве, народне ношње, плесове и разноврсне представе, које укључују митологију, уметност, музику, плесове, дизајн и друге симболе којима политички покрети у одређеним околностима могу врло лако манипулисати и приписати им националистичко значење (Hargreaves 2000, 15). Развој фудбала није само био механизам за националне државе које би интерно организовале своје заједнице, већ је служио и да покажу своју надмоћ над другим народима (Tunon, Brey 2012, 13). Националне нетрпељивости, стрепње, страхове и позиве на линч публика рефлексивно усваја и самим тим обазриво заступа своју улогу на стадионима, у складу са свакодневном интерпретацијом нормализованих ставова једне нације или друштвене/етничке заједнице са којом се препознају. Кроз рутинизована окупљања навијачи на утакмицама, концертима, директним и хуманитарним акцијама стичу социјални капитал, али и потврђују осећај припадности референтној навијачкој групи, те граду у којем живе. Локалпатриотизам је честа идентитетска компонента мањих навијачких организација које теже бољој репутацији своје фирме, наспрам већих и доминантнијих навијачких скупина. Репутација у навијачком дискурсу означава јак медијски утицај, хулигански карактер у обрачунима међу такмацима, као и саму организацијску посвећеност и бројност на масовним спортским окупљањима, попут стадиона, хала и других навијачких ритуала. Утакмице

су место окупљања старих пријатеља и упознавања нових. Навијачке групе зближавају навијаче различитих социјалних слојева, подстичу друштвену солидарност и кохезију међу њима. Фудбал, као најмасовнији спорт, постао је симболички спектакл националних и политичких суочавања која су постала готово неизбежна у тумачењима антропологије и социологије спорта. Данас није довољно истаћи то да хулиганске скупине своје насилне поступке репродукују само из бунта угрожене радничке класе која је угњетавана од стране државе или стимулисаног сентимента под утицајем психологије гомиле. Социолог Густав ле Бон, француски теоретичар који је развијао теорију психологије гомиле, истакао је два фактора деиндивидуализације, тј. како је он сам дефинисао „губитак сопства“. Анонимност, као најбитнији фактор деиндивидуализације је одлика свих навијачких скупина које су склонне деструктивним обрасцима понашања. Када навијачке скупине учествују у насилним ритуалима, а ипак желе да медијски пренесу своје подухвате нпр. на социјалним мрежама или другим дигиталним медијима, навијачи обавезно скребљују, тј. маскирају актерима лица, како би избегли кривичне последице. Други фактор деиндивидуализације је групна одговорност. Један експеримент је демонстрирао да људи избегавају одговорност када се налазе у колективу других људи и да очекују да неко други, а не они сами, предузме директну (насилну) акцију (Vilanova, Machado, Brandelli, Helena, Angelo 2017, 5). Многе хулиганске скупине преузимају колективну кривицу када се догоди убиство навијача и таквим поступком покушавају да одбране своје другове у невољи или под кривичним поступком.

Навијачки покрети окупљени око сличних политичких идеја одређују традиционалне идентитетске ознаке клуба, који се додворавају или противе актуелним властима. Услед већих хулиганских чинова, попут убиства, пљачкања и општег нарушавања безбедности на улицама, истакнутим појединцима се приписује посебан статус у хијерархији и медијима. Видљиво насиље, које повремено ескалира између навијача, често се у јавности перципира као једино њихово обележје и тиме се читава култура навијања своди на хулиганизам (<http://www.vreme.com>). У нашој држави често је заступљена дихотомија: ми (породични људи који су престали да посећују стадионе) / они (безумни насилници којима је стадион једини вентил). У овом раду покушаћу управо да демистификујем ритуале различитих група људи који одлазе на стадион и самим тим укажем на позитивне и негативне аспекте организованог навијања.

У навијачком дискурсу разврставају се нови типови навијача који искачу из матрице насилног бунтовника и улазе у сферу професионалних навијача-каријериста, попут „reality star“ колектива или тзв. агената, чији идентитети могу бити јако флуидни. Они се сматрају легитимним представницима организованих навијачких скупина, учествујући у скупштинама клубова, такође истичући се као вешти делегати у контроли стадионске трибине. Друштвена потреба таквих навијача је да, поред напредовања у хијерархији, задовоље своје материјалне опскрбе. Ауторитарни карактер

потребан хијерархијским шемама у навијачким колективима често се заснива на патријархалном гламуру, ексцентричности и мачоистичким телесним идентитетима који предводе навијачки покрет. Хулигани се истичу као предводници гласа народа у свакодневном животу, спремни да својим ритуалним формама конструишу спектакл који забавља масу, а притом критикују и прете државној власти. Насиље опонаша борбену структуру саме игре и у том миљеу хулигани се уздижу у хероје, узурпирајући то место спортистима (Collins 2008, 316). Класичан пример таквог уздицања је бивши вођа уједињених навијача „Партизана“ Милош Радисављевић Кими, који је скинуо капитенску траку са руке фудбалера „Партизана“ Марка Шћеповића након пораза од бугарског „Лудогореца“ у Београду 2013. године (<http://rtv.rs/sr>). Цела трибина очекивала је његов повратак после пет година различитих затворских казни, бекства од полиције и избегавања одласка на стадион. На почетку ове утакмице вођи јужне трибине су скандирали: „Кими, Кими!“, а након утакмице Милош Радисављевић се симболично издигао у тренера клуба. На конференцији за штампу Марко Шћеповић је изјавио да је сам осетио да треба да Кимију преда траку и самим тим истакао важност улоге представника навијача на трибинама за време свих утакмица.

Југославија се крајем 80-их година XX века суочила са дубоком политичком и економском кризом, а међуетничке тензије међу конститутивним народима ту кризу су само продубљивале. У том периоду фудбалски стадиони постали су примамљива места за етнонационалистичке конфликте. Политика је пронашла своје упориште на фудбалским трибинама које су попримиле ритуалне обрасце хулиганских формација у до сада невиђеним размерама екстремних облика аудио-визуелне репресије. Поклици, визуелне паролe и масовне туче на путовањима постају *викендашка пракса* организованих навијача у југословенском фудбалу. Медијски подстрек у маниру спортско-ратне реторике етнонационалистичких идеја је натурализована у земљама бивше Југославије, док су навијачи такав вид изражавања усвајали стварањем подгрупа екстремистичких политичких позиција. Ерик Данинг је истицао такав значај таблоидизације популарне штампе и континуирани третман медија, који је снажно доприносио ширењу хулиганизма. Он указује на две тенденције у медијима. Прво, медији одају непоколебљиви утисак о томе да су инциденти озбиљнији него што је заправо објективно случај. На тај начин, организоване групе су добијале статус страхопоштовања унутар фолклора истицања националних фрустрација у Југославији. Друго, велики број медијске пажње приклоњен хулиганизму утврдио је њихов колективни идентитет и повећао број навијачких сукоба (Age 2013, 171). Медијске експлоатације различитих хулиганских подвига у СФРЈ су проузроковале ширење друштвених антагонизама на овим просторима и тако спортски спектакл трансформисали у мегафоне националистичких политичких елита. Симболички пролог пред грађански рат се догодио на стадиону „Максимир“ у Загребу, између „Црвене звезде“ и загребачког „Динама“. Политичке околности у којима је избило насиље узроковале су да овај догађај

добије велику важност у јавности. У том тренутку у Србији и Хрватској на власти су већ биле националистичке политичке снаге, предвођене председницима Слободаном Милошевићем и Фрањом Туђманом. Навијачке групе, иако политички хетерогене, снажно су подржавале овакву националистичку платформу. О утицају медијске пропаганде у спорту за време ратова 90-их година XX века у Југославији писао је антрополог Иван Чоловић, који се претежно бавио навијачима „Црвене звезде“, покушавајући да реконструира национални идентитет екстремних десничара, које су, поред битака у грађанским ратовима 90-их година XX века, стадион доживљавале као етнонационалистичка надметања. Његове колеге, социолози спорта из Хрватске, Дражен Лалић и Озрен Бити, истакли су да Иван Чоловић износи мноштво примера из жанра спортске репортаже којима поткрепљује своју тезу да је у средишту фудбалске митске приче сукоб који „нас“ супротставља „њима“ (Lalić, Biti 2008, 247–272). Пратећи размишљања етнопсихолога Душана Кеџмановића, сваки (етно)националиста-навијач верује у то да он и његова навијачка група имају посебну мисију: да одбране идентитет своје групе од утицаја нетрпељивих „других“; да се избори да њихов (етно)национални колектив на трибини сачува понос државе и нације; да сачувају посебност њихове културе од страних утицаја (Кеџмановић 2004, 74). Навијачке организоване групе у тим временима (пре грађанских ратова у Југославији и после њих), поред очувања националног поноса, вођени су истицањем *мејнстрим* симбола из историјских митова. Другим Речима хрватског аутора Озрена Битија пример групне идентификације према „митским причама“ може да се чита као *означавање разлике кроз ковање идентитета* (Biti 2008, 142). Упоредо са бурним дешавањима унутар Југославије, која су постала својствени израз етнонационалистичке компетитивности и *спортског ратовања*, навијачи у Југославији пратили су експанзију културе хулиганизма из Велике Британије и Италије, преко иностраних фанзина и угледали су се на многе хулиганске подухвате, најчешће на фолклорном и политичком нивоу. Усмена предања које су се импресионирано представљала кроз дихотомизацију ми – лојални навијачи (нарцистичка форма) / други – компетитивни ривали, почев од трагедије на „Хејселу“, преко „Челсијевих Head Hunters“ (ултрадесничарској групи која је ујединила „подземље“ политичке заједнице у Лондону) до картица које су навијачи „Вест Хама“ остављали после убиства у возовима са натписом „Congratulations, you have just met Inter city firm“ (хулиганска фирма из 1970-их која је кријумчарила дрогу у предграђима Лондона), представљају културне црте које су обележиле феномен фудбалског хулиганизма из његове колевке – Велике Британије.¹

Иван Ђорђевић је у свом раду „Умеју ли антрополози да играју фудбал?“ писао о овој еволуционој трансформацији спортске публике: „Фудбал је након дубоке кризе седамдесетих и осамдесетих година 20. века у

¹ „Chelsea Headhunters 1999“, извучено из документарца новинара Доналда Мекинтира, приказан је на телевизији Бибиси 9. новембра 1999. године.

читавој Европи, узроковане наглим порастом хулиганизма и трагедијама, њиме условљен, доживео највидљивију трансформацију. Започео је процес који и даље траје, а који се обично означава термином 'хипермодификација фудбала' (Ђорђевић 2009, 98). Овај термин се употребљава од касних 80-их како би се објаснио елитни ниво фудбала, подстакнут великим и различитим количинама новог капитала од ТВ кућа и низа спонзора. Такође је та трансформација произвела карактеристичан нови аранжман социокултурних односа у спорту и новим облицима културног кодирања фудбала, углавном оркестрирана преко утицаја нових медијских технологија (Guilliani 2002, 29).

Од када су навијачи почели да рутинизирају заједничка путовања на гостујуће утакмице, настало је организовано навијање, које је подстакло синхронизовани ритуал навијачких скупина, не само на стадионима већ и на улицама, у кафанама, на рејвовима, на локалним игралиштима и на свим местима на којима не можемо замислити да би клупске боје заузеле улогу идентификације. Спорт је усвојио нову димензију учествујуће публике, развојем мобилних хулиганских група које су успостављале своје кодексе и правила понашања. Антагонизми према ривалима се продубљују, а насиље постаје све мање повезано са спортским дешавањима на терену. Друштвена потреба за суочавањем са „другима“ трансформисала је спорт у игру конкуренције на социјалном и политичком пољу. Свакодневни живот фудбалских навијача у клупском идентитету је пронашао оправдање за своја дела у турбулентним временима економских криза и уздрманих националистичких порива. Јуришне песнице и хулигански национализовани излети уздрмали су југословенски спектакл, који се одликовао квалитетним фудбалом и масовним посетама на утакмицама. Специфичност улоге фудбалских навијача на простору бивше СФРЈ у каснијим ратним дешавањима огледала се пре свега у чињеници да је фудбалски хулиганизам у извесном смислу послужио држави, како је то сликовито описао Иван Чоловић, - „предвојничка обука“ (Ђорђевић 2014, 897). Милитаризација хулиганских група услед разбуктале политичке ситуације на почетку 90-их година XX века трансформисала је спортске трибине у политичке топофолничне мапе, а саме актере на трибинама у војнике. Иако је навијачки покрет у Србији ујединио нативне „православне“ навијаче, један од вођа „Гробара“ тврди да је у том периоду било немогуће повући паралелу у политичкој димензији између „Гробара“ и „Цигана“ (<http://cetvrtioktobar.blogspot.com>). За време национализације стадионских антагонизама Жељко Ражнатовић Аркан, командант Српске добровољачке гарде, подстицао је војну мобилизацију северне трибине навијача „Црвене звезде“, док је као велики навијач „Црвене звезде“ на ратиште отишао и Ђорђе Божовић Гишка, први командант Српске гарде, паравојне формације Српског покрета обнове. Вођа „гробарског југа“ Радослав Трлајић звани Бата Трлаја био је предодређен криминалним активностима и у таквој атмосфери бунтовни карактер у политичкој димензији „Гробара“ често је изостајао. Такође, неки од њих пратили су

навијачке трендове трансформације навијача у војнике, јер су такав чин сматрали обавезом према одбрани српског идентитета. На сајту организоване навијачке уније „Јужни фронт“ пише: „Прва екипа шабачких Гробара одлази на фронт бранећи Српство и веру светосавску, сходно својој ултрадесничарској политичкој опредељености, и тако оставља простора за нови талас навијача који без обзира на друштвене и социјалне трзавице наставља свету традицију својих претходника“ (www.juznifront.com). Хулиганске формације два наша највећа клуба заузеле су јасан политички став који је уследио распаду СФРЈ, заједно са својим националним ривалима из Хрватске – „Торцидом“, навијачима „Хајдука“ из Сплита, и „Bad Blue Boys“, навијачима „Динама“ из Загреба, који су представљали чувену „југословенску четворку“.

Иван Чоловић у тексту „Навијачи-хулигани нови фашизам“ на сајту „Пешчаник“ написао је: „Према њима (војницима у рату) млади чланови данашњих навијачких група изражавају велико поштовање, гаје неку врсту култа тих својих предака, равног оном чији су предмет оснивачи племена и први апостоли“ (<http://pescanik.net>). У дихотомизацији млађи/старији, навијачи/хулигани можемо да закључимо да је постратна генерација наставила да натурализује говор мржње као главни адут навијачке експресије управо рекреирајући мит о „култу навијача-ратника“, у којем су учествовали. После симбола крви, части и експресивног истицања националних значења, доводећи их до органицистичких повезивања са сопственом нацијом, навијачке територије су постале *ad hoc* политичке и простор за изражавање политичких идеја народних маса. Квалитет фудбала је рапидно пропадао услед економског ембарга у нашој земљи, а све више колонизиран политиком оних који га прате (навијача-активиста) и подложен манифестацији свих етнификација, у којој су трибине постале преносиоци поруке народних мисионара/фудбалских навијача.

Задатак антрополога је да у складу са својим етнографским вештинама „посматрања са *дистанцираним/опрезним* учешћем“ деконструише понашања навијача и њихове ритуалне обрасце у складу са применом различитих политика у социокултурном окружењу, како у нативној средини, тако и да компаративно обједини културне разлике у Европи и свету. Идентитети навијача постали су комплекснији и флуиднији феномени, преко којих можемо да проучавамо различите сегменте свакодневног живота: политике, религије, образовања, криминала, музике, територијалности, сензуалности итд. Динамични медијуми за комуникације између различитих навијачких скупина омогућили су развијање транснационалних идентитета и мобилних навијачких фирми широм света. Њихове заједнице могу и често да функционишу попут урбаних племена, као што је заговарао Мафесоли, са друштвеном потребом да се политички позиционирају према различитим друштвеним (репресивним) апаратима, који угрожавају њихову слободу, перформативност и значај репутације на глобалном нивоу. У маниру посматрања и сакупљања идеолошких крхотина лелујавог и променљивог тла, какво

је навијачки свет, покушаћу да објединим ставове навијача „Партизана“ који се суочавају са потребама „политичког“ на различитим примерима из друштвене стварности.

Утицај Армије и ривалске „националне“ дистанце

ЈСД „Партизан“ основан је 4. октобра 1945. године. По угледу на Дом Црвене армије у Москви (фудбалски клуб добио је име ЦСКА), који је имао веома разгранате културно-уметничке и спортске активности, настао је Дом Југословенске народне армије, а први фудбалери ФК „Партизан“ долазили су из војних јединица ЈНА (Партизан – 25 година... 1970, 7). С обзиром на то да само име клуба „Партизан“ асоцира на Армију², многи навијачи и чланови управног одбора, који су били војни чиновници, али и аматерски радници, сматрали су да ФК „Партизан“ не би требало изједначавати са Армијом, јер би такве политичке импликације одбијале многе потенцијалне навијаче. Иако је прва генерација спортиста, нарочито фудбалера, била састављена од официра, они су поред тренинга и утакмица, имали и своје војне обавезе. Поред очигледне релације спорт–војска, СД „Партизан“ није желело да свој идентитет гради на промоцији војног поноса. Светозар Вукмановић Темпо, као начелник Политичке управе Југословенске армије и оснивач „Партизана“, у својим сећањима у клубу навео је: „Наиме, неко може навијати за други клуб, у конкретној ситуацији, дакле против Партизана, што никако не мора да значи да је тај и против Армије. Иако је наравно било и таквих, истина, ретких случајева“ (<http://cetvrtioktobar.blogspot.com>). Директну повезаност Армије и ФК „Партизан“ потврђује и идејни творац „Партизана“ Мијалко Тодоровић Плави: „Одмах по ослобођењу Београда, формиран је тим Прве армије. Он је био састављен од бораца који су од раније били у јединицама или су ступили у њих после ослобођења града. У време борби, на Сремском фронту, тим је био сасвим оформљен, и сећам се када је наш тим добио једну фудбалску екипу из Срема са 15 : 0. Били смо заједно са неким совјетским јединицама, па је и неколико њихових официра посматрало овај меч“ (<http://cetvrtioktobar.blogspot.com>). Светозар Вукмановић Темпо у својој књизи „Револуција која тече: мемоари“ описивао је последице фаворизације спортског друштва „Партизан“ и однос са првом публиком

² Официри оснивачи „Партизана“ сви редом одбијају кумство. Нико не жели да каже да је баш он дао име клубу, не зна се ко је први изговорио ту реч. Истина је, чини се, да је име „Партизан“ спонтано у хору прихваћено на самом оснивачком скупу, испричао је Отмар Креачић новинару Жики Милојевићу за „Партизанов весник“ 1985. године. И Артур Такач је тога дана био присутан и истом новинару потврдио – име је настало спонтано (<http://cetvrtioktobar.blogspot.com/>).

која је пратила овај клуб: „Публика није свесрдно прихватила Партизан иако је он био најбољи клуб. Узрок томе биле су привилегије које су уживали клуб и играчи. Ми, који смо тада радили у армији, посебно у политичкој управи, нијесмо то видели, већ смо били склони да ту појаву припишемо држању комуниста, а посебно омладинаца 'цивила'. Оптуживали смо их да не виде политички значај популаризације армије, да се срзавају на непријатељске позиције, да су против армије и Партизана. Они су опет одговарали да се не може изједначавати „Партизан“ са партизанима и армијом. Тако су створени својеврсни фронтови фудбалских навијача, чак и међу комунистима“ (Вукмановић Темпо 1971, 25).

Клупски навијачи или тзв. „Партизановци“ били су подржаваоци Армије, као и вредности социјализма у периоду до 70-их година XX века, а први међу вођама „Партизановаца“ били су легендарне личности, попут Воје Панчевца, који је тада удружио многе навијаче из различитих крајева Београда и из Панчева, а био је препознатљив по застави „Волимо Тита и 'Партизан““. Идентитет Југословенског спортског друштва „Партизан“ градио се искључиво на утицају Армије и социјалистичких вредности, а то су прихватили и његови навијачи. Већина мојих испитаника је потврдила да сваки навијач мора да познаје историју свог клуба и „да се знање о њему, орално препричава попут лектире у основним школама“ (М. Н, 23). Када се данас навијачи носталгично присећају времена „Партизановаца“ из доба комунизма, углавном се прича о лепшем фудбалском стилу игре и публици која није знала за феномен „унутрашњих подела“, привилегија *навијачких агенција* и бојкота спортских манифестација. Круна носталгије навијача се углавном везује за 1966. годину и највећи успех фудбалског клуба, када је „Партизан“ играо финале „Купа европског шампиона“ са „Реал Мадридом“, као и безбрижније време пуних стадиона, на којима насиље није било практиковано у екстремним формама. Када навијачи „Партизана“ дискутују о том периоду спортских дешавања, они мисле на „гробарску носталгију“. Две одлике су од кључне важности за дефиницију структуралне носталгије. Прво, она се може изнова јављати у свакој следећој генерацији. Сваком младом нараштају смета кад родитељи говоре о времену у којем је све било боље: људи су били великодушнији и једноставнији, љубазност није била прорачуната... Заузврат, годинама или деценијама касније свака генерација испољава исту чежњу. Отуда реторика промене и пропадања може заправо бити прилично статична (Херцфелд 2004, 186). Данашње генерације покушавају да ту носталгију негују писањем критичких текстова у различитим фанзинима, попут „Четврти октобар“, „Јусуф Мехмедовски“, „Гробарски треш романтизам“, „Гробари“, „Пуп“...

„Наравно да знам ко је био Воја Панчевац, тај није пропустио ниједну утакмицу, и било је много легенди, и више навијача, „Партизан“ је имао на хиљаде навијачких клубова. Питам се да ли су сви били комунисти, а да ли су се неки претварали.“

„Бити ’Партизановац’ или бити ’Гробар’ једноставно није исто. ’Партизановци’ су они људи који знају све о историји такмичења, утакмицама, резултатима, играчима, подацима о броју жутих картона на неким важним утакмицама, а бити ’Гробар’ то је нешто више, постала је навијачка прича и сад питање је да ли си њен део или не.“

Моји испитаници замерају ривалним навијачима „Црвене звезде“, популарним „Циганима“ то што из крајње националистичке визуре наглашавају значај првог председника Независне Државе Хрватске Фрања Туђмана у историји СД „Партизан“, иначе председника ФК „Партизан“ 1958–1961. године. Пратећи ову историјску чињеницу, ФК „Партизан“ је данас од навијача „Црвене звезде“ негативно конотиран као „хрватски“ клуб, који је по неким верзијама овог наратива 1945. године променио своје седиште, пребацивши се из Загреба у Београд. Испитаник Н. Р. наводи да су ове полемике и даље актуелне, чак и мистификоване од стране оних који желе да умање углед „Партизана“ – југословенског и српског фудбалског клуба са антифашистичком традицијом. На мети новинара који током 1990. и 1991. године устају против национализма и његовог преношења у спорт нарочито често се налазе Туђман и његова странка ХДЗ. Према оцени једног коментатора, „туђманштина собом носи међунационалну мржњу и распад Југославије“ (PV, 31. III 1990). Новинарима „Партизановог весника“ посебно је било стало да оспоре мишљење да је Туђман имао важну улогу приликом оснивања Југословенског спортског друштва „Партизан“. У чланку под насловом „Туђмановштина међу нама“, Туђман је назван „једном од најопскурнијих личности нашег политичког миљеа“, а за ХДЗ је речено да је „по свему судећи профашистичка странка“. Ту се још каже да он никако није могао да буде „идејни зачетник нашег Спортског друштва“ и није могао одлучивати о значајним питањима „поред таквих ауторитета као што су били Светозар Вукмановић – Темпо, Отмар Креачић – Култура, Војо Николић, Артур Такач, Боро Шварц, Павле Јовичевић и други“ (PV, 17. III 1990) (<http://www.epovine.com>). Такође, сматра се да је Фрањо Туђман подарио црвено-плавом „Партизану“ нове –црно беле боје и дресове модерног кроја, те на тај начин променио идентитет клуба. На навијачким фан-сајтовима, попут *sr.partizan.rs*, у тексту „Како смо тачно постали црно-бели?“ наводи се другачија верзија. Наиме, каже се да је „Партизан“ добио црно-беле дресове од италијанског клуба „Јувентус“ када је учествовао на интернационалном фудбалском турниру млађих категорија „Копа Карневале“ 1958. године у Вијаређу (<http://www.sr.partizan.rs>). О овој историјској чињеници популарне су песме ривалних навијача „Цигана“ које се певају на дербију: „Ајмо црно-бели, умро је Туђман Фрања, ћутаћемо један минут председнику ’Партизана’“ и „Сваки прави ’Гробар’ Туђмана Фрању слави – да није њега било, били би црвено-плави.“

„Ма шта да се прича о томе, ’Партизан’ је био југословенски клуб, а сада није!!! Грб треба да буде Круна, са орловима и Оцила, и име нек му буде Српско Спортско Друштво!!! Јебеш Туђмана, тада нико није мислио

национално, него Југословенски! Било и остало у прошлости! Сад је чист Српски клуб! А шта би било да 'Хајдук' Сплит играо у Београду, кад је их Тито звао, шта би данас било од тога?!“ (М. Н., 22, навијач „Партизана“ са јужне трибине).

„Косово цело је навијало за 'Партизан', исто и Босна. 'Партизан' није српски клуб, неће ни бити никад, тако и треба. Нико не може да одузме 'Партизан' неком из Зенице или Мостара“ (С. И., 26, навијач „Партизана“ из Мостара).

У наративима навијача на форумима и социјалним мрежама на интернету „Црвена звезда“ је због своје скорашње „милитаристичке“ прошлости 90-их година XX века под утицајем вође навијача Жељка Ражнатовића Аркана окарактерисана као свесрпски клуб, изразито националних вредности, у коме нема места за навијаче других народности, који се сматрају другима или чак „Гробарима“ (изједначавање нативног ривала са највећим непријатељима је уобичајена традиција организованих навијача). Са друге стране, „Гробари“ су истицали да сваки појединац може да навија за „Партизан“, био он православац, Муслиман, Хрват, Македонац, Словенац итд. Познат је и црно-бели транспарент подршке који је фотографисан 1976. године у Загребу на коме пише „Загрепчани“. Ову групу су оформили навијача из Загреба, претежно Срби, али су међу њима били и нативни Хрвати.

„Највећи успех навијача 'Звезде' је био да убеде остале у Србији да су они стуб српства, и при томе су лагали да је 'Партизан' основан у Загребу, да га је Туђман основао итд... а данас, захваљући доступности информација, знамо да је 'Делије север' основао Аркан, агент ДБ-а... да је Чичу убио човек који је основао 'Звезду'. И што је најважније, 'Партизан' су основали млади генерали који су играли и волели фудбал, око имена се нису двоумили били су Партизани, и сви они имају име и презиме“ (Н. Р., 25, навијач „Партизана“ са источне трибине).

Трансформација армијских „Партизановаца“ преко тзв. авангардних „Гробара комуниста“ и „умерених националиста“ до екстремних десничара који пропагирају „четништво“ на трибини, проузрокована је различитим историјским околностима у којима су навијачи били инструментализовани од стране различитих вођа и политичких организација. Поред тога што су се „Гробари“ у многим елементима идентитетски разликовали од навијача „Црвене звезде“, они данас заступају сличну политичку оријентацију.

Навијачки покрет „Гробари“ данас – „јужна трибина није за децу“

„Гробари“ су добили име од својих комшија. Навијача вечитог ривала „Црвене звезде“ због црне боје на дресу прозвали су их тим именом још

почетком 70-их година прошлог века. „Партизановци“ су тај назив прихватили и од тада поносно певају: „Ми смо 'Гробари', најјачи смо, најјачи!“ Гробари су у јавном и медијском дискурсу означени као „традиционалисти“, „националисти“, „патриоте“, „бранитељи српског идентитета“, „фашисти“, али и клупски навијачи са антифашистичком традицијом, која се изгубила већ од 70-их година XX века при налетима етнонационалистичких стереотипа, који су инструментализовали стварање политичких наратива у овој супкултури. Актуелна доминантна група „Партизановог“ југа – „Алкатраз“ већ 23 године антиципира и диктира социјалне везе између навијачких фракција, политичка позиционирања према управама ЈСД „Партизан“, као и преумеравање хулиганских нереда са стадиона на улице широм земље. Већина мојих испитаника, разочарана „Гробарима“ са југа, који имају протекционистички став према криминалним клановима, сматра да они нису одговорили довољним отпором како би се на трибине вратили верни пратиоци и „часни хулигани“³. Иако не могу да докажем, многи моји испитаници тврде да постоји неоспорива веза између појединих чланова „Алкатраза“ и полиције, те стога морамо бити свесни улоге државе при различитим инструментализацијама навијача протеклих година. У даљем тексту покушаћу да образложим које политичке ставове заступају „Гробари“ и са каквим стереотипима се они сусрећу у свакодневним друштвеним интеракцијама.

Национализам, конвенционална компонента навијача „Партизана“, уједињена са другим „српским“ навијачима, велича одбрану српског идентитета и традиционалних вредности.⁴ Херцфелд указује на то да позивање националиста на традицију због њене наводне старине потврђује њихове претензије, јер им даје наизглед неоспорив темељ историјске чињенице, По њему, националисти натурализују своје интересе представљајући их као очигледне истине (Херцфелд 2004, 78). Већ три генерације екстремних навијача „Партизана“, укључени у социополитичка дешавања у Србији, детерминизују колективне ставове навијача, тј. намећу их незаинтересованој већини млађих и неупућених навијача, најчешће преко аудио-визуелних експресија до истакнутих деснооријентисаних симбола који се представљају као клупски. Медији преузимају одређене политичке акције и вредносно их уобличавају у различитим документарним филмовима који покушавају да објасне културу навијачких група, као у „Досије навијачи“ или раскринкају криминалне активности у емисији „Инсајдер“ на телевизији Б92. Из дубинских интервјуа са мојим информантима, који су чинили Гробари (од 16 до 30 година), може се закључити да сматрају да их је бивша власт Демократске

³ Фудбалски хулигани који су спремни да се боре на руке, а не пиштољима или ножевима (М.И., 24).

⁴ *Напомена:* У Србији и региону можемо да закључимо да су навијачи у већини случајева усмерени оваквим дискурсом, осим навијача ФК „Обилић“, који су били „бриколеска дружина“. У једном тренутку на њиховој трибини се могао видети нацистички симбол „келтски крст“ и анархистичка ознака „А“.

странке са председником Србије Борисом Тадићем маркирала као „државне непријатеље“ и од тада се боре против државног репресивног апарата. Из перспективе навијачког покрета приписан им је „анархистички“ и бунтовни карактер навијачке трибине, иако у идеолошким расправама многи од њих одбијају анархизам као легитиман појам у филозофији политике, док други сматрају да је такав начин размишљања крајње утопијски. Низ година уназад, „Гробари“ су окренути против садашњег режима и сматрају да је бивши премијер Србије Александар Вучић или „Пичкоусти Циган“, како га погрдно називају, такође одговоран за лош економски положај Југословенског Спортског друштва „Партизан“, због тога што је навијач „Црвене Звезде“. Овај став је актуелан у навијачком дискурсу „Гробара“ од 2014. године, када су црвено-бели бацили са кошаркашког трона „Партизан“ у домаћем првенству. Бивши тренер КК „Партизан“ и председник СД „Партизан“, Душко Вујошевић, манично је оптуживао државну власт да финансира КК „Црвену звезду“. Од почетка власти Српске напредне странке „Гробари“ сматрају да је политика један од фактора који је утицао да тај клуб изгуби неопходну помоћ државе у свом напретку.

Политичка конфронтација према свему другачијем од идеологија које заступају навијачи-активисти (у „гробарском“ случају: национализам и шовинизам) неизбежна је у многим случајевима, јер уколико колективи не одбране своју политичку позицију, могу да привуку нове непријатељехулигане, који неће толерисати попуштање у доминантним ставовима навијачког покрета. Солидарност међу ултрадесничарским групама заснована је на метафори „крви и нације“ и неодвојива од љубави према клубу, јер изграђује особени стил једне подгрупе, који ће постати цењен на навијачкој сцени уколико негује витешку храброст у одбрани идентитета групе. Због таквих друштвених принципа и компоненте строгих хијерархијских група, потенцијалне анархистичке групе нису изградиле своју позицију у атмосфери хулиганског *капитала страха*, који подржава моћи ауторитета владара и тлачитеља. По Бенедикту Андерсону, стварање хипотетичких заједничких атрибуција може се учитати као карактеристика навијачке групе, попут: „Увек могу да препознам своје земљаке (навијаче) по начину на који ходају, говоре, крећу се и тако даље“, истовремено метонимијски (сваки грађанин-навијач је микрокосмос у свеобухватној целини) и метафорички (сваки грађанин-навијач је верзија националног карактера и менталитета) (Херцфелд 2004, 137). Блискост међу члановима одређене навијачке групе стиче се рутинизираним обрасцима понашања у различитим ситуацијама друштвеног ризика и у класичном задовољавању потребе према доколици. На основу стечених хабитарних пракси, навијачи постају *побратимљена скупина*, која не дозвољава одступање од научених и устаљених друштвених механизма који су стицали још од оформљавања групе. Свако одступање од таквих механизма може се сматрати издајничким чином. Циљ сваке навијачке групе је да одржава своју матрицу, кор „чланова-оснивача“ и да прошири

своје чланство, са циљем да пропагира свој особени стил (идентитет) и политичке вредности, уколико су усаглашене на састанцима групе.

У разговору са мојим испитаницима (неки од њих су чланови или симпатизери политичких организација „Србска акција“, „Образ“ и „СНП 1389“), појам „анархија“ изазива многа негодовања у навијачком идентитету „Гробара“. Окарактерисан је искључиво као вид тактичних метода које анархисти широм света примењују у борби против полиције, али сматрају да не постоји никаква спона између анархизма и њихових идеолошких ставова. Најчешће замерке које „Гробари“ постављају анархизму је однос анархиста према национализму, религији, црквама, комунама, анархокомунизму, слободи⁵, а најчешћи одговори на ову релацију су да је тај друштвени принцип утопистичан и нихилистичан, и крајње ирационалан.

„Гробари одбацују анархију, а поготово комунизам јер једноставно не живимо у том времену и будимо реални да данас бити комуниста или анархиста је доста смешно, јер живот који живиш на основу тра-ла-ла сећања наших родитеља и књига је апсурдан. Да видим где су сви ти анархисти, борци за слободу и наша права, нема их у Београду, а када треба да се сукобе са националистима, беже... Пправе неке скупове против НАТО-а, а ништа заправо нису урадили за свој земљу, сем што протестују и што им је лоше“ (Н. Р., 25, навијач „Партизана“ са источне трибине).

„Гробари“ као „националисти“ и одбијање фабуле „антифа навијача“

Основне карактеристике у изражавању екстремизма „Гробара“ у њиховим прогласима, аудио-визуелним перформансама и политичким акцијама су: етничка хомогенизација, тежња за стапањем државних и етничких граница (Велика Србија), антикомунизам и прећуткивање антифашизма, јачање традиционализма и ауторитарности, неговање православлa као супериорне религије у односу на остале етничке и религијске групе (посебно Хрвате, Муслимане и Албанце), отпор идејама мултикултурализма и космополитизма, нетрпељивост према ЛГБТ популацији и традиционалним „нетрпељивим“ мањинама (Бошњацима, Мађарима). Иако се вође навијачких група и већина навијача ограђује од сваког вида „политичности“ на спортским спектаклима, политичка активација је неизвесна реакција на

⁵ Моји испитаници, они који заступају „националистичке вредности“ верују да је ред у законодавству и поштовању фамилијарних вредности. Верују да свако друштво треба да се структурише према правилима које анархисти не познају и које негирају. У већини случајева, анархисте изједначавају са пацифистима.

многа социополитичка дешавања у Србији и Европи. Некада је довољно да једна мања подгрупа искочи из договора колектива трибине и развије неприкладну, тј. увредљиву или политички обојену паролу.

Међу „Гробарима“ још увек није забележена „антифа“ навијачка организација или било каква лево оријентисана навијачка скупина која би се одупрла десничарско наклоњеној трибини „Партизана“, али и у целом навијачком покрету од почетка етничких конфронтација и организованог навијања у Југославији. Иако постоје индивидуе на трибини „Гробара“ које своје левооријентисане ставове размењују у свакодневном животу, до сада нису постојали покушаји да се озваничи ниједна оваква подгрупа.⁶ Моји испитаници верују да ни на једном стадиону у Србији не би била прихваћена „антифа“ група и да би њихово појављивање довело до директних насилних конфронтација, а објашњења за то су: 1) наглашена политизација трибине против фашизма, али и обичних патриотских група које се аутоматски називају „фашистима“, понекад без стварних аргумената; 2) заљубљеност у све народности и изједначавање нација са имагинарним конструктима; 3) посматрање свих друштвених проблема кроз класно друштво и критику капитализма, који занемарује родољубље и патриотизам; 4) однос антифашиста према ЛГБТ популацији и прихватање свих слобода; 5) негативан однос према вредностима СПЦ и религији уопште.

Већина мојих испитаника је навела да су „Гробари“ „националистичетници“ и да су склони (нарочито они млађи) да западну под „тврђе“ десне идеологије, попут „нацизма“ и „фашизма“, а да заправо не увиђају потребу за декларисањем таквих политичких улога. Свака навијачка трибина означава неког фанатика за „нацисту“ или „фашисту“ и, док се жаргонски надимак шири на трибини, стичемо утисак да се навијачи свакодневно суочавају са таквим идеолошким стереотипима. У одбрани трибине од фашисоидних елемената ставове мојих испитаника можемо категорисати у 5 чинилаца: 1) утемељено схватање да је нацизам као идеологија погубна по цивилизацијске токове „српског народа“ и да „смо се против њега борили кроз историју“; 2) „фашизам није исто што и екстремни национализам, као што представљавају 'неки' медији“; 3) „фашизам не постоји у XXI веку, он је нестао са завршетком Другог светског рата, 1945. године; 4) „нацизам је само опијум за залутале скинхедсе, потенцијалне навијаче ФК 'Рад'“; 5) не постоје фашистички поклици или акције, постоји само говор мржње.

„Једноставно, то је наша реалност. Некада смо били комунисти, сада смо четници и српски националисти. Пева се о Дражи, Ђујићу... Има ту и доста монархиста, али углавном се изједначавају са патриотизмом и национализмом. Највише се певају те песме када се деси неко срање у земљи, као што је отцепљење Косова и сл.“ (Р. И., 23, „Двери“).

⁶ У даљем раду увидећемо да су ти појединци ограничавани у оквиру уметничких група, које опет немају претензију да постану навијачка група у оном смислу који је добро познат хулиганским причама.

„Битно је да се нагласи да на јужној трибини има и наставника историје, професора који су старији, који познају историју „Партизана“, ал опет су националисти, воле своју земљу, што је нормално у овом отуђењу брата, где нам се намеће да морамо у НАТО, ЕУ, Хаг и сличне фашистичке творевине Немачке“ (А. М., 29, није члан ниједне организације).

На једном од лигашких гостовања у Новом Саду 2012. године био сам у прилици да присуствујем неочекиваним моментима при самом путовању на фудбалску утакмицу „Војводина“ – „Партизан“. Дошао сам два сата раније пред источну трибину стадиона „Партизана“ како бих ушао у аутобус који је био намењен за навијаче „Партизана“ јужне трибине. („Забрањени“ су тада одлучили да не иду на гостовање, јер управа ФК „Војводина“ није дозволила још један гостујући сектор, а за мене је била идеална прилика да посматрам нове генерације млађих „Гробара“ и тзв. групу „Young Alcatraz“). Испред источне трибине скупио се већи број навијача него што је планиран, те је остатак навијача морао да планира своје путовање возом или колима у својој режији. Један другар ме је позвао да пођем са њима, заједно са дечком из Крушевца, који је возио, и једним чланом „Алкатраза“, ког нисам до тада познавао. На путу до Новог Сада доминирала је уобичајна расправа о навијачком миљеу „Гробара“, као што су унутрашње поделе између „Забрањених“ и „Алкатраза“, као и новостима са трибине уз ракију и чварке које смо кружно делили у колима са једног седишта на друго. Члан „Алкатраза“ у једној ситуацији усред разговора продере се возачу да нас заустави. Погледом *булдога*, уз повишени тон кроз благо подригивање, са оштром и изражајном гестикулацијом, заузима одбрамбену позицију: „Немој више никада да тако причаш о мојој браћи, сви 'Гробари' су исти. Покушавају да се сналазе на многе начине, неки краду, неки се баве дрогом, али сви су наша браћа.“ Возач, дечко из Крушевца, био је непријатно изненађен његовом реакцијом и одговорио му је: „Добро, шта си се наложио, зар заиста мислиш да је то мени битно?“ На то му је узвратио: „Слушај, сад ћу да ти испричам нешто: ја сам члан СПС-а и мислиш да готивим све људе из партије? Не, јер са многима не бих реч проговорио да није тих састанака, јер су љиге од људи. Е, тако је и са навијачким групама. Неки се напросто не подносе, јер имају своје личне утицаје, али смо на истој трибини.“ Возач је наставио својим путем и уследила је очекивана тишина после набујалих емоција током расправе. Како бих разбио помало непријатну тишину, поставио сам свима једно наивно питање: „Јел' има нациста међу 'Гробарима', пошто знам да их 'Радовци' имају?“ Члан „Алкатраза“ ме је прво сумњиво погледао и предао пиво: „Ма нема, већина је националиста, али (кратак смех) ту долази до игре речи: националиста, наци, нациста. Шалим се! Има један нациста који се трипује код већине песама у гесту да показује нацистички поздрав и он се хвали како је прочитао Меин Кемпф три пута, ал' брата нико га не ферма на трибини. Може он да прича колико хоће. Мислим да је добар дечко, воли Србију и Светог Саву.“

„Гробари“ најчешће виде нацију као „крвну и/или расну истородност сународника“, која функционише по хијерархији бог – краљ – домаћин. Тодоров, који нацију описује поменутим терминима, сматра да „сви ми с једне стране, припадамо заједницама које се служе истим језиком, настањују исту територију, имају одређено заједничко сећање, упражњавају исте обичаје (Путиња, Фенар 1997, 48). „Гробари“ сматрају за своју дужност пре свега одбрану (етно)националистичких тежњи и историјских модела ширењем национализма, који можемо одредити као систематску трансформацију осећаја националне припадности између заједница људи другачијих политичких оријентација и људима других антогонистичких националности, који Гробари посматрају као непријатељске. (Geurgeloui 2009, 111). Поред етничке компоненте у разумевању акција навијачког света, органицистичко виђење нације је једна од универзалних виђења екстремне деснице. Њени следбеници, спортски навијачи истичу своју беспрекорну љубав према нацији којој припадају и њеним еписким фабулама, које могу ванвременски да истичу на утакмицама и другим масовним окупљањима. Чоловић је писао да у митским фабулама, гени, као носиоци наследних особина, чувају и преносе са генерације на генерацију квалитете, таленте и склоности својствене једном народу. На пример, оно што се у српском националном миту назива „косовским опредељењем“, данас се објашњава и као ствар генетског детерминизма (Чоловић 2000, 24). У складу са тим, „Гробари“ већ 30 година на својој трибини имају окачену заставу „Косово је Србија“, а после завршетка религијских ратова у Југославији истицали су мобилизацију навијача са Косова и Метохије (скраћено „КиМ“), са циљем опстанка српског идентитета на тамошњим просторима. Поред учешћа у различитим политичким протестима „Косово је Србија“, „Гробари“ организују различите хуманитарне акције за помоћ становницима КиМ и обнављање манастира и цркви. На таквим манифестацијама често се заборавља ривалство између Црвене Звезде и Партизана. Они су тада удружени уз слоган „Срби за Србе“ (<http://www.blic.rs>)

Поред реторички усмереног одбијања везе клуба „Партизан“ са комунистичком традицијом (под паролом „нисмо имали право на другачији избор“), навијачи „Партизана“ подржавају Краљевину Србију у песмама („Живела, живела краљевина Србија“, као и у стиху садашње химне „Боже правде“ – „српског краља, српски род“), иако суштински нису опредељени да Србија постане парламентарна монархија или да добије краља уместо председника због негативне представе о „елитистичком“ понашању престолонаследника краља Александра Карађорђевића. Такође, на јужној трибини забележен је и скорашњи принт Гаврила Принципа на застави доминантне групе „Алкатраз“.⁷ Ова ауторитарна навијачка подгрупа, брендира препознатљиви визуелни лик и производи *уметнути навијачки имиџ* Гав-

⁷ Навијачке групе на „Партизановом“ југу које су биле приклоњене „Забрањенима“, „Алкатраз“ често називају „значкатраз“ због сумње да су умешани у сарадњу са полицијом.

рила Принципа у циљу маркетиншке користи, продајом мајица и осталих навијачких реквизита. На питање шта за навијаче представља симбол Гаврила Принципа, моји испитаници су одговарали да верују да млађи навијачи, и понајвише они старији, сматрају да је као атентатор аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда учествовао као српски националиста и да због тога заслужује симболично место на трибини „Гробара“, попут славних војсковођа, политичара, мафијаша, као што су Цар Душан, Милоша Обилић, деспота Стефан Лазаревић, Радован Караџић, Ратко Младић, капетан Драган, Војислав Шешељ, Ал Капоне и др. Ове мистификоване политичке, ратне и криминалне личности адаптиране су и стилизоване са циљем да одржавају јединство међу Србима, изразиту љубав према држави („Србија је вечна, док су јој деца верна“) и религији, која их удружује са другим навијачима православне вере. Ово веровање националиста да њихов род постоји малтене откако је *свијета и вијека* обично прати величање (етно)националне прошлости као времена у којем су преци учинили велика дела, пре свега успели да очувају националну јединственост. У навијачком дискурсу, нације које су упрљавале српском прошлошћу и историјом стигматизоване су и готово увек репрезентоване као митски непријатељи у спорту и друштвеној свакодневици. Крути анимозитети су изражени према хрватској, турској, босанској, албанској, мађарској, немачкој и америчкој нацији, и у тим анимозитетима се најчешће огледа антиимперијализам, антиамериканизам, одбојност према југоносталгији и југословенском идентитету, исламофобија, усташофобија и ксенофорбија. Ервинг Гофман је покушавао да објасни положај стигматизованих особа у друштву и у његовом трећем типу – „племенска стигма“ – закључује да она може бити верског и националног карактера, која се преноси са колена на колена и да једнако захвата све чланове једне породице (Гофман 2009, 16). Ако Спортско друштво „Партизан“ посматрамо као једну такву породицу, контрадикторно је да навијачи једног таквог друштва са антифашистичким наслеђем промовишу мржњу према различитим религијама и нацијама.

Припадници верско-патриотских организација, као „СНП 1389“, „Двери“, „Образ“, који су уједно као „Гробари“ присутни на трибини, не стиже се да своја навијачка обележја носе на протестима и традиционалним окупљањима за време православних ритуала, попут прославе Божића, Бадње вечери, Српске православне нове године и сл. У навијачкој едукацији „Гробара“ православље, као доминантна религија Срба и конзумација њених симбола, јесу императив у манифестовању своје земље и клуба на свакој утакмици. Иван Ергић у свом тексту „Професионални спорт и национализам“ сматра да је некада религија служила као опијум за народ, а данас је то спорт као секуларна религија. Због тога, као што се дете одмалена крсти и веже за веру, која је на овим просторима готово, по правилу, у симбиози са етничком припадношћу, тако се одмалена заодева у клупске и националне шалове и заставе, и то постаје неотуђиви део његовог идентитета који носи у себи (<http://www.021.rs>).

„Поносни смо што смо православци и бодримо 'Партизан', он је за нас попут друге религије, и свакако је део живота. 'Партизанове' мајице могу да носим било где да одем, и не стидим се да покажем љубав према својој нацији и клубу.“

„Ако си српски националиста и православца, нормално је да славиш обичаје у присуству својих пријатеља. Мени другари навијају за 'Партизан' и ми имамо своју малу неформалну групу у којој се крећемо. Једноставно, за већину ствари се слажемо са 'Дверима', и њихова политика је блиска многим навијачима, а то је пре свега однос према породици, земљи и очувању своје вере“ (М. Н., 22, навијач „Партизана“ са јужне трибине).

„Гробари“ и „Gate 4“ – туризам и хулигански капитал

Пре него што је грчки „ПАОК“ угостио ФК „Партизан“ и његове навијаче на пријатељској утакмици 2010. године, управа, пријатељи клуба и вође навијача обишли су стадион „Партизана“. Они су заједно са малобројним навијачима причали о спортским успесима клуба у ресторану „Партизан“ у оквиру комплекса стадиона (<http://juznifront.com>). Један од присутних навијачких лидера је причао о првом сусрету „побратимљења“ ова два клуба.

„Током данашњег дана, гости су обишли стадион 'Партизана'. Посебно их је интересовала трофејна сала, терен стадиона, просторије клуба, а најдуже су се задржали у црно-белом бутику, који су буквално испразнили: сви су покуповали дресове 'Партизана', шалове, лопте, заставице... Дружење је завршено договором да се сарадња настави, а добили смо и позив за турнир у Солуну на лето за једну од млађих селекција. Такође, упућен је позив и првом тиму „Партизана“ за одигравање пријатељске утакмице у Солуну.

Први важан догађај за навијаче „ПАОК“-а и „Партизана“ била је пријатељска утакмица у Солуну. Навијачки караван од седам аутобуса и мноштво пуних аутомобила и комбија кренули су на утакмицу и били су обезбедени заставама оба клуба. Већ на граници Македоније и Грчке појавило се десетак навијача „ПАОК“-а који су дочекали своје госте, обезбеђивали бржи прелазак границе и најављивали фешту за поподневну утакмицу. При доласку у Солун, испред стадиона, грчки и српски језик је био укрштен у идентичним навијачким мелодијама. Лидери „Gate 4“ и „Гробари југ“ размењивали су своја хулиганска искуства у кафанама недалеко од стадиона, о чему сведочи један мој испитаник Н. М. (27):

„У некој локалној кафани Мутаси, тако нешто, седе Браца и Неша Страх, тамо се нешто домунђавају ваљда шта да поједу попију, све на рачун Грка, као да смо пророци. Пар пута сам се приближио њиховом столу и чуо да су Грци причали о томе да су њима забрањена гостовања унутар земље, због јаких конкурентних навијача и онда су им наши рекли да би онда требали да иду на наша гостовања, па се спрдали са именима клубова и неким глупостима. Ма шоу се правио, и наравно да се причало о тучама. Сваки пут кад се неке главе сретну, први разговор а да је везан за хулиганизам су уличне или стадионске туче.“

У солунској регији скоро да не постоји радња која продаје сувенире, а да у својој понуди нема бар један са знамењима „Партизана“ и „ПАОК“-а. Уколико сте последњих година летовали на северу Грчке, Халкидикију или, рецимо, олимпијској регији, онда сте свакако приметили колико су Грци „полудели“ за „Партизаном“ (<http://forum.paokmania.gr>).

Моји испитаници наглашавали су да влада велика манија за сувенирима из Београда. „На сваком кораку улични продавци су продавали сувенире на тему 'Партизана' и 'ПАОК'-а, а и готово све радње су биле добро снабдеване истим. Било какво обележје 'Партизана' уколико сте га имали на себи вам је јуче отварало сва врата“ (М. Р., 22). На пример, брза храна коју власник гирос ресторана неће да вам наплати уз добацавање „православна праћа“ са осмехом на лицу, па све до поклона у виду разних навијачких реквизита које су Грци поклањали навијачима „Партизана“ на улицама Солуна (<http://pressonline.rs>). Размена транспарената је карактеристична за овакве културне и братске сусрете, те се на неки начин навијачи такмиче у квалитетнијој и бољој производњи навијачких реквизита, мајица, шалова, налепница и сл. Овај гостољубиви дочек је у очима грчких навијача, био објашњаван као „нормалан“ због историјског пријатељства две земље, али и клупских односа који су неговали Солунци који су посећивали Београд и одлазили на утакмице. Моји испитаници из Грчке су истакли да старији навијачи верују да су Срби подједнако добри домаћини као и Грци, те да имамо заједнички циљ у борби против заједничких непријатеља – САД-а и Европске уније. О томе како је пријатељство отпочело пре масовнијег уплива нових генерација на социјалним мрежама на интернету, говори навијач „Партизана“ под псеудонимом *цомандоџк* на форуму *хрхб.инфо*:

“Ако дођете до Солуна, пробаћете пиће! Зове се „Тумба Либре“, коктел од 'ПАОК' навијача, јефтино вино (Рецина) и кола. Навијачи 'ПАОК'-а су јако различити, тако да имамо све што је у нашој капији: џанкији, кокаински зависници, алкохоличари. Наравно да имамо битанге и скинхедсе на нашој трибини, пуно њих. Поред тога имамо симпатизере метал и панк музике, рокере, рејвере, хипике, све што можете да замислите! Али хулигани смо, изнад свега“ (М. К., 22).

„Многи туристи из Србије када дођу на летовање у предсезони, посете утакмицу „ПАОК“-а и често се врате са осмехом на лицу својој кући, јер знају колико овде људи воле ово братство“, сматра К. Р. (22), навијач групе „Неаполи“, ПАОК. Поред посете самом стадиону „Тоумба“, навијачи „Партизана“ обично посећују српско војничко гробље Зејтинлик, Белу кулу, коју Солунци сматрају симболом града и местом окупљања навијача „ПАОК“-а, као и Цркву Светог Димитрија, који је веома важан светац и заштитник града Солуна. На другој страни, навијачи „ПАОК“-а путују у мањим групама на стадион „Партизана“, најчешће на дерби утакмице у фудбалу против „Дрвене звезде“, или на последње утакмице у првенству, када су заказане феште током читавог дана. Навијач „Партизана“ М. Н. (23) описао је дочек „ПАОК“-ове групе „Урбан Кавали“ као изузетно топао и гостољубив: „Они су једнаставно делили неку добру вибру са нама, и водили смо их по овим гробарским кафанама, у Хотелу „Ројал“, затим код „Радета“ на Главној железничкој станици у Београду, затим отишли заједно у Храм Светог Саве, па на текму.“ На питање на који начин навијачи „ПАОК“-а гледају на политичку ситуацију „Гробара“ и колико то утиче у заједничким интеракцијама, М. Н. (23) одговара:

„Постоје навијачи 'ПАОК'-а који не готиве многе главе, али исто је као и код нас када људи неће да певају 'ПАОК'-ове песме. О политици се не прича, а заједнички језик се тражи у мржњи према Европској унији, Хрватима и Шипцима. Е сад, морамо да будемо свесни да се на интернету шире различите приче о томе како нас они не готиве колико ми њих, да не влада суфорија ко код нас. То једнаставно није тачно.“

Поред узајамних посећивања и остваривања културних контакта, као што су посета стадиону, панк-концерти или дерби утакмице током године, навијачи „ПАОК“-а и „Партизана“ учествују у размени навијача већ 8 година у европским такмичењима и на тај начин уједињене хулиганске групе стварају посебну етно-сферу мобилног хулиганизма и властима различитих градских и државних власти представљају претњу. Арђун Ападурај под термином етно-сфера (или етно-предео, односно етно-миље) подразумева личности који конституишу *свет у покрету*, као што су туристи, имигранти, избеглице, гастарбајтери и др. Такве групе прелазе велике раздаљине и потпадају под транснационалне и имагинарне заједнице које имају „растући дислоцирајући ефекат на политику националних држава и њихове међусобне односе“ (Павловић 2006, 22). „Гробари“ и подгрупе „Gate 4“ заједно су пружили подршку од 1000 људи „ПАОК“-у на утакмици против „Фиорентине“ 2014. године у групној фази Лиге Европе. На тој утакмици је била истакнута застава са ликом Ивана Перовића, убијеног члана „Забрањених“ (<http://www.zurnal.rs>). Следеће године имали су прилику да заједно бодре у Загребу „ПАОК“, који је играо против „Локомотиве“ у првом колу квалификација за Лигу шампиона. Заједничким снагама навијачи организују даља путовања и

остају у контакту путем друштвених мрежа, а у највећем броју се окупљају уколико „Партизан“ или „ПАОК“ гостују у другим српским и грчким градовима. „Партизан“ је гостовао код „Астерас Триполија“ у Атини, а пре меча су „Гробари“ на форумима „Јужни фронт“ и „Гробари 1970“ масовно позивали навијаче да изаберу ово гостовање, јер ће бити јефтиније и узбудљивије уз подршку њихове браће „Gate 4“ из Солуна.

Сви ви који планирате да идете раније, треба да имати на уму да то није туристичко гостовање, да то није одлазак на море, уживање на сунцу уз Сиртаки, вино, маслине и грчку салату. Сваки ваш несмотрен потез неко ће казнити, а сваки, не дај боже, минус било ког појединца је минус свих „Гробара“. Гостовање у Атини, граду са три озбиљне навијачке групе, даје разлог за опрез и максималну озбиљност свих „Гробара“ у целини. Не опуштајте се, „Гробари“ су институција против које ће се све мање групе покушати да се докажу. Памет у главу, када смо сви заједно, можемо сами против целог света!!! (<http://juznifront.com>).

Поред размене навијачких искустава и информација о ривалним групама, значајно је имати пријатеља у некој земљи у коју долазите у самосталној режији (без подршке „браће“), без пријатеља који вас дочекују на станици или стадиону. Једно такво искуство испричао ми је испитаник који је из Рима одлучио да оде за Удинезе на утакмицу „ПАОК“-а, а није имао ниједан контакт грчког навијача са којим би се удружио. Навијачи „ПАОК“-а и „Партизана“ нису толико пажљиви у бирању својих пријатеља у Европи, али и подгрупе понекад не траже одобрења од матичних група. Познато је да „Алкатраз“ није пожељан међу „Gate 4“, као и „40+“, који су покушали да побратиме „Партизан“ са „Цурва Суд“ из Милана 2012. године. Навијачи „Партизана“ замерају „ПАОК“-овим подгрупама које су браћа са навијачима „Бешикташа“ због анархистичког опредељења, али и зато што је недопустиво по „Гробарима“ да један клуб из Србије или Грчке има навијачку браћу у Турској, због најчешће традиционалних историјских анимозитета и другачије вере. Са друге стране, „Алкатраз“ је обновио у великој мери гостовања са братским „ЦСКА“ из Москве, али и са бугарским „ЦСКА“ из Софије, који немају добре односе са „ПАОК“-ом, што у пријатељском низу ствара додатну конфузију у идентификацији.

Једна подгрупа не може склопити пријатељство са другом уколико је клуб сачињен од низа других група у свом навијачком језгру. Како би се остварило навијачко братство и, потребно је да цела трибина буде сагласна са новим пактом и правилима понашања унутар истог.

Закључак

Спорт и (етно)национализам постали су нераздвојни чиниоци друштвеног механизма у трансформацији српског хулиганизма, што је битно за шире разумевање идентитета навијача „Партизана“, који су заснивали своју политику на вредновању антифашистичке традиције, мултикултурализма и сентимената према вредностима социјализма. Пре самог распада Југославије и грађанских ратова 1990-их година, идентитет навијача „Партизана“ је доживео обрт. Од 1970. године, навијачи „Партизана“ формирају прву организовану мобилну групу – „Гробари“, која се у наредним деценијама окреће ка ширењу националистичке мржње, етноцентризму, ксенофобији, политичком екстремизму и шовинизму на трибинама. На примерима (етно)националистичких сукоба у Југославији, можемо да закључимо да су песме биле главни катализатор ширења антагонизама при избијању насилних сукоба између „југословенске четворке“ и да су оне медијски злоупотребљене у политичке сврхе зарад стварања националних интереса по критеријуму „шта мисли стадионска трибина, то мисли један народ“. Трансформација „хулигана у војнике“ кроз учешће у ратовима бивше Југославије настала је након две деценије континуираног јачања ксенофобије и етноцентризма у бившим југословенским републикама. У Србији, данас, већина организованих навијача „Партизана“ и даље подразумева националистички говор на спортским трибинама као легитимну компоненту навијачког покрета. „Гробари“ су учествовали у ширењу мржње и физичког насиља, али са флуиднијим прежитком „југословенског“ идентитета⁸ и каснијом појавом умереног истицања четништва и појединих политичких партија, попут Српске радикалне странке, наспрам ривалне „Црвене звезде“, која је деценијама мењала своје *политичке симпатије* са пропагандним статусом „чистог српског клуба“ и хероја „српског идентитета и демократије“.

Из свега наведеног може се закључити да се политичка агенда навијачких група у Србији конзистентно одржавала на линији крајње деснице све од краја 80-их година до данас. Битна улога у процесима национализације политичког простора у Србији омогућила им је стицање патриотског капитала, који је касније додатно оснажен њиховим учешћем у рушењу Милошевићеве владе. Ипак, упркос либерализацији друштва, након промене власти 5. октобра 2000. године, њихова политичка оријентација се није битно променила.

У поднасловима о политичком идентитету грчког „ПАОК“-а можемо да закључимо да је револуционарна агресија главна карактеристика навијача-активиста „ПАОК“-а на улицама Солуна, док на утакмицама немају намеру да своја политичка симпатисања наметну великој већини навијача. То је

⁸ Ако уопште прихватимо да је тако нешто икада постојало, онда макар узмимо чињеницу да су навијачи „Партизана“ имали навијаче из свих крајева Југославије и да су они подједнако делили своју пасију према клубу.

правило „Ултраса“, навијача које занима само фудбал и њихов клуб. „Гробари“ и подгрупе „Gate 4“, иако имају дијаметралне и готово супротстављене идеолошке и политичке ставове, склопили су навијачко братство на религијској компоненти зарад одбране традиционално доброг грчко-српског пријатељства. Иако већина навијача „ПАОК“-а, лево оријентисаних активиста у оквиру „Гате 4“ одбија овакав вид подршке због чињенице да су активисти „Златне зоре“ умешани у „братство“, ове две хулиганске формације заједно учествују у размени навијача на европској сцени са циљем јачања хулиганског капитала. Навијачка удруживања два или више клубова тзв. братимљења јачају хулигански капитал, који је све више популаризован развојем глобалних канала и социјалних мрежа, који аудио-визуелно симулирају доживљаје навијачке мобилности.

Навијачка култура се састоји од јединствених опхођења према викендашким навикама, као што сам образложио у анализи трофазних ритуала, у којима навијачи испуњавају различита правила у суочавању са друштвеним нетрпељивостима и ризицима од сукобљавања са ривалним такмацима или полицијом. Стадиони су њихове супституције за домове и у њима желе да се осете слободно и да искажу свој револт према лошим условима друштвене свакодневице. Посетиоци фудбалске игре развијају посебне сентименте према стадионима и специфичном уређењу простора који репрезентује њихов клупски идентитет. Разуздано понашање појединих навијача неоспорно представља реакцију група људи на укалупљивање слободног времена и корпоративизовање спорта, на контролу, противљење присвајању травњака који припада „руљи и одлуци да буде постављена на пластична седишта и затворена“. Стадиони постају све више места паноптичке контроле и у XXI веку навијачи се масовно, било лево или десно оријентисани, прикључују глобалном навијачком покрету који се бори против УЕФА, која таква правила намеће, као и модерног (корпоративног) фудбала, који предлаже све строже законе против насиља на стадионима у циљу сузбијања нереда и сваког вида говора мржње. Навијачи „Партизана“ свој стадион доживљавају као храм фудбала, који је доживео многе спортске и хулиганске успехе. Све већи значај „Гробари“ придају обликовању визуелних експресија око стадиона који одређује значење самог места. Навијачка пракса исписивања графита или осликавања мурала је експоненцијално порасла у последњих неколико година, посебно уз лакоћу приступа преко друштвених мрежа. Као што смо увидели у анализи једног београдског краја, навијачи „Партизана“ су спремни да се због графита сукобљавају са такмацима у циљу обележавања и придобијања навијачких територија које су често маска за криминалне или хулиганске активности. Уколико навијачи „Партизана“ користеом залутају у „звездашки“ крај, који је управо територијално обележен, директне конфронтације и сачекуше су неизбежне.

Певање песама у хору навијачима даје осећај заједничког припадања и моћи, који иначе примењују на политичким протестима, прославама и ритуалима. Песме су увек путовале са навијачима и неретко би их противни-

ци, тј. ривални „други“ памтили. Песме путују данас, али иду много даље, дистрибуиране преко глобалних комуникационих мрежа кроз технолошки фолклорни процес (Collison 2009, 18). „ПАОК“-ова песма „Ехо трела“ је јединствени симбол виртуелне размене између блиских навијачких група. Пропаганда навијача се шири најчешће на овај начин, дељењем снимака њихове репрезентације на виртуелним мрежама, преко којих остварују друштвене интеракције и навијачка братства са групама сродних идентитетских карактеристика и политичких идеја. Песме могу да изазивају сентименте љубави преко којих клуб охрабрује своје спортске актере на терену, али и осећај напетости и мржње, због којих често избијају насилни окршаји на стадионима, или другим местима, попут градских тргова када се разуларена маса реорганизује ситуационим певањем на протестима против неких политичких идеја, (етно)националистичких стремљења, различитих маргинализованих група и сл. Социјални бунтови практикују мануелне технике навијања, које су имитиране са спортских стадиона, док је навијачка супкултура директно повезана са њима, али и безбедносним службама које покушавају да контролишу њихово демонстративно насиље и медијску моћ. Медијско извештавање и праћење навијачких песама, као што смо могли увидети на примеру случаја Бранкице Станковић, допринело је да стадиони, попут народне скупштине, постану релевантно место изношење народног мишљења или става одређене навијачке групе. Хипермедијазација хулиганизма до сада није усмерила политичке власти ка томе да препознају нове регулације у измени „Закона о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским утакмицама“, већ је ојачала хулиганска језгра да очврсну своју пропаганду на интернету као одговор на медијске спекулације из *друге руке*, које изазивају масовну панику и нарушавају сам имиџ навијачких покрета.

Навијачки ритуали у својим формама постају све сложенији и замршенији за дешифровање од стране друштава или других супкултура који често немају додира са спортом, па се у нашем друштву и медијима појам „навијач“ често изједначава и глорификује са појмом „хулиган“. Дистанца између ова два појма је конструисана на ваги моралних норми тзв. навијачког кодекса, који се одавно изгубио, од када је криминал умешао прсте у вођство клубова и навијачких трибина. Уколико таквим навијачким организацијама придајемо медијску важност која је значајна за пропаганду и репутацију у навијачком покрету, суочавамо се са потенцијалном револуционарном снагом оркестрираних маса коју поједини политичари могу искористити за своје политичке циљеве. Као антрополог и етнолог у Србији, мишљења сам да је потребно да медији избегавају извештавање о хулиганским експесима навијача, јер то изазива непрестану реакцију хвалисања или освете код „других“ навијача. Сматрам да је навијачка пропаганда важно истраживачко поље, за разлику од медијске слике, која често преноси лажне информације о стварним навијачким дешавањима.

Литература

- Aage, Radmann. 2013. The new media and Hooliganism: Constructing media Identities, *Idrottsvetenskap, Fakulteten för Lärande och samhälle, Malmö högskola.*
- Anderson, Benedict. 1990. Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma. Zagreb: Školska knjiga
- Biti, Ozren. 2008. Ruku na srce kao izraz narodne duše, Institut za etnologiju I folkloristiku Zagreb, Nova Croatica, Zagreb II..
- Вукмановић, Темпо Светозар 1971. Револуција која тече: мемоари, Комунист, Београд.
- Vilanova, Felipe, Machado, Beria Francielle, Brandelli, Costa, Helena, Kolle Ângelo Silvia. 2017. Deindividuation: From Le Bon to the social identity model of deindividuation effects, *Cogent Psychology* 4: 1308104
- Geurgeloui, Mariza. 2009. Scoring hat-trick: Nation, football and discourse analysis, Lancaster University, *Rice working papers in Linguistics*, vol.1.
- Guilliani. R. 2002. Supporters, Followers, Fans and Flaneurs: A Taxonomy of Spectator Identities in Football, *Journal of Sport and Social Issues*, 26 , 1.
- Ђорђевић, Иван 2014. Фудбал и Југословенска криза. Прилог анализи „национализације“ навијачког покрета у бившој Југославији, *Етнолошко-коантрополошки проблем, н. с. год. 9. Св.4.*
- Erving, Gofman 2009. Stigma, Novi Sad: *Mediterran Publishing.*
- Кецмановић, Душан. 2004. Рационално и ирационално у национализму, Библиотека XX век, Београд.
- Комар, Тибор 2016. Идентитет, ногомет и хрватски репрезентативци из дијаспоре, Гласник Етнографског института САНУ LXIV (2), Београд.
- Lalić, Dražen, Biti, Ozren 2008. Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i u Hrvatskoj, *Politička misao*, Vol. XLV.
- Монографија „Партизан-25 година фудбалског клуба“, Просвета, Београд 1970.
- Павловић, Вукашин 2006. Друштвени покрети и промене, ЈП Службени гласник, Београд.
- Tunon, Jorge, Brey, Elisa 2012. Sport and Politics in Spain- Football and Nationalist Attitudes within the Basque Country and Catalonia, *European Journal for Sport and Society*, 9 (1+2), Madrid, Spain.
- Путиња, Филип, Стреф-Фенар, Жослин. 1997. Теорије о етничитету, Библиотека XX.век, Београд.
- Hargreaves, John. 2000. Freedom for Catalonia: Catalan nationalism, Spanish identity and the Barcelona Olympic Games. Cambridge: Cambridge University Press.
- Херцфелд, Мајкл 2004. Културна интимност, Библиотека XX век, Београд 2004.

- Collins, Randall. 2008. *Violence: A micro-sociological theory*, Princeton University Press.
- Collison, Ian. 2009. Singing songs, making places, creating selves: Football songs and fan identity at Sydney FC, *Transforming Cultures eJournal*, Vol. 4 No 1.
- Чоловић, Иван 2000. Политика симбола: огледи о политичкој антропологији, XX век, Друго, илустровано издање, Београд.

Извори

- Интервју за Време, Иван Ђорђевић: “Насиље, хијерархија И политичка моћ”, 6.август 2016. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1417295>
http://rtv.rs/sr_ci/sport/fudbal/kimi-skinuo-kapitensku-traku-scepovicu_412697.html
http://cetvrtioktobar.blogspot.com/2015_01_01_archive.html
<http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/443694/Pesma-za-Kosovo-ujedinila-Grobare-i-Delije>
<http://www.zurnal.rs/fudbal/partizan/8783/navijaci-paok-a-na-gostovanju-u-firenci-istakli-zastavu-sa-likom-ivana-perovica>
<http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?t=4944>
<http://pescanik.net/navijaci-huligani-i-novi-fasizam/>
<http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/30514-Fudbal-huligani-rat.html>
 Иван Чоловић: “Фудбал, хулигани И рат” објављено 30.09.2009 на порталу “Е-новине”
<http://www.sr.partizan.rs/83580-kada-smo-tacno-postali-crno-beli/>
<http://www.021.rs/Sport/Fudbal/Ivan-Ergic-Profesionalni-sport-i-nacionalizam.html>
<http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=16&t=2876&start=800>
<http://forum.paokmania.gr/viewtopic.php?f=21&t=94&sid=6cf24f4d98279517ad433911ee3279c9&start=1095>
[http://pressonline.rs/sr/sport/fudbal/s ... tstvo.html](http://pressonline.rs/sr/sport/fudbal/s...tstvo.html)
<http://www.hrhb.info/showthread.php?t=530&page=44>

Relja Pečić

ANTHROPOLOGICAL RESEARCH OF THE POLITICAL ACTIVISM OF PARTIZAN JSD FANS

Summary

In this paper the author endeavours to establish how political views, ideologies and needs of Partizan's organised fan groups structure the club identity in the political discourse and the activist inclinations of their "right" and "left-wing" using the example of Partizan (Serbia) and PAOK (Greece) fans who participate in the fan exchange under the slogan Same colours one religion. In view of the currently widespread communication via social networks and internet exchange of audio-visual artefacts, fan groups increasingly copy the model of international club fraternisation. The political and religious components are the invariable factors of a network of friendly clubs which in addition to their mutual folklore support in hooligan confrontations with common enemies reaffirm their political position by expressing transnational solidarity. The author's purpose is to demonstrate how the Partizan fan groups respond to current political events and national constructs which have become an inseparable part of their identity.

Key words: club identity, fan groups, politics, Grobari, Partizan

НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ

Прегледни рад

УДК: 398.332(497.11)
271.222(497.11)-565.79

Ивана Тодоровић
Народни музеј Ужице

ДАР НА СЛАВИ У САВРЕМЕНОЈ УРБАНОЈ СРЕДИНИ НА ПРИМЕРУ ГРАДА УЖИЦА И ОКОЛИНЕ

У раду се разматра феномен дара на примеру једног од кључних елемената нематеријалног културног наслеђа Србије – славе. Најпре је дат осврт на појмове дара и славе и њиховог порекла, да би се кроз примере даривања на славама у Ужицу у савременом контексту приказале специфичности тог даривања и промене које су се десиле у пректиковању тих обичаја од прошлости до данас. Приказане су три равни функционисања сваког дара – економска, симболичка и социјална размена дарова које се одвијају на релацији домаћин – гост – црква – светац.

Кључне речи: дар, слава, домаћин, гост, светац, дати, примити, узвратити

О културним и националним идентитетима

У епохи коју неки називају пост-постмодернизмом, појмови културног и националног идентитета постали су и сами флуидне категорије. Политички, историјски, социјални, антрополошки нормативи пак покушавају да дефинишу ове појмове изнова, имајући непрекидно у виду сву њихову комплексност и релативност. Разматрање појма самог идентитета, па дакле и културног и националног (и сваког другог), започиње основним питањима: Одакле долазимо? Ко смо? Куда идемо? Одговори који се нуде покушаји су да стекнемо представу о ономе што јесмо, о ономе како нас други виде, као и о ономе шта желимо да постанемо.

Нематеријално културно наслеђе и његови елементи дају оквир културном идентитету заједнице. Дефиниција овог вида наслеђа подразумева усмене традиције, изразе, знања, вештине, друштвене праксе, ритуале везане за једну културну заједницу које одређују њен идентитет, али и континуитет.¹ Проучавање, тумачење и очување различитих области овог живог ткива културне баштине битан су део савремених антрополошких истраживања.

Овај рад ће, бавећи се феноменом дара и његовом вишезначношћу и мултифункционалношћу, приказати сегмент једног од најпрепознатљивијих елемената нашег нематеријалног културног наслеђа и разматрања у вези са њим. У питању је слава – карактеристични обичај српског народа и део живе, присутне савремене ритуално-религијске праксе. Притом ће у раду бити обухваћени примери славских обичаја у савременој мањој урбаној средини.

О дару и даривању

Размена добара, у шта спада и даривање, представља како економски, тако и социолошки и антрополошки појам везан за међуљудске односе. Ова универзална тема у антропологију је интензивније ушла преко Франца Босаса и његових описа размене добара код Индијанаца северозападне обале Северне Америке. Дубље и студиозније анализе феномена дара налазимо у радовима антрополога Марсела Моса и Бронислава Малиновског.

У етнографској студији „Аргонаути западног Пацифика“ Малиновски је кроз анализу свих трансакција на Тробријадским острвима покушао да да систематско објашњење феномена дара, крећући се од тзв. чистог дара² до чисте трампе.

Мосов есеј „Оглед о дару – облик и смисао размене добара у архаичним друштвима“ представља неку врсту применљивог друштвеног експеримента на тему дара и даривања. Мос у својим разматрањима полази од становишта да појам дара увек има свој антипод – уздарје, те тако три обавезе: дати – примити – узвратити представљају срж сваког дара. У томе је, по Мосу, суштина економије сваког друштва, било оно „архаично“ или „савремено“. Он говори о томе да управо та развојна линија доприноси одржавању и унапређењу заједнице. „Друштва су напредовала онолико колико су она сама, њихове подгрупе, најзад и појединци у њима – умели да стабилизују своје односе, да дарују, примају и, најзад, да узвраћају. Да би се трговало, пре

¹ Погледати *Закон о потврђивању конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа*.

² Чист дар је појам који подразумева једнострано давање дара, дакле, даровање где не постоји ни правна ни морална дужност да се дар узврати.

свега је било потребно положити копља. Тек тада је дошло до размењивања добара и личности, не само између кланова већ и између племена, нација и – нарочито – појединаца“ (Мос 1982, 219).

Даривање је, дакле, тема која због своје комплексности има уплив у скоро све сфере друштва – социјалну, економску, политичку.

О славама и слављењу

Слава (крсно име, служба, свети, благодан и други називи, у зависности од краја у коме се слави) представља српски породични празник посвећен једном хришћанском свецу. После Божића и Ускрса, слава представља најзначајнији празник у српском народу. Поштовање и слављење свеца је у ритуалној пракси нешто што је приоритет готово сваке српске породице. Обреди и ритуали при празновању славе разликују се од краја до краја, али суштина је свуда иста – воља и намера да се испоштује породична традиција и светац чије име домаћин слави.

Код тумачења славе неминовно је питање порекла овог обичаја. Миленко Филиповић у свом раду „Слава, служба или крсно име у писаним изворима до краја XVIII века“ напомиње да први писани помен славе датира из 1018. године; оставио га је византијски летописац Скилица, а говори о хватању војводе Ивца. Историчар Божидар Прокић, који је превео овај текст, утврдио је да је светковина Ивчева која се у тексту помиње једнака српском обичају славе. Неки аутори су оповргавали овај извор, но свакако је вредан помена јер је то био подстицај за даље и студиозније прикупљање грађе о овом обичају.

Славу најпре треба сагледати као комплексну појаву. По претпоставци већине аутора који су се бавили тумачењем славе и њеног порекла, она води порекло још из паганског периода Словена, дакле, периода пре христијанизације.

Једна велика група аутора славу посматра као тековину култа предака, а са тим у вези и култа мртвих. Тако археолог Милоје Васић подвлачи паралелу између славе и грчког култа хероса³, који опет води порекло од Трачана. „Хероси нису ништа друго, него умрли претци, којима се једном у години приносе жртве. То приношење жртве узело је на се свечан облик, који се манифестује у обичају славе“ (Васић 1985, 231).

Иако се слаже са тим да је слава, између осталог, и део култа предака, историчар Владислав Скарић не слаже се са објашњењем порекла овог

³ Хероси су у грчкој митологији тумачени као људи који су након смрти у загробном животу добијали статус идеалних бића, као полубожанства и као преци који достижу ниво божанства.

култа. Он славу посматра као обичај који потиче од романизованог становништва јадранске обале, те га самим тим не везује искључиво за православце, већ за обичај који празнују и католички Срби и Арбанаси (Скарић 1985).

По мишљењу археолога и историчара Ћира Трухелке, слава води порекло од римског култа лара, који су у римској митологији уско повезани са душама покојних предака, антропоморфног су облика и постављају се на домаће огњиште (Трухелка 1985).

Веселин Чајкановић тумачи славу као прежитак старе српске вере, односно да основу старе српске религије чини култ предака. Разматрајући тај култ, Чајкановић се бави и појмом панспермије, која представља мешовиту, обедну жртву, дакле, жртву у свим плодовима. Са тим у вези помиње да се панспермија спрема о разним нашим празницима, па тако и о слави. Та даровна жртва која се приноси је очигледно намењена прецима (Чајкановић 1973).

Христијанизација обичаја славе је следећа развојна фаза у формирању славског обичаја. Кључну реформу у том смислу извршио је Свети Сава, прекинувши дотадашњу традицију приношења крвне жртве, те постављањем искључиво бескрвне жртве у виду хлеба и вина у цркви. „Иако је пракса оваквог светковања постојала и пре Светога Саве, литургијске реформе које је он извршио учиниле су да слава постане православни обред кућног богослужења, заснован на утврђеним хришћанским правилима“ (Јовановић 2012, 263–264). Дакле, извршеном светосавском реформом из 1219. године утврђена су правила празновања славе. Међутим, у наредним вековима дошло је до постепених промена у прослављавању, те је једна од одлика славе постала и неумереност, без обзира на прописе из светосавске реформе. Због свега тога, митрополит Михаило Јовановић 1862. године извршио је другу реформу славског обреда и утврдио славске прописе који важе и данас.

Историчар Радослав Грујић наглашава да обичај славе не треба везивати искључиво за култ мртвих, већ је то комплексан обичај који се тиче најпре живих чланова породице, док је култ мртвих ту од споредног значаја.

Димитрије Богдановић, филолог, историчар и историчар књижевности, наглашава да је на формирање славског обичаја који имамо данас кључну улогу одиграла светосавска реформа.

Етнолог Душан Бандић се у свом тумачењу славе базирао на њеним функцијама, и то у савременим условима. Његов закључак је да породична слава функционише као посебан вид установе гостопримства (Бандић 1991 и Синани 2012).

Став православне цркве је да је слава искључиво хришћански обичај, без уплива паганизма, која је у национално српско биће ушла захваљујући првом српском архиепископу – Светом Сави.

Сви аутори се слажу у једном, а то је да су главна обележја славе ломљење славског колача и дизање у славу.

Ломљење славског колача је свечани чин обогаћен разним детаљима. У прошлости колач се ломио вече уочи славе, а ломио га је домаћин са ода-

браним гостом, тзв. „колачаром“. Данас се колач ломи на сам дан славе, и то обично ујутру у цркви, када се носи на освећење, заједно са житом и вином. Колач се тада ломи са свештеником или, уколико породица има колачара, уочи ручка. Најпре се колач пререже унакрст, потом домаћин и колачар (свештеник) обрћу колач са леве на десну страну три пута, па га ломе на четири дела.

*Сл.1. Ломљење колача са колачаром;
слава Б. Росић, Златибор (Ђурђевдан)*

Дизање у славу, други централни ритуал на слави, обавља се за време славског ручка. Раније је постојао ритуал дизања здравица између домаћина и гостију, које су имале за циљ да се светац који се слави умилостави и да помогне у берићету породице. У ужичком крају, као обавезан чин пре славског ручка, изговарале су се здравице – молитве. Негде их је било седам, а негде девет. Долибаша (особа која сипа пиће, најпре ракију, ређе вино) точи гостима пиће у чашу и та чаша иде унакрст, лево и десно од стола, почевши од врха славске трпезе.

„Онај ко добије прву чашу, прекрсти се и каже: ’Помози, боже!’”, и отпивши мало пића, враћа чашу долибаша, да је допуни и да ономе коме је здравицу упутио овај први. Уз другу чашу онај који се прекрсти и помене бога изговара: ’За у добри час!’ Трећа чаша се пије за Св. Тројицу. Четврту чашу домаћин наздравља гостима, захваљујући им што су дошли и пожели свакоме све најбоље. Код пете чаше гост прекрстивши се и отпивши каже: ’Ову чашу пијем, домаћине, за здравље твоје главе и десне руке,

за здравље твоје домаћице, деце, и унучади!’ Следећи гост, са чашом у руци, изговара: ’За здравље твога братства, целе твоје фамилије, за кума и комшије!’ Седма здравица, која се у неким селима зове ’шеталица’, израз је новијег порекла. Она се пије ’у здравље намерника и путника’, да их у путу прати срећа и све најбоље.“⁴

Данас је здравица све мање, домаћин гостима најчешће пожели пријатан ручак, некада се изговори молитва и домаћин окади славску трпезу.

Славски чиниоци су: жито (кољиво), славски колач, вино, свећа, тамјан, уље. Славски колач је обредни хлеб који води порекло од божићног колача – чеснице. Меси се са водом, брашном, сољу, квасцем, јајима и млеком (или без њега), у зависности од краја где се слави и од тога да ли је слава мрсна или посна. Потом се украшава разним зооморфним и антропоморфним симболичким мотивима. Славски колач се носи у цркву, где се освештава. Вино служи за преливање славског колача, али и за славску здравицу. Жито, које се спрема од куване, самлевене пшенице, такође се носи у цркву на освештање. Сви славски чиниоци симболично представљају бескрвне жртве.

Сл. 2. Славски колач и свећа са најмлађим домаћином; слава породице Бућић, Ужице (Свети Никола)

Сл. 3. Славски елементи; слава породице Словић, Ужице (Аранђеловдан)

⁴ Из рукописа Наталије Благојевић, некадашњег етнолога Народног музеја Ужице.

Слава је, дакле, скуп разних обичајних пракси из наше прошлости. Стога славу не можемо посматрати са само једног аспекта и кроз само једно тумачење. Она је вишефункционално структурирана обредна целина, која у себи садржи религијске, социјалне, али и економске аспекте.

* * * * *

Након основних теоријских увида у појам дара и тумачења славе, долазимо и до централне теме рада. Кроз анализу даривања на слави у мањој градској средини биће приказани различити аспекти овог феномена.

Анализи је претходило теренско истраживање током 2015. године у граду Ужицу и околним приградским насељима (Севојно и једна слава на Златибору). Радом је обухваћено 12 домаћинстава и њихове славе, као и велики број испитаника који су одговарали на питања у вези са темом славе и даривања на њој. Аутор рада је присуствовао слави у сваком од наведених домаћинстава, испитани су домаћини, као и део гостију, а остали испитаници су грађани који су дали своје виђење онога како они славе и шта за њих слава представља. Домаћинства чија је слава посматрана припадају различитим економским, социјалним, старосним и другим групама. Интервјуисан је и ђакон Цркве Светог Марка у Ужицу.

Према подацима добијеним из ужичке цркве, најмасовније славе у Ужицу данас су: Ђурђевдан (слава Светог Ђорђа, 6. мај), Никољдан (слава Светог Николе, 19. децембар), Аранђеловдан (слава Светог архангела Михаила, 21. новембар) и Јовањдан (слава Светог Јована Крститеља, 20. јануар). Истраживањем су обухваћене управо ове четири славе, а поред њих и: Стевањдан (слава Светог Стефана или трећи дан Божића, 9. јануар), Марковдан (слава Светог Марка, 8. мај), Петковица (слава Свете Петке, 27. октобар) и Лучиндан (слава Светог Луке, 31. октобар).

Гости на славама су родбина, кумови, пријатељи и комшије домаћина. Број гостију је варирао од славе до славе, али ниједно домаћинство није имало мање од 20 гостију.

О дару на слави

На самом почетку истраживања јавила се недоумица који термин је боље користити – дар или поклон? Реч поклон је више у употреби у односу на дар, али она је новијег датума, а како термин дар има своје теоријско утемељење у научној литератури и како те две речи ипак нису апсолутни

синоними (јер све што је поклон је и дар, али дар није само поклон), термин дар је тиме прецизнији.

У нашој литератури појам дара и истраживања у вези са њим базирају се углавном на обичајима у којима је систем даривања прилично чврсто изграђен и има своје нивое размене. Типичан пример за то је даривање при свадбама, које је доста теоријски разматрано, а за њим следе крштења и бабине, даривања при посмртним обичајима и задушницама, и у савременом контексту и рођендани као новонастала институција даривања (од дечјих рођендана, преко прослављања пунолетства, која могу достићи ниво размене добара као код свадбених обичаја, али и рођендана чије су прославе мањег обима и заступљене код свих старосних група).

Феномен дара на слави, једнако као и у осталим обичајима, показује своју вишеслојну структуру.

Како бисмо увидели како функционише систем даривања на славама, потребно је разврстати шта се све коме и на који начин дарује. Постоји неколико смерова даривања:

- дарови⁵ домаћина свецу: славски колач, вино, жито, као и целокупна славска трпеза;
- дарови домаћина цркви: новац при освећењу славског колача, жита и вина;
- дарови цркве домаћину: освећење славског колача, жита и вина;
- дарови домаћина гостима: славски колач, жито, вино, као и славска трпеза, понегде и послатак од славске трпезе;
- дарови гостију домаћину: поклони које доносе гости.

Поменути дарови су сфера опипљиве, материјалне равни. Ту раван можемо назвати економском. Но поред ње, славско даривање садржи и друге равни: симболичку (која у себи садржи ритуалну и религијску) и социјалну. Свака од њих понаособ биће разматрана у овом раду.

Однос рурално – урбано у контексту славе и дарова

Пре него што започнемо са економском анализом славских дарова, морамо узети у обзир трансформацију великог броја обичаја која се десила приликом процеса индустријализације и миграција на релацији село–град. Прилив становништва из села у град 50-их и 60-их година XX века довео је до знатних измена у друштвеном животу. Тако и приче о томе како се не-

⁵ Овде је нужно напоменути да се термин дара овде употребљава као синоним за термин жртве. Иако то нису исти термини, бескрвна жртва се дарује свецу, те се она може тумачити у ширем значењу термина дар.

кад славило у селу, а како у граду дају прилично неуједначену слику истог обичаја.

Приликом разговора са неколико староседелаца о томе како се славило у граду непосредно након Другог светског рата, дошло се до занимљивих појединости. Наиме, према њиховим сведочењима, на некадашњим славама у Ужицу није било велике славске трпезе. Гости су се примали у гостинској соби, у којој су по ћошковима биле поређане столице или клупе, на које би они седали. Стола није било. Госте су служиле девојке из комшилука које би се за то унапред задужиле. Најпре би гости били услужени житом, а потом би ишло слатко. Онда би уследила слана пита, тзв. гибаница или савијача, потом пиће (вино, ракија), па пршута или мали комади печења са хлебом и на крају колачи. То је већ био знак гостима да је време да полако одлазе и уступају место новим гостима. На славском ручку остајала је искључиво најближа родбина и кумови.

На селу је била другачија слика. „Раније су славу славили три дана, а гости су долазили уочи славе на 'навечер'. Други дан назива се 'окриље', а у Стапарима трећи дан називају 'поправка' (или 'на пиво')“ (Костић 1984, 336). Испитаница пореклом из села Заовине код Бајине Баште, која је већи део живота провела у граду, присећа се како су дочекивали славске госте дан пред славу (Ђурђевдан), на вечеру. Наиме, родбина и пријатељи би из других, мало удаљенијих села или из града долазили на славу дан пре и код домаћина би стизали предвече, где их је чекала вечера. Присећа се, такође, како су се она и њена браћа и сестре надметали са децом из комшилука коме је дошло више гостију. На славском ручку би били сви гости, који би код домаћина преноћили и остали у гостима и дан након славе. На трпези су се налазили домаћи производи: сир, кајмак, пршута, печење (уколико је слава била мрсна), или риба упецана у Белом Рзаву и пасуљ (за посну славу). Колача, каже испитаница, није било.

А да ли су гости доносили дар и, ако јесу, и какав је то дар био? И у сеоској и у градској средини доносио би се само поклон деци, и то би на селу жене у везеној марамици доносиле шећер, суво воће, лешнике, орахе, док би им у граду куповали тврде бомбоне или доносили шећер и јабуке.

До промена у начину слављења у граду дошло је 60-их година XX века. Јасно је да је индустријализација учинила своје и у том домену, те је напредак градских домаћинстава омогућио како богатије славске трпезе, тако и разноврсније дарове. Међутим, чињеница да су се главне миграције на релацији село–град одвијале управо у том периоду може се тумачити и на начин да се, условно речено, „сеоски“ начин слављења пренео и у градове. Како је време текло, сеоски и градски обичаји у слављењу су се преплитали, да би у неком тренутку достигли релативно једнообразну форму.

Ипак, период социјализма после Другог светског рата је донео и знатно затишје у обредној пракси Срба. Међутим, након 90-их година XX века и формирања нових држава након распада Југославије, разни обичаји поново оживљавају, а међу њима и српска слава.

Економски аспект дара на слави

У вези са овим аспектом даривања потребно је осврнути се на појмове економски човек и економска антропологија. Најједноставније тумачење појма економски човек у савременим оквирима је оно које га дефинише као појединца који на основу доступних ресурса тежи да створи што већу добит за себе. Ово тумачење је једнообразно и базира се на рационалним основама.

Са друге стране, појам економског човека у антропологији се посматра вишеслојно и не смешта се у искључиво у рационалне оквире. „Антропологија у појам економског човека укључује његову културну вишестраност и комплексност, уводећи тако релативност у формално економско схватање човека. Сам комплекс економског понашања може прилично да се разликује од једне до друге културе или друштва. Другачије речено, ако је *homo economicus* тежња да се рационалним одлучивањем и рационалним поступцима стекне што веће богатство уз улагање што мањих напора и ресурса, онда нити је та тежња увек истог интензитета нити је увек строго економски рационална, а и представе о томе шта је то богатство могу међусобно умногоме да се разликују“ (Матић 2009, 30). У антропологији је, међутим, даље дошло до стварања дихотомije између објашњавања економије примитивног и економије савременог човека, што је код неких аутора доводило до искључивих схватања и самим тим ограничености у тумачењу ова два модела. Но, све је то свакако указало на комплексност тумачења појма економски човек.

Када би током испитивања започео разговор на тему дара, најчешћи одговор сваког домаћина био је да они не желе да им гости доносе поклон и да их моле да не доносе ништа. Ипак, по неписаном правилу, сви настављају са доношењем поклона.

Врсте дарова које домаћин добија од гостију су различите. Ту је у првом реду пиће. Најчешће се доноси вино, а потом следе остала алкохолна пића, и то овим редом: ракија, виски, вињак, шток. Следеће што се поклања јесу кухињски и други предмети за кућу (од шољица за кафу, чаша, чинија, кутијица, до украсних офингера и др.). После тога долазе чоколада и кафа. Следеће на списку је цвеће (један цвет, саксијско или букет), потом ратлук или шећер у коцки, одевни предмети за децу и одрасле, децје играчке, а онда и воће (скоро искључиво јужно воће – мандарине, ананас, банане, поморанце – сем на једном месту, где су као поклон донети ораси).

Сл.4. Дарови гостију домаћину; слава породице Јараковић из Ужица (Аранђеловдан)

Сл. 5. Дарови гостију домаћину; слава породице Драгојевић (Марковдан)

Посебан сегмент заузимају поклони тзв. домаће радиности – делови зимнице, мед, домаћа јаја, домаће слатко, али и колачи или салате које гости донесу наменски за славску трпезу у договору са домаћином. Дакле, списак је, са једне стране, разноврстан, а са друге, очекиван.

Сл. 6. Дарови гостију домаћици; слава М. Тодоровић, Севојно (Никољдан)

У тумачењу економског аспекта дара потребно је осврнути се на одређене обичајноправне норме које се тичу размене добара. Милош Матић у раду „Позаимање – институција размене добара у селима у околини Ваљева“ у разматрању размене добара кроз одређене институције издваја као прву обичајноправну норму полагање права на материјална и социјално-економска добра; следећа је обавеза враћања добијеног добра у истој ситуацији, где је потребно вратити добро исте врсте и исте вредности. Трећа обичајноправна норма је наслеђивање права и обавеза институције која се налази у оквиру размене добара (Матић 2000).

На примеру дара на слави обичајноправне норме су јасно дефинисане. Обавеза је да домаћин у складу са економском моћи коју тренутно поседује припреми славу, те да угости и дарује. Обавеза госта је да узврати на гостопримство домаћина. На тај начин, ствара се један реципрочан однос, као и у сваком другом облику размене добара. Чак и када понекад гост донесе поклон који очигледно нема неки нарочити значај ни намену, домаћин ће му се срдечно захвалити и оставити поклон на полицу коју можемо назвати „неупотребљиви славски реквизити“. Овим отварамо поље симболике сваког дара.

Симболички аспект славског дара (ритуална и религијска функција дарова на слави)

У породици Божић из Севојна слави се Стевањдан од 2004. године, и то у стану. Славу су преузели из Ужица, од оца. Славу славе и старији и млађи брат – старији са породицом у Севојну, а млађи, који је остао у породичној кући, са породицом у Ужицу. Браћа размене славске посете други и трећи дан славе. У разговору са ђаконом ужичке старе цркве – Цркве Светог Марка сазнали смо да је чест обичај да славу преузима више деце из једне примарне породице и да потом наставе да је славе и са својом секундарном породицом. На овом примеру видимо да је слава преузета и по наследству прворођеног детета (сина), али и по наслеђеном имању.

На слави код старијег брата (Божићи из Севојна) увек је доста гостију. Атмосфера је весела, пошто домаћини имају доста унука, а и пуно гостију са децом. У разговору са домаћином и домаћицом славе о даровима које су гости донели, поменуто је и више пари вунених чарапа, које је послала домаћичина мајка из села Рожанства (Општина Чајетина). Жена је стара, већ годинама не може да дође на славу, али зато сваке године пошаље свим укућанима по пар вунених чарапа (поред домаћице и домаћина, то су и њихово троје деце, син и две ћерке, и сви они имају своје породице, па се онда може закључити колико је то пари чарапа). Дар мајке, баке и прабаке из Рожанства је нешто најближе појму Мосовог „чистог“ дара – она жели да утопи своје најмилије, а не тражи ништа заузврат, бар не у чистом економском реципроцитету дати – примити – узвратити. Али у симболичком пољу, ситуација је већ сложенија. Старијим укућанима бака плете чарапе од чисте беле вуне, док млађима, унуцима и прауницима, плете шарене чарапе против „урока“. Дакле, симболички аспект славе је на овом примеру потпуно очигледан – бака жели да овим чином обезбеди својим наследницима здравље и благостање и заштиту од несреће.

Уопштено говорећи, симболичка раван дара најчешће иде синхронно са економском равни. Све што се дарује, дарује се са одређеном симболиком. Указати поштовање свецу на различите начине је почетак симболичке равни. Најпре је то ношење колача, жита и вина на освећење у цркву. Обично се одлази рано ујутру да се обави тај ритуал. Колач и жито носи или сам домаћин или млађи домаћин, тј. домаћинов син. Након јутарње службе, колач се освешта; чест је случај (како је већ поменуто) да домаћин заједно са свештеником ломи колач. Када се све то обави у цркви, прилаже се и дар цркви, чиме се опет враћамо на економски аспект, јер тај дар подразумева одређену суму новца. У разговору са ђаконом Цркве Светог Марка, када смо га питали да ли се то тумачи као дар, одговорио је да се у народу једноставно каже „идем у цркву да платим славу“. Како је то тачно одређена тарифа, а не дар по сопственој процени сваког домаћина, понекад се са прекором гледа на све то. Током истраживања наишли смо на случај да се баш

из тог разлога не носи славски колач у цркву. Једна од породица чијој смо слави присуствовали замолила је своју гошћу да окади колач и потом га са домаћином изломи. Однос симболичке равни и економске је на овом примеру очигледно приказан, јер на даровној линији домаћин – светац – црква страна која дарује, дакле домаћин, може да очекује узвраћање искључиво кроз симболичку/религијску раван, док дарована страна, односно свештеник у цркви који прима жртву и тиме и дар који домаћин доноси, добија и симболичко, али и економско задовољење.

Сл. 7. Дар домаћичине мајке укућанима; слава породице Божић из Севојна (Стевањдан)

Сл. 8. Поклони унуцима домаћина; слава породице Божић, Севојно (Стевањдан)

После ритуала који се обаве у цркви, домаћини се посвећују последњим припремама за славски ручак. У неким домаћинствима се пре доласка гостију укућани помоле свецу, узму славско жито и вино и окади се кућа, а понегде се то чини пре славског ручка.

Сл. 9. Освећење славске трпезе на слави породице Николић у Севојну (Јовањдан)

Сл. 10. Домаћин узима парче славског колача како би ручак могао да почне (слава породице Миловић из Ужица, Никољдан)

Славска трпеза је централно место збивања на слави. Начин на који дочекамо госте и храна и пиће које им нудимо тумаче се, према хришћанском веровању, као начин на који ћемо умилостивити свеца и тиме учинити добро себи и својим најближима.

Разноврсност јела и пића која се данас стављају на славску трпезу у ужичком крају, било да је у питању мрсна или посна слава, нешто је што је свакако продукт потрошачког, конзументског друштва коме припадамо, али такође и жеља да што боље угостимо и примимо госте. Ритуална функција је ту врло развијена, док су симболички и религијски контекст ипак у другом плану. Повремена претеривања у свему томе могу се објашњавати и као већ пословична одлика српског менталитета. Но, као и у сваком другом контексту, и богатство славске трпезе има своју и добру и лошу страну.

Сл. II. Славска трпеза у савременом оквиру постављена као тзв. шведски сто; слава М. Тодоровић, Севојно (Никољдан)

Социјална функција дара на слави

Одређене обредне форме при слављењу су се током векова мењале, али оно што је увек било присутно јесте жеља за дружењем, слављем и весељем, које ће домаћин гостопримљиво нудити, гости радо прихватати, а потом и у истој мери узвратити.

Сл.12. Домаћица прима дар; слава породице Мићуновић, Ужиче (Аранђеловдан)

Традиционално гостопримство и његов значај у целокупној обичајној пракси је честа тема и наше народне епске поезије. У песми „Марко Краљевић и бег Костадин“ бег Костадин позива Марка Краљевића на своју славу:

*„Побратиме, Краљевићу Марко,
Да ти мени о јесени дођеш,
О јесени, о Дмитрову данку,
А о моме крсном имену,
Па да видиш части и поштења,
А и лепа, брате, дочекања,
И господске ђаконије редом.“*

Марко Краљевић на његов позив одговара критиком за три „нечовјештва“ која је бег Костадин учинио. Прво што је на дан славе отерао две сиротице са кућног прага не дарујући их, друго што је старе „господаре“ који нису више толико богати сместио у „доњу трпезу“, а треће је што оца и мајку није сместио у врх славске трпезе. Поента песме је управо у томе да сваког славског госта треба на исти начин дочекати и даривати.

Дакле, битно је да домаћин дочека сваког госта у добром расположењу и да гост понуди исто. Обавеза је дати, примити и узвратити гостопримство.

Сл.13. Домаћица прима дар, слава породице Николић, Севојно (Јовањдан)

Сл. 14. Након славског ручка, породица Пешић, Ужице (Лучиндан)

Како данас изгледају славска окупљања? Након обављања славских ритуала, слава постаје искључиво ствар друштвене интеракције међу онима који се на њој налазе. Теме које се покрећу су разноврсне, а једна од најчешћих је да се на славама, по речима једног испитаника, „оштри политика“. Честе су и теме неумерености у припреми хране и пића, претераног трошења у условима тешке економске ситуације у земљи, а онда се нуди нови ред пића и колача, а ту је и печење или риба, који се не склањају са славске трпезе.

Осећај заједништва и учвршћивање пријатељстава, кумовских и родбинских веза кроз потпуно необавезне разговоре чине славу друштвеним догађајем.

Слава представља и личну интерпретацију домаћина. Када се славски ритуали испоштују, постоје ситуације у којима се осећа потреба да тај празник буде повод окупљања искључиво најближих пријатеља, па ће се, уместо на славски ручак, позвати пријатељи на славску вечеру.

Сл. 15. Славска вечера код М. Тодоровић из Севојна (Свети Никола)

У једном од испитиваних домаћинстава постоји занимљива појава, а у вези је са даровима који се доносе на славу. Породица Павићевић слави Свету Петку од 2000. године. Добивши током низа година слављења пуно поклона, домаћини су одлучили да их разделе радницима у фирми чији су власници. То су учинили организовавши пред Нову годину лутрију, а добици су били славски дарови од претходних година.

Овај пример показатељ је преиначавања традиције у савременим условима. Мешањем традиционалних елемената са новим тенденцијама, функција ових поклона постаје ствар искључиво економске и социјалне природе, практично са готово нимало уплива симболичког аспекта. Тако једна традицијска форма доживљава своју трансформацију у потпуно савремену форму. Међутим, по речима домаћице, породица је решила да не прима више разне славске поклоне. Она жели да своју славу врати на основни обредни ниво, који између осталог подразумева и да ће гост донети цвеће и вино, а домаћин му понудити гостопримство. Стога сваки други поклон тумачи као непотребан и у нескладу са поштовањем славске традиције. Из тог разлога дошло је до преиначавања славског поклона у новогодишњи добитак.

Сл. 16. Слава породице Павићевић (Света Петка)

* * * * *

Размена дарова на примеру славе данас функционише у одређеној форми, која је прилично учвршћена и поред тога што с времена на време има благих одступања. Даривање се у односу на друштвене промене трансформисало.

Доступност различитих робних производа, попут оних за кућну употребу, довела је до тога да су они чест поклон који гост доноси на славу. У време слава у продавницама које продају такву робу увек је велика гужва. Бирају се чаше, шољице за кафу, чиније и друго. Оваква врста поклањања покренула је још једну врсту размене. Наиме, како већина тих производа после неколико година почиње да се понавља, догађа се следећа ствар – један предмет се креће од једног домаћина до другог и, како се исте породице редовно међусобно посећују за славе, постоји могућност да се производ врати у руке ономе ко је купио одређени поклон. Према признању већине испитаника, бар половина тих производа се даље поклања. И то баш за исту намену – као дар за славу. Дакле, поклања се скоро све што се добије за славу. Значи, у неким случајевима, обрне се цео круг даривања једне ствари и врати се на почетак.

Једна од испитаница је, потврдивши да већину поклона однесе поново као дар некоме, нагласила да те поклоне, ако не баш на славу, однесе на неко уселење или било који леп догађај, али никада на ритуале везане за посмртне обичаје (као нпр. изјаве саучешћа, где у Ужицу и даље постоји обичај да се породици покојника донесе кафа и шећер). Оваква изјава говори негде о томе да се славски обичај све више измешта из култа предака, с обзиром на то да једна ритуална форма која може бити укључена на посредан начин у везу са њим на овај начин бива табуисана.

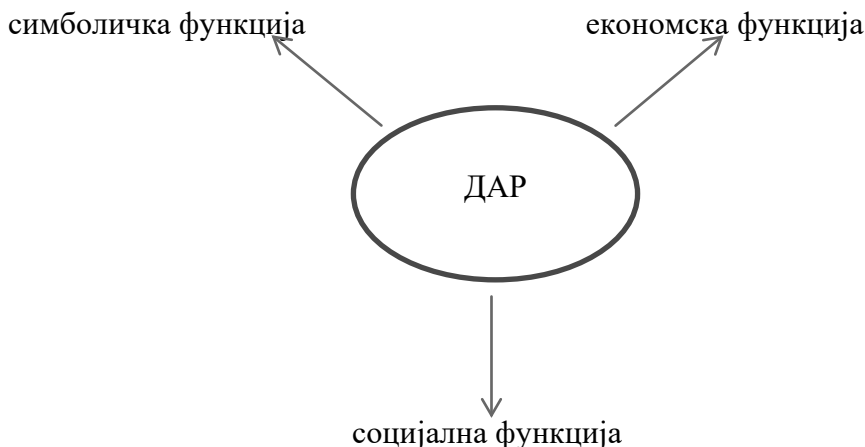
Друштвено-економске околности умногоне одређују економску вредност поклона. Према речима испитаника (домаћица у првом реду), последњих неколико година је лошија ситуација у односу на пре шест-седам година и као пример наводе да сада добијају као поклон један цвет у аранжману, док су то раније били читави букети.

Анализом спискова гостинских дарова наишло се на један занимљив податак. Наиме, воће које се доноси као поклон је „јужно“, медитеранско воће (ананас, банане, поморанце). Нико није добио јабуку, која је у ранијим даривањима представљала симбол плодности и берићета.

Чест одговор испитаника на питање шта за њих представљају славски поклони и славско спремање био је да је све то постало ствар престижа. Један старији господин, помало у шали, помало у збиљи, рекао је: „Месец ће да скину, па да носе на поклон.“

Целокупан систем дарова на славама у савременом контексту може се приказати кроз одређене шеме.

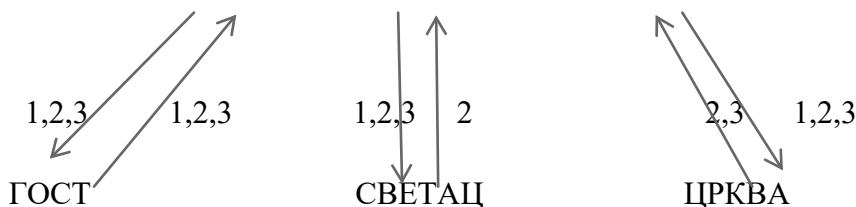
1. Дар има три равни функционисања, односно три функције:
  - ЕКОНОМСКУ
  - СИМБОЛИЧКУ
  - СОЦИЈАЛНУ.

2. Размена дарова врши се кроз све три функције. Размену врше учесници славе. То су, са једне стране, домаћин (субјект), а са друге, треће и четврте – гост, црква и светац (објекти). Домаћин ДАЈЕ све три функције дара госту, свецу и цркви (дакле, свим објектима). Објекти ПРИМАЈУ све три функције дара од домаћина, а потом и УЗВРАЋАЈУ, и то:

- гост кроз све три функције;
- црква кроз симболичку и социјалну;
- светац кроз симболичку функцију дара.

ДОМАЋИН

Легенда:

- 1 – економска функција дара
- 2 – симболичка функција дара
- 3 – социјална функција дара

Садашња форма дарова који се доносе на славу одраз је потрошачког друштва у коме живимо. Купујемо, дарујемо, примамо, враћамо, и сваке године опет. И без обзира на процес транзиције и осиромашење кроз које пролазимо, принцип неразумне потрошње на церемонијама попут славе опстаје. Економска и социјална равна су знатно доминантније у односу на симболичку. Држимо се традиције, али и она изгледа има своју тржишну

вредност. Можда онда себи ипак, пре него што извадимо новац да купимо дар за нечију славу или највећу славску свећу за своју, треба да поставимо питања са почетка рада: Одакле долазимо? Ко смо? Куда идемо?

* * * * *

Теренско истраживање на тему даривања на славама обављено је у току 2015. године:

- На слави Светог Стефана у породици Божић, 9. јануар (Ужице, Општина Севојно);
- На слави Светог Јована Крститеља у породици Николић, 20. јануар (Ужице);
- На слави Светог Ђорђа у породици Ковачевић, 6. мај (Ужице);
- На слави Светог Ђорђа у кући Босе Росић, 7. мај (други дан славе, Општина Чајетина, Златибор);
- На слави Светог Марка у породици Драгојевић, 8. мај (Ужице);
- На слави Свете Петке у породици Павићевић, 27. октобар (Ужице);
- На слави Светог Луке у породици Пешић, 31. октобар (Ужице);
- На слави Светог архангела Михаила у породици Јараковић, 21. новембар (Ужице);
- На слави Светог архангела Михаила у породици Мићуновић, 22. новембар (други дан славе, Ужице);
- На слави Светог Николе у породици Миловић, 19. децембар (Ужице);
- На слави Светог Николе у породици Бућић, 19. децембар (Ужице);
- На слави Светог Николе у кући Маријане Тодоровић, 19. децембар (Ужице).

Испитаници су, као што је у раду и напоменуто, били сви укућани, као и поједини гости у сваком од наведених домаћинстава, а интервјусано је и више грађана Ужица. Сви добијени одговори били су драгоцен материјал за доношење закључака у вези са темом овог рада.

Литература

- Бандић, Душан. *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит, 1991.
 Бандић, Душан. *Табу у традиционалној култури Срба*. Београд: БИГЗ, 1980.
 Бандић, Душан. *Царство земаљско и царство небеско*. Београд: Чигоја штампа, 1997.

- Благојевић, Наталија. Неприређене етнолошке белешке у рукопису (документација Народног музеја Ужице)
Гласник Етнографског музеја број 48. Београд, 1984.
- Зборник радова *О крсном имену*. Београд: Просвета, 1985.
- Зборник радова са научног скупа *Културни идентитети у XXI веку*. Београд: Филозофски факултет, 2011.
- Јовановић, Бојан. *Љубав и опраштање*. Београд: Партедон, 2012.
- Ковачевић, Иван. *Однос размене и дара у савременом свадбеном ритуалу*, у: Етноантрополошки проблеми књ. 2. Београд, 1987.
- Ковачевић, Иван. *Антропологија транзиције*. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду и Српски генеалошки центар, 2007.
- Малиновски, Бронислав. *Аргонаути западног Пацифика*. Београд: БИГЗ, 1979.
- Матић, Милош. *Позаимање – институција размене добара у селима у околини Ваљева*. Гласник Етнографског музеја, књига 64, Београд, 2000.
- Матић, Милош. *Размена добара у сељачком друштву Србије*. Београд: Етнографски музеј у Београду, 2009.
- Мос, Марсел. *Социологија и антропологија*, Београд: Просвета, 1982.
- Синани, Данијел. *О проучавањима породичне славе у Србији*, у Етнолошко-антрополошке свеске 19, Београд, 2012.
- Чајкановић, Веселин. *Мит и религија у Срба*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.

Ivana Todorović

SLAVA GIFTS IN THE MODERN URBAN ENVIRONMENT IN UŽICE AND ITS ENVIRONS

Summary

The author quotes slava, one of the crucial elements of the Serbian intangible cultural heritage, to write about the phenomenon of gift. Reference is first made to the notions of gift and slava and their origins. The instances of gift bearing for slavas in the modern context in Užice are offered to show the specific features of the gesture and the changes which took place in the past and present customs. Three aspects of the function of every gift are shown: economic, symbolical and social exchange of gifts between the host – the guest - the Church – the saint.

Key words: gift, slava, host, guest, saint, give, receive, give in return

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

ОСВРТ НА 46. РЕВИЈУ ФИЛМСКОГ СТВАРАЛАШТВА ДЕЦЕ И ОМЛАДИНЕ СРБИЈЕ

Већ деценијама уназад, по завршетку или при крају школске године, одржава се смотра на којој деца и млади филмски ствараоци имају прилику да међусобно и за јавност прикажу своја остварења настала у претходећем годишњем циклусу. Организатор смотри је Центар аматерског филма Србије, па је и ове године од 21. јуна започета 46. *Ревивија филмског стваралаштва деце и омладине Србије*, која је, као и током претходних петнаест година, одржана у сарадњи са Југословенском кинотеком до 24. јуна у Сали „Динко Туцаковић“ Музеја Југословенске кинотеке, у Косовској 11 (укључујући и пратеће и специјалне пројекције, као и ретроспективе). Организациони одбор ревије сачињавали су председник Владимир Анђелковић, а уз њега и Петар Ајдуковић, Весна Голубовић, Бранислав Богдановић, Љубиша Даниловић, Богосав Симић, Дејан Масл и Драгиша Крстић, док су одлуке о наградама донели чланови жирија у следећем саставу: председник Миодраг Новаковић, драматург, те чланови Снежана Трстењак, магистар дигиталних уметности и редитељ анимираних филмова, Радослав Владић, директор фотографије и шеф Катедре камере на Академији уметности (члан Европске филмске академије), др Марко Стојановић, етнолог-антрополог, музејски саветник Етнографског музеја, Градимир Стојковић, књижевник и филмски педагог, Зоран Стефановић, сценариста и продуцент, и Страхиња Савић, редитељ и докторанд на Теорији филмске уметности. Према структури целокупне манифестације, укључујући све пратеће програме, филмска остварења се деле у две старосне категорије: до 15 година – деца, и омладина у распону од 15 до 19 година, па су и све награде опредељене према таквом одређењу, што значи да је на 46. Ревивији жири доделио Grand Prix најбољим дечјим и омладинским остварењима, а потом и прве, друге и треће награде за филмове, награде за најбољи сценарио (или идеју), камеру, монтажу, тон (или тонску пратњу) и режију, са посебним наградама за најуспешнији клуб и најуспешнијег ментора. Етнолошко-антрополошко друштво Србије доделило је награде *За најбољи антрополошки приступ у дечјем стваралаштву* и *За најбољи антрополошки приступ у омладинском стваралаштву*, а Етнографски музеј у Београду – награде *За савремени поглед у традиционалну културу из дечјег стваралаштва* и *За савремени поглед у традиционалну културу из омладинског стваралаштва*.

Говорећи о томе на који начин су смотре дечјег и омладинског стваралаштва интегрисане у најшире поље антрополошког учешћа у активном обликовању друштвено-културног окружења савремене Србије, на првом

месту треба поменути већ традиционално учешће етнолога (музејских стручњака у оквиру заштите културног наслеђа) у одлукама жирија. Следствено иницијалном учешћу на 40. Ревизији пре више од половине деценије, при целокупној организацији сваке од следећих смотри, антрополошко-музеолошки „поглед искоса“ показао се као квалитетан помак у односу на превасходну научну, стручну и педагошку призму филмских, потом научника стручњака из области медија и комуникације, као и педагога из различитих области рада са децом и младима. Сарадња на таквом нивоу допринела је томе да квалитет и квантитет годишњих филмских продукција приказаних на смотрама указује и на садржаје и релације тема везаних за културу и културно наслеђе, а шире посматрано – и на уметничко виђење нових генерација оног окружењу у коме живе и сазревају. На тај начин уобличени и представљени (разнолики) ставови показали су се подобним да омогуће – на другом нивоу разумевања и разматрања – друге могуће правце у сарадњи етнолога / антрополога, поготово музејских стручњака, са педагозима и ентузијастима који се баве дечјим и омладинским филмом. У прилог таквом напретку говори вишестрано исказана добра воља за размену мишљења, како чланова жирија, тако и људи из Организационог одбора, што је резултирало сагласношћу да међу већ институционализованим, превасходно према филмским критеријумима дефинисаним наградама, своје место заузму награде Етнографског музеја и Етнолошко-антрополошког друштва (за филмове у обе старосне категорије), које се уручују већ неколико година.

У прилог томе да смотра већ неколико година остварује вишеструке резултате, усмерене превасходно ка томе да циљне групе младих стваралаца, путем ока камере, у свом непосредном животном миљеу препознају неке од параметара на основу којих се гради и одржава идентитет, говори дискурс младог филмског ствараоца о томе да „овогодишњи филмови Ревизије се, као и сваки (филмски) текст, могу посматрати кроз призму редитељских или драматуршких поступака, као и шире, теоријски, кроз културолошко-социолошке архетипе, који нас воде ка студијама сећања, теоријама идентитета, итд.“¹ Знајући да у категорији дечјег стваралаштва значајну спону између процеса учења и остваривања креативног потенцијала на основу усвојених вештина уобличавања филмске приче представљају личност, искуство и образовање ментора, менторски приступ бива неизоставна карика у ланцу настанка дечјих филмова. Рад усмерен ка уобличавању филмских целина посвећених разради ставова најмлађих циљних група стваралаца о њиховом

¹ Поглед на 46. смотру сачињен је на основу увида у остварења из обе старосне категорије, потом на основу рада у жирију, као и по основу ставова насталих у свестраној размени мишљења, а напослетку – и заједничке потребе једног филмског ствараоца и будућег научног радника у области филмске уметности – Страхиње Савића, и једног музејског стручњака и антрополога, који се већ годинама на различите начине бави етнолошким филмом – Марка Стојановића. Услед тога и ради боље прегледности, осврт је уобличен (тио је већ формат) тако да су ставови Страхиње Савића преузети из његовог ауторског текста датог у каталогу смотре, и због тога су стављени под наводнике.

непосредном и ширем културном окружењу, као и о идентитету израженом путем препознавања, условно речено, система вредности традиционалних заједница, те њиховог некадашњег, али и савременог (уколико још постоји!?) хабитуса, значајан је у оквирима програма 46. Ревиије и због тога што је прошлогодишња ревија садржала посебан програм *Филмови ментора Милоша Раџића (Равни)*, при чему су, такође, сви приказани филмови у одређеном обиму и квалитету били посвећени традиционалном начину живота и системима вредности локалне заједнице, у којој ментор обавља свој просветно-педагошки рад. Управо стога је значајно то што се у оквирима менторског приступа најмлађим категоријама филмских стваралаца одржава, рекло би се, већ установљени континуитет у препознавању елемената културног наслеђа, па треба навести како су „у дечјој селекцији, нови 'гости' овогодишње ревије (...) филмови о обичајима у селу Селевац. Из њих читамо да је и менторки и деци играње филмом било подједнако забавно као и проучавање старих, скоро ишчезлих обичаја. У времену када смо (са разлогом) бомбардовани причама о селу које умире и људима који беже из истога, ови филмови на престонички фестивал доносе освежавајућу радост и подсећање на богат колективни идентитет.“ Напослетку, значај менторског рада у основним школама у селима Равни и Селевац потцртан је на најбољи начин наградама Етнографског музеја – прошле године ауторском филму у Равни, а ове године филмовима групе аутора из Селевца.

Говорећи надаље у прилог значају менторског приступа, треба неизоставно рећи и то да је све упадљивије раздвајање свакодневица у различитим друштвеним срединама – онима које на једној страни још увек баштине (иако су у питању трагови) елементе и контекст културних вредности традиционалних сеоских заједница, а на другој (донекле некритички) преузимају тековине глобалне информатичке цивилизације – допринело томе да су ментори и ствараоци који долазе из урбаних целина били усмерени на својеврстан приступ Другом као извору инспирације и, уједно, филмовима као резултату креативне интерпретације. Антрополошки Други био је присутан, у мањој или већој мери, у малтене свим филмовима, али као добру илустрацију треба навести то да су се ментори и деца-аутори у филму *Кад су баке биле младе* одлучили за „храбар корак у одрастање, оличено у метафори скидања 'ружичастих наочара' као и у признавање постојања једног другачијег времена које сада одзвања у траговима у облику сећања, фотографија, итд. Друго(ст) старог времена, генерацији *touch* апарата емпиријски је страна и застрашујућа. Ови аутори храбро и смело улазе у истраживање, прихватају се (за њих) новог медиј(ум)а – људског меморијског апарата – и силазе у 'ходнике времена', не би ли сазнали нешто о прошлости генерације која је од њих далеко и то, парадоксално, више идеолошки, него временски.“ У прилог томе да аутори из урбаног окружења другачије посматрају своју свакодневицу говори и филм *Неодговорност и кајање*, „који уобичајену појаву смарања на екскурзији претвара у филмски дискурс са поуком. Главном јунаку је цео свет пао у воду када је схватио да

се на екскурзији неће провести како је замислио, а то је повод ауторима да одрже филмско предавање на тему националног идентитета у Холокаусту“.

Прелазећи на остварења приказана у програмским целинама посвећеним омладинском филму, треба на самом почетку рећи како изражени утицај ментора на рад, циљеве и резултате стваралаца у старијем узрасту представља пре изузетак него правило. С обзиром на то да озбиљним радом на филму превасходно настављају да се баве они који су основне вештине филмске уметности већ савладали (најчешће већ и предочили на некој од претходних ревија), не треба да чуди то што су теме и приступ засновани на – рекло би се – условљеним одговорима на надражаје друштвено-културног окружења, а притом подстакнути непрестаним личним преиспитивањима, карактеристичним за промене у периоду пубертета и ране адолесценције. О томе говоре ставови да су „средњошколци (...) у своје радове унели страхове, жеље и трауме. Искреност је у уметности, а самим тим и у филму, изузетно препоручљива, води ка саморефлексији, преиспитивању а посебно ка аутентичном рукопису. Млади аутори већ препознају да су мучнина и незадовољство увек непресушиви извори инспирације. *Црвено* је на први поглед наставак низа популарних савремених српских филмова, попут *Кли-на* Маје Милош. У оба филма у првом плану је трагедија одрастања деце средње класе у Србији. Али, *Црвено* разбија локал-београдизам српског филма и једну крајње урбану причу поставља у мањи град, где главна јунакиња очајнички жели да буде примећена, па се, природно, користи социјалним мрежама. Доминантне теме су незадовољство собом, жеља за 'моћним' љубавним партнером и одбацавање доступног, као и крајње дисфункционалан однос са родитељима, пријатељима и наравно са самом собом“.

Прерастање ауторитета ментора при индивидуалном стваралачком процесу свакога од аутора треба истовремено сагледавати у ширем контексту, вредносном оквиру савременог, вишеструко транзиционог окружења, па се у омладинском филму овогодишње ревије читује и то да што су аутори филмова самосталнији у обликовању приче и њених порука, то све више бивају условљени тржишним статусом глобалне филмске продукције и његовим мерилима. На једној страни су успешни концепти, па тако филм *Кад сам порасла* „у сасвим другачију свакидашњицу уводи зачудност па се различите појаве могу доживети на многе начине, а гледаоцу је остављено простора да се ушави у филм, допише му значење. Филм је изванредно сликан, поетично постављен, а аутентичан однос двоје главних јунака дочаравају стилизоване појаве које су на прагу света фантастике“, док је на другој страни уметнички контекст према коме „Студио Барака предњачи у продукцијско-визуелном смислу, а њихови филмови су стриктно жанровски. Осим уобичајених хорор/апокалипса тема, појављују се и нове тенденције, као што је комплетно цитирање *Почетка* (*Inception*), mind-game филма Кристофера Нолана. Реч је о филму *Крупни план*, где хотел Сребрнац постаје тврђава из *Почетка*“. Посматрано у односу на „велику“ савремену српску филмску продукцију, већ се на први поглед могу повући паралеле са, додуше, изванредно ретким

но постојећим покушајима да се стави критички печат на време у коме живимо, насупрот остварењима која следе „конфекцијски приступ“ и сигурне путеве до жељених реакција циљних група.

Из свега претходно изложеног могу се извући закључци на основу којих се јасно аргументују мотиви, циљеви и резултати сарадње филмских прегалаца, педагога и етнолога / антрополога. Путем увида у дечје и омладинско стваралаштво једноставно је препознати да су, између осталих тема и структура, најмлађе категорије усмерене ка својој традицији и наслеђу, што се већ стандардно повезује са делокругом етнографије, етнологије и етнографске музеологије, док су млади већ привучени савременим цивилизацијским тренутком и проблемима, који су, опет, интегрисани у истраживања и тумачења данашњих антрополога. Због свега тога, на првом месту за оне већ остварене, али и за будућност планиране циљеве сарадње, треба утврдити, ма колико ограничене, увиде у поље деловања других који се баве изградњом интегритета и, у одређеној мери, идентитета врло осетљивих циљних група – деце и младих. Потом, на основу очигледно плодне сарадње отворен је пут за не мање осетљиво питање тренутног статуса културног окружења, а још ближе – за маргину на којој тренутно опстојава систем заштите и очувања културног наслеђа. Како је сваки резултат који може бити друштвено видљив уједно и једна од карика неопходних у чвршћем ланцу за повезивање различитих домена културног деловања, то су и ревије филмова деце и младих прилика за будуће још чвршће везе између савременог стваралаштва и наслеђа. У том правцу посматрано, чињеница да су сви присутни учесници и ментори 46. Ревиије били, како један од организатора ревије – Владимир Анђелковић – каже, награђени посетом Етнографском музеју и проласком кроз све његове тренутне поставке, уз стручна објашњења кустоса, показује да је очигледно да простора за сарадњу има и да га треба искористити на најбољи начин.

*Марко Стојановић
Страхиња Савић*

ОСВРТ НА КОНФЕРЕНЦИЈУ ТРАНСПОРТ И ПРЕВОЗ РОБЕ КАО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ

Током друге половине новембра (23–24. новембра) 2017. године одржана је у Београду конференција са међународним учешћем *Транспорт и превоз робе као културно наслеђе*. За рад конференције, која је одржана у организацији Друштва конзерватора Србије, Етнографског музеја у Београду и Железничког музеја, био је пријављен велики број излагача, од чијих пријава су одабране 24 теме и публиковане у књизи апстраката. Тематске целине на основу којих је осмишљен распоред рада биле су: *Транспорт и превоз робе у фокусу етнолошких истраживања*, *Историјски контекст – основа вредновања наслеђа*, *Пловила и пловидба кроз векове*, *Железница – некад наша дика и прозор у свет а данас непрепознато наслеђе* и *Последњи воз*, при чему су прве три секције одржане у Етнографском музеју у Београду првог дана конференције, а последње две у Железничком музеју другог дана конференције. У име организатора конференцију су тематски, стручно и научно дефинисали чланови Научног одбора: др Ценка Јорданова Иванова (Бугарска), др Андреј Милин (Румунија), др Васиљ Јововић (Црна Гора), др Тамаш Фејерди (Мађарска), као и др Марија Силађи, др Милина Ивановић Баришић, др Ђорђе Ђекић, др Зоран Бундало и др Марко Стојановић из Србије, а за добар ток се побринуо Организациони одбор: Катарина Максимов из Друштва конзерватора Србије, др Мирјана Ђекић као потпредседник Друштва конзерватора Србије, Александра Левнаић и Марко Стојановић из Етнографског музеја у Београду, те Ненад Кеџман испред Железница Србије а.д. Основни ток конференције употпуњен је отварањем изложбе *Мала банатска пруга* у простору Железничког музеја у Београду, ауторки др Марије Силађи и др Анице Драганић.

Излагачи у оквиру прве секције, која већ у наслову истиче значај истраживачког домена етнологије у примени везаној за целокупан систем заштите културних добара: уже музејску делатност, непокретна културна добра, системе вредности и мишљења који су контекстуализовани у традиционалне вештине и технолошка знања – једном речју нематеријално културно наслеђе, указали су на улогу и значај транспорта и превоза добара и људи, интегрисаних у културно наслеђе, према коме настаје интерес и културни одазив друштвеног окружења. Први излагач, др Леда Шилинг из Међуопштинског завода за заштиту споменика културе из Суботице имала је реферат под насловом *Утицај пруге на транспорт робе и пијачарење Ку-*

пусинаца, у коме је говорила превасходно о становницима мађарске националности у бачком селу Купусина, са дугом повртарском традицијом, данас преусмереном ка узгоју воћа и цвећа. Пролазак железничке пруге почетком 20. века био је вишеструко значајан у развоју просторно даљих тржишта, а поратни период током 50-их година постао је кључни тренутак због друштвене институционализације удруживања произвођача. Продаја повртарских култура на великом тржишном простору омогућена им је закупом већег броја теретних вагона и квалитетним системом југословенских железница, а повратна спрега у културном контексту настала материјалним благостањем и „новим видицима“, који су се одразили у култури становања, одевања, исхране, напоследку и у унапређењу културе привређивања као основе за целокупан преображај заједнице. Следећи излагачи у оквиру секције били су окренути најпре музејској делатности у својству темеља за шире аргументовање културне улоге и значаја транспорта и транспортних средстава, те је Гордана Пајић из Народног музеја Ваљево говорила о занатима чијим је услугама омогућаван превоз у реферату *Занати у служби транспорта људи и роба*, образлажући чињеницу да је, од свог оснивања, музеј баштинио предмете традиционалних занатских вештина у етнолошкој збирци. Музеалије и фотографије осветљавају златно доба занатске делатности ваљевског краја, значајног чворишта у друмском саобраћају насталом и одржаваном у условима постојања традиционалне сеоске и градске културе, али тежиште целокупног излагања било је усмерено ка погубном утицају идустијског развоја, насталог по Другом светском рату. Деценијама дуго изумирање занатских радњи поткивача, ковача, колара, кириција и других, представља проблем не само за етнографску музеологију, већ и за савремени концепт живог и одрживог нематеријалног културног наслеђа, у које спадају и стари занати. Трећи реферат изложио је Павле Карабасил из Градског музеја у Сомбору, а тема је била *Водари и водарска кола у Сомбору*, чиме је назначено суштинско питање снабдевања водом градских насеља. Како је изложено, водарски занат у Сомбору условљен је копањем артешких бунара, потиснут настанком водоводне мреже, а музеолошки поткрепљен предметима Градског музеја, између осталих, преобликованим паорским колима у водарска, на основу којих се препознају шири културни процеси. Напоследку, Марко Стојановић из Етнографског музеја у Београду говорио је на тему *У сусрет новој музеологији: збирка саобраћај(а) и транспорт(а) добара у Етнографском музеју – назнаке за расправу*, под истраживачком претпоставком да савремени контекст етнографске музејске делатности отвара простор за рedefиницију распона у коме примарна и секундарна културна улога саобраћаја/transporta добара кореспондира са целокупним доменом Културе привређивања, потом, тачкама пресека са културним сведочанствима из збирки из Културе становања, па све до колекције Личних предмета.

Друга тематска целина конференције била је, условно, посвећена историјским изворима као референтним премисама на основу којих је могуће разматрати како одређене области и елементе културног наслеђа у

савременом окружењу, тако и дијахроно усмерени дискурс о процесима и променама у оквиру којих је обликовано савремено наслеђе. У оквиру целине треба говорити о три правца на која су били усмерени реферати, и то: саобраћајне структуре и последице њихове употребе у најширем друштвено-државном контексту, технолошки ниво и начини употребе транспортних средстава у ратним условима и конзервација културних добара употребљаваних у транспортне сврхе. О условима друског саобраћаја и утицају државе на успостављање система, изградњу, одржавање и употребу саобраћајне инфраструктуре прво су излагали др Ђорђе Ђекић са Филозофског факултета Универзитета у Нишу и мср Милош Павловић, говорећи на тему *Транспорт и путовање у делима Доментијана и Теодосија*. Изузев ширег историјског контекста о периоду о коме путописци говоре, посебан акценат у излагању стављен је на чињеницу како је путовање у средњем веку било напорно и скопчано са великим трудом у условима ниске технолошке опремљености и коришћења искључиво људске снаге или снаге товарних животиња, притом без икакве трансмисије. Следећи излагач, др Божидар Зарковић са Филозофског факултета Универзитета у Приштини – Косовска Митровица имао је реферат под насловом *Путеви и путни правци преко Копачице у средњем веку* и у свом излагању назначио, притом се садржајно наслањајући на претходно саопштење, како се путна мрежа у средњовековној Србији развила превасходно због значаја трговачког система и његових потреба за одређеним сировинама и производима тог времена. Узевши у обзир то да је средњовековни период државности српских владара утемељен, између осталог, на успону рударства, бројних рудника и градова-тргова за промет метала, најчешће сребра, копаоничка рударска област налазила се на значајном путном правцу, о чему говори чињеница да су, иако локални, многи од њих и данас активни. Др Милош Ђорђевић са Филозофског факултета Универзитета у Нишу поднео је реферат *Царинска служба и проток роба у време аустријске управе у Србији (1718–1739)* и говорио о томе како су царинске службе одражавали хтења тадашњег државног система да убрзано постави административни систем и на тај начин утврди нову границу према Османској империји. Спровођење такве економске политике, путем мера и одлука које су до у танчина функционисале у домену целокупне саобраћајне инфраструктуре, полазило је, рецимо, од царинских тарифа и кодекса службеника, преко спречавања кријумчарења робе, све до мера заштите од куге, а одразило се на целокупан квалитет живота. Последњи излагач за домен развоја саобраћајне инфраструктуре био је др Васиљ Јововић из Православне богословије „Свети Петар Цетињски“ из Цетиња (Црна Гора), који је назначио параметре за успостављање и ширење ПТТ саобраћаја у Црној Гори у реферату *Развој поштанског, телеграфског и телефонског саобраћаја у Црној Гори (од њихових почетака до 1916. године)*. Полазећи од тога да је у другој половини 19. века успостављен систем поштанских услуга, а убрзо потом придружен му и телеграф, треба говорити о томе како су балканске државе тог доба доследно укључене у тадашњу технолошку револуцију ин-

формационог саобраћаја. Планирани развој државно-друштвеног система кнежевине и потом краљевине, као и суштина сагледаних потенцијала на плану ажурне размене информација, очитани су у чињеници да је 1907. године уведена телефонска служба у Црној Гори.

Други правац излагања сагледава се у саопштењу које је поднео мрр Немања Благојевић из Народног музеја Крагујевац, а под називом *Опсадна покретно-транспортна средства код Срба у средњем веку*. Аутор истиче, аргументовањем ставова, како при проучавању настанка и развоја српске средњовековне државности неизоставно поље представља војска, њена организација и опрема. У прилог томе говорено је како су успешна изградња, употреба и транспорт опсадних справа (преузети од античких узора) скрајнути у домаћој историографији, али у да су истовремено, према доступним изворима, уграђени у све успешне ратне походе проширивања и утврђивања српских граница. Последње излагање имала је конзерватор саветник Зорана Ђорђевић из Музеја Војводине у Новом Саду, а тема реферата гласила је *Конзервација и рестаурација митрополитских кочија*. Како је у питању репрезентативни предмет из фондуса Музеја Војводине, рестауриран за потребе изложбе *Патријарх Рајачић (1785–1861)*, већ на први поглед се може сагледати значај целокупног конзерваторског поступка у консолидовању луксузног превозног средства. Квалитет живота представника српске заједнице у Аустријској монархији очитав се у конструкцијом решењима кочија, а уважавање статуса Српске православне цркве по грбу Карловачке митрополије, развијеном дуборезу на кабини и богато тапацираној унутрашњости.

Уважавајући став да овај осврт на конференцију превасходно треба да укаже на улогу и значај културног наслеђа у светлу потреба и циљева етнографске музеологије, излагања у оквиру треће од сесија представљала су коначно тематско сужење на искључиво један од видова саобраћаја и саобраћајних средстава. Први од излагача били су др Бранка Гугољ и мр Естер Зајми Милентијевић са Факултета уметности Звечан – Косовска Митровица и слушали смо реферат насловљен *Представе пловила у српском средњовековном сликарству*. На основу писаних и ликовних извора добили смо интерпретацију о композицијама у којима се појављују представе пловила: рибарске барке, транспортне и ратне лађе, док, на другој страни, по представама библијских догађаја могуће је реконструисати историју бродоградње од античких времена до краја средњег века. Следећи референти били су Бранислав Милић из Завода за заштиту споменика културе у Зрењанину и Регина Миланов из Зрењанина, а рад *Значај регулације реке Бегеј за транспорт робе на релацији Темшвар – јадранске луке* указао је на последице укључења Баната (почетком 18. века) у Аустријску монархију и значај далековидог поступка регулација река и исушивања непрегледних мочвара. Обласни управитељ гроф Мерси је регулацијом тока реке Бегеј путем канала и изградње хидротехничког система: насипа, црпних станица, устава, бродских преводница и др. успео да повеже Банат са Европом и на тај

начин подигне целокупан квалитет живота становништва. Гордана Милетић из Музеја у Смедереву поднела је реферат *Саобраћај и транспорт робе и путника на Дунаву код Смедерева од друге половине 19. до тридесетих година 20. века – из сећања и прича браће Јефремовић, Спасоја и Драгослава*, при чему је своје истраживање утемељила на причама из књиге *Поред града на Дунаву* Спасоја Јефремовића и на непубликованој биографији Драгослава Јефремовића. Иако различите документарне вредности, биографија (у фондусу смедеревског музеја) и књига, иако до сада коришћени само као извор података у радовима музејских стручњака, када се укрсте са ширим подацима, представљају значајан потенцијал за музеализацију. Подаци садржани у њима пружају увид у врсте пловила, транспорт робе и путника, сазнање о значењима саобраћаја на Дунаву, те на тај начин могу бити представљени у оквиру музејске експозиције или педагошког рада на упознавању значајних маркера идентитета Смедерева. Последњи излагач, Милан Панић из Етнографског музеја у Београду представио је своја истраживања у реферату *Лађе „буринке“ на реци Дрини*, указујући још једном на то како је речни саобраћај због своје рентабилности имао посебно место у технолошким условима функционисања традиционалних заједница. Управо стога, буринке су изванредан пример употребе снаге речног тока у спрези са динамичким потенцијалом људског тела и вештинама да се он адекватно употреби за омогућавање транспорта добара и људи на брзим и непредвидљивим водама. Квалитет и дуго културно трајање огледа се у томе што су ове лађе саобраћале све до Другог светског рата реком Дрином.

Други дан конференције је у целости је био посвећен железничком саобраћају у светлу културног наслеђа. Прву од сесија отвориле су др Марија Силађи и др Аница Драганић са Факултета техничких наука – Департаман за архитектуру и урбанизам Универзитета у Новом Саду рефератом *Појава железничког саобраћаја у Банату – значај и архитектура*. Појава железничког саобраћаја током 19. века означила је брз и свеобухватан технолошки напредак, а железничка мрежа омогућила уплив, дословно, многих цивилизацијских тековина за некадашњу територију Угарске. Значајне промене на пољу привредног и индустријског развоја омогућиле су процват и грађевинске индустрије везане за железнице, а то довело до настанка нових објеката посебне намене – станичних зграда. Из савремене перспективе посматрано, путем сагледавања карактеристика и намене типски грађених објеката и њиховог просторног развоја – ентеријерно и амбијентално, може се говорити и о њиховом културном некадашњем контексту, напоредо са данашњим стањем крајње девастације и маргинализације. Доследно у истом правцу излагале су мр Гордана Прчић Вујновић и Жељко Вукелић из Међуопштинског завода за заштиту споменика културе у Суботици, а њихов рад носио је наслов *Кад возови више не пролазе – железничке станице на територији северне Бачке и северног Баната*. Говорећи о железничким станицама, аутори су предочили како су оне, поред цркви и градских кућа, репрезентовале урбани идентитет, а данас постале и елемент европског

културног наслеђа. У времену када возови не саобраћају њихов друштвено-историјски значај говори у прилог статусу угроженог наслеђа, а јасни приоритет при вредновању и реактивацији о (могуће!?) квалитетно реализованом систему заштите непокретног наслеђа. Излажући о другачијем временском, историјском и културно-географском контексту, Снежана Шапоњић Ашанин из Народног музеја Чачак предочила је у реферату *Железнички саобраћај у Чачку* друштвено-економске процесе у време прве деценије 20. века, те статус културног догађаја за пролазак првог воза кроз поменути град. Свеопшти замах краљевине огледао се у пуштању у рад једне деонице пруге и паралелном изградњом станичне инфраструктуре, а поготово у чињеници да је већ тада планирано да чачански пружни потез буде инкорпориран у будућу транзитну пругу ка Јадранском мору, која би, са нишким правцем север–југ, премрежила правцем исток–запад целокупну територију Србије. Излагање Тање Лазих из Музеја Семберије у Бијељини *Сто година жељезнице у Семберији или пруга без повратка*, заокружило је, на неки начин, аргументовање мотива за настанак балканских пруга. Услови настанка, ратне потребе Аустроугарске за мрким угљем из семберске области, потом потребе међуратног теретног и путничког саобраћаја и пуни капацитети „једине железничке везе са светом“ у доба социјализма, нестају распадом СФРЈ. Железнички саобраћај у Семберији постаје искључиво културно-историјско наслеђе за које суштински нико не мари, иако говори о више од једног века утицаја на живот становништва, мобилност и повезивање са најширим културним окружењем.

Последњи низ излагања започео је др Борислав Шурдић рефератом *Последњи воз (значај рехабилитације рудничких железничких пруга Равна Река – Сењски рудник – Ђуприја и рудничке пруге у Ртњу)*, указујући на побуђивање интересовања професионалне заједнице и грађана за рехабилитацију археолошких остатака двају историјски значајних рудничких пруга у Србији, данас у својству сведочанстава о друштвено-културним околностима индустријализације и развитка капитализма. У данашњем стању угроженог наслеђа један од начина очувања може бити трансформација у едукативне стазе за учење о вредностима природног окружења, уз упознавање друштвено-историјско-културног контекста епохе и препознавање елемената индустријске археологије као туристичке атракције. Др Зоран Бундало са Високе железничке школе струковних студија у Београд изложио је рад на тему *Парне локомотиве као техничко наслеђе и њихова заштита у Републици Србији*, назначујући унеколико паралелне процесе нестанка активних парних локомотива на српским железницама и настанка европских иницијатива, потом покрета за заштиту парних локомотива као елемената железничког наслеђа. Прегледом домаћих локација са локомотивама и установљавањем стандарда за квалитетну валоризацију и заштиту споменика техничке културе могуће је сачувати овај културни елемент у својству историјско-технолошког сведочанства епохе, од физичког пропадања и девастација. Напоследку, Катарина Мак-

симов из Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада у Новом Саду реферисала је на тему *Вредности пруге Богојево – Бачки Брег*. Знајући како су бројни војвођански пружни правци у савременом инфраструктурном окружењу саобраћајнице слабијег капацитета, или чак функционално престали да постоје, значај сачуваних железничких објеката и елемената инфраструктуре омогућио је стручну валоризацију у контексту заштите и очувања непокретног културног наслеђа. Пројекат „Студија оправданости за претварање напуштене пруге Сонта – Апатин – Сомбор – Бачки Брег у туристичко-музејску пругу Специјалног резервата природе Горње Подунавље“ један је од могућих, већ предложених концептуализација за (могућу!?) значајнију ревитализацију пруге.

По завршетку званичног, радног дела конференције учесници су, према излагањима и интересовањима, наставили да неформално размењују ставове о томе шта треба сматрати оствареним циљевима у разматрању и аргументовању проблематике из домена транспорта и превоза робе као културног наслеђа. Према увиду у тај, не мање битан сегмент размене између различитих профила научника и стручњака везаних за систем заштите покретних и непокретних културних добара, већ на први поглед је јасно како активности на очувању било ког облика културног наслеђа неизоставно захтевају мултидисциплинарни приступ, мултисекторско повезивање и, самим тим, удружене напоре на постизању што већег опсега заједничких резултата. Сва три вида наслеђа – непокретно, покретно и нематеријално – тада системски постају друштвени генератор напретка и подизања свести о потребама очувања културног идентитета.

Марко Стојановић

АНАЛИ

ИЗВЕШТАЈ О РЕАЛИЗОВАНИМ ПРОГРАМИМА ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Етнографски музеј у Београду је у 2017. години, као један од приоритета, поставио рад на заштити и стручној обради збирки и њиховој ревизији и уређењу музејских депоа. У оквиру изложбене активности, реализоване су две студијске и једна тематска изложба, чији су аутори кустоси Етнографског музеја, а представљено је и неколико гостујућих изложби, као и изложби реализованих у сарадњи са другим институцијама. Изложбена активност обухватила је реализацију студијских изложби стручњака Етнографског музеја, у простору Музеја и кроз гостовање у Галерији Националног музеја Индије у Њу Делхију. Остварено је узвратно гостовање Музеја тепиха из Бакуа у Етнографском музеју, а организоване су и гостујуће изложбе музејских институција из Србије, као и бројни пратећи програми реализовани у сарадњи са бројним партнерима. Према усвојеном плану, започето је тимско теренско истраживање Мачве, а реализован је и одрђени број индивидуалних истраживања.

Значајну активност на плану међународне заштите нематеријалног културног наслеђа реализовао је Центар за нематеријално културно наслеђе, који је надлежан за израду номинацијских досијеа којима Република Србија номинује елементе за Унескову Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа човечанства. У 2017. години припремљен је предлог за упис елемента „Певање уз гусле“ за могући упис у 2018. години, а у децембру је остварен упис елемента „Коло, традиционална народна игра“ на ову Унескову листу.

Музејски фонд и збирке

Рад на очувању културног наслеђа које се налази у збиркама Етнографског музеја током 2017. године одвијао се у неколико праваца и подразумевао је ревизију збирки и правну заштиту предмета; уређење депоа Музеја, као и обогаћивање збирки новим предметима, у складу са исказаним потребама. Остварујући ове задатке, стручњаци Музеја су у 2017. години, по убрзаној процедури, обавили ревизију 21 збирке Етнографског музеја. Стручне комисије, које су чинили запослени у Одељењу за документацију

и конзерватори, уз учешће руковалаца збирки, извршили су ревизију 36.000 предмета. Паралелно са ревизијом, обављено је и уређење смештајних депоа, пре свега оних у приземљу и на IV и VI спрату, чиме су се стекли услови за даљи развој и унапређење услова за смештај предмета према конзерваторским захтевима и развоју нових могућности за документацијску обраду. Набавка музејских предмета путем откупа и поклона у 2017. години вршена је према потребама за систематичну попуну музејских збирки, а пре свега према потребама исказаним у односу на планиране изложбене активности. У том периоду музејски фонд је обogaћен за 220 предмета, а илустративни фонд Музеја са 80 музеалија, при чему је и ове године набавка предмета путем поклона заступљенија од набавке путем откупа.

Музејска документација

Делатност Одељења за документацију, поред интензивног учешћа у процесу ревизије, била је усмерена на успостављање унапређеног информационог система и дигитализацију илустративног материјала. Одељење је наставило рад на осавремењивању информационог система и његовом прилагођавању потребама Музеја. Урађен је унапређени електронски Централни регистар, као најважнији део Музејског информационог система, који је након тестирања и обуке запослених у септембру стављен у функцију и даљу употребу.

Заштита и конзервација музејског фонда

Одељење за заштиту музејских предмета у 2017. години активно је учествовало у пословима ревизије збирки, обављајући истовремено и редовне послове на превентивној заштити музејских предмета у депоима и на сталној поставци Етнографског музеја и у Манаковој кући. У оквиру редовног рада на заштити предмета, конзервирано је 260 предмета из збирки Музеја, а у оквиру међуинституционалне сарадње, урађена је конзервације предмета од текстила из Народног музеја у Шапцу и предмета од метала из Јавне установе „Спомен подручје Доња Градина“.

У 2017. години обележено је 60 година рада Одељења за конзервацију Етнографског музеја, што је пропраћено организовањем пригодне изложбе. На мултимедијалној изложби приказани су сложени поступци конзервације и рестаурације, истраживачки рад, као и развој конзерваторских радионица,

од оснивања Одељења за конзервацију с радионицама за текстил, дрво, метал и хемијском лабораторијом у Етнографском музеју 1957. године.

Истраживања етнографског наслеђа

Очување и проучавање етнографског културног наслеђа Етнографски музеј је и у 2017. години наставио кроз реализацију теренских истраживања, током којих је реализовано тимско истраживање Мачве и појединачна теренска истраживања, односно рад на терену за потребе припреме изложби.

Тимско теренско монографско истраживање етногеографске области Мачва реализовано је од 23. октобра до 1. новембра 2017. године у селима која припадају општини Шабац. Тим стручњака је, према утврђеном програму, истраживао теме из области традиционалног привређивања и његове трансформације, културу друштвених односа, женско украшавање и духовни живот у обичајној пракси и веровањима.

Индивидуална истраживања културе и културног наслеђа реализована су пре свега с циљем припрема за реализацију изложби *Из прошлости једне породице, Дамаст – између заната и уметности* и *Косовски и шаркози вез*. Обављена су индивидуална истраживања градске културе, као и обичајне праксе у Србији везане за виноградарску славу – Светог Трифуна.

Центар за нематеријално културно наслеђе

Централна активност Центра за нематеријално културно наслеђе током 2017. године односила се на рад на уписима нематеријалног културног наслеђа Србије на релеванте листе Унеска – израду номинацијског досијеа за номиновање елемента „Певање уз гусле“ и упис елемента „Коло, традиционална народна игра“ на Унескову Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа човечанства.

У складу са одлуком Националног комитета за нематеријално културно наслеђе и Министарства културе и информисања, Центар за нематеријално културно наслеђе припремио је номинацијски досије којим је „Певање уз гусле“ предложено за упис на Унескову Репрезентативну листу НКН-а. Рад на изради номинације реализовао је Центар у сарадњи са стручним сарадником из Музиколошког института САНУ, који је и предлагач елемента. Номинацијски досије припремљен је уз учешће Савеза гуслара Србије, гусларских удружења, локалних самоуправа, туристичких организација, реги-

оналних институција и појединаца. Национални комитет за нематеријално културно наслеђе, који делује при Министарству културе и информисања, усвојио је припремљени досије и упутио га у процедуру усвајања за могући упис у 2018. години. У 2017. години успешно је окончана процедура уписа на Унескову Репрезентативну листу елемента „Коло, традиционална народна игра“, која је започета почетком 2016. године. Центар за нематеријално културно наслеђе, који је водио израду номинацијског досијеа, учествовао је у раду Унесковог Међувладиног комитета за заштиту нематеријалног културног наслеђа, на којем је донета одлука о усвајању елемента, одржаном од 4. до 9. децембара у Републици Кореји.

У области нематеријалног културног наслеђа међународна сарадња је реализована и кроз учешће у раду стручних и саветодавних тела под окриљем Унеска – Евалуационог тела, Мреже експерата за НКН Југоисточне Европе и Регионалног центра за нематеријално културно наслеђе под покровитељством Унеска, са седиштем у Софији.

Рад на идентификовању и евидентирању нематеријалног културног наслеђа настављен је кроз интензивну сарадњу са регионалним координаторима и Комисијом за упис елемената у Национални регистар НКН. На основу стручне оцене предложених елемената, које је урадила Комисија за упис елемената у Национални регистар, Национални комитет за нематеријално културно наслеђе донео је у децембру одлуке о упису нових елемената. Тим одлукама, *знања и вештине везане за припрему јела жмаре*, обичај *бела вила* и обичај *прављења и паљења петровданских лила* уписани су у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Србије, који сада броји 37 елемента.

Манакова кућа

У складу са усвојеним планом рада, активности у Манаковој кући током 2017. године су, поред рада на етнографској спомен-збирци Христифора Црниловића, у значајној мери биле усмерене ка остваривању међуинституционалне сарадње кроз пријем појединачних изложби и учешће у манифестацији *10 дана за 10*. Манакова кућа је угостила изложбу из Градског музеја Сенте, *Умиј се, обриши се лепо*, и изложбу Музеја Града Новог Сада, *Украјс мушког лица – брк*, током којих су организовани и одговарајући пратећи програми.

У Манаковој кући су, у складу са успостављеном праксом, организовани програми, радионице, предавања, трибине, као пратеће активности у вези са изложбама или као самостални програми. Сарадња са ОШ „Исидора Секулић“, кроз радионице, предавања и вођења кроз изложбе, настављена

је у циљу приближавања овог простора најмлађим посетиоцима. Такође, реализоване су радионице веза и труковања за децу и одрасле, цртања и сликања костима с краја 19. и из прве половине 20. века, као и дечије радионице посвећене куповини и трговини.

У оквиру циклуса културних дешавања посвећених заоставштини Христифора Црниловића, организована је пројекција филма *Пустоод*, а Макова кућа је била домаћин и представљању корејске кухиње у оквиру манифестације Дани корејске културе.

Изложбена делатност и програми презентације културног наслеђа

Изложбени програми

Презентација културног наслеђа путем студијских и повремених изложби представља један од најважнијих аспеката делатности кустоса Етнографског музеја. Музеј настоји да и кроз интензивну сарадњу са међународним и домаћим институцијама обезбеди гостовање сопствених изложби, као и приказивање гостујућих програма у простору Музеја.

Изложбени програми стручњака Етнографског музеја реализовани су кроз студијске изложбе *Конзервација – чувамо за будућност*, која је постављена поводом Дана Етнографског музеја и презентовала је музејску конзервацију, као веома важан сегмент очувања културног наслеђа мање познат јавности. Изложба *Из прошлости једне породице Осипјек–Петриња–Београд*, с друге стране, пружила је прилику да се историјске, друштвене, економске и културне промене сагледају кроз призму промена које су обележиле живот чланова једне породице. Међународна изложбена активност обухватила је организовање изложбе у Националном музеју Индије у Њу Делхију, од 26. јула до 31. августа 2017. године, на којој је представљен *Текстил и украшавање у култури Срба у 19. и првој половини 20. века*. С друге стране, Етнографски музеј је био домаћин изложби Музеја тепиха из Азербејџана поводом педесетогодишњице те институција. Изложба *Трајне вредности*, која је одржана од 1. до 30. јуна 2017. године, обухватила је представљање репрезентативних тепиха из тог музеја и пратеће предавање посвећено његовом јубилеју. Гостујући изложбени програми у простору Етнографског музеја употпуњени су гостовањем изложбе Музеја Војводине *Старинска ткања и заборављени преплитаји*, као и бројних изложбених програма реализованих у сарадњи са институцијама културе и организацијама из других места Србије. Етнографски музеј је учествовао и у манифестацији *Музеји Србије 10 дана од 10 до 10*, чија је овогодишње тема била *Музеј у гостима*.

Изложбе Етнографског музеја представљене су у Музеју Рас у Новом Пазару (*Писмо и традиција: натписи на етнографским предметима*, гостовање); Завичајном музеју у Јагодини (*Живот народа и претрајавање храмова: фотографска сведочанства Етнографског музеја*) и у Центру за културу „Вељко Дугошевић“ у Кучеву, у оквиру манифестације „Хомолски мотиви“ (*Гуњ, јелек, прслук*, гостовање). Настављени су и програми покренути с циљем отварања простора Музеја за представљање других актера културног живота, као што је програм *У сусрет локалним заједницама*, током којег је представљен део културног наслеђа мађарске заједнице у Србији. Такође, реализован је и програм *Музеалац у повоју*, у оквиру којег је организована изложба припремљена на основу награђеног мастер рада у претходној години *Коцкасти универзум: Лего у Србији*.

У сарадњи са институцијама културе, локалним заједницама и уметницима у циљу презентације културног наслеђа реализоване су бројне тематске излобје, као и пратећи програми и радионице.

Програми, промоције и презентације културног наслеђа

Етнографски музеј у Београду је реализовао бројна предавања, радионице за децу и одрасле, пратеће програме уз најзначајније изложбе, као и концертне програме.

Значајна активност Музеја остварена је на пољу организовања радионице за децу и одрасле. У оквиру програма *Дете и традиција* организоване су радионице на којима су обрађене теме: становање, породични живот, одевање, орнаменти, народна веровања и Ускрс, а у оквиру тумачења наслеђа на сталној изложби *Народна култура Срба у 19. и 20. веку*, радионице *Кућа некад и сад*, *У потрази за прегачама*, *Разломљена шара*, *Бајковита прошлост* и *Шарање јаја традиционалним техникама*.

Етнографски музеј био је домаћин бројним концертима духовне и традиционалне музике, као и место за представљање књига и истраживачких пројеката, одржавање стручних предавања и сл.

Међународна сарадња у области презентације наслеђа реализована је у сарадњи са надлежним институцијама, амбасадама, домаћим и међународним организацијама и удружењима. Културно наслеђе и уметничка остварења представљени су кроз изложбе, аудио-визуелне презентације и промоције, путем којих су публици приближени Кинеско-српски омладински фестивал фотографије, кинески филм, Дани културе Ирана, Грчки дани у Београду итд.

У оквиру активности на презентовању етнографског културног наслеђа, Етнографски музеј се укључио у виртуелну изложбу под називом *We wear culture*. Пројекат који је развијен у оквиру Google Arts & Culture има за циљ да се, уз коришћење информационих технологија, представе начини изра-

де ношњи, одевних предмета, стилови одевања, њихова трансформација, друштвена улога и одевања/моде, кроз историју и у савременом тренутку.

Издавачка делатност

У оквиру редовне издавачке делатности Музеја објављен је *Гласник Етнографског музеја* бр. 80, редовно годишње гласило Етнографског музеја у Београду, у којем је објављено једанаест научних и стручних радова, као и осврти на научне и стручне скупове и конференције и прегледи таквих састајања.

У складу са уобичајеном праксом, припремљени су и каталози за изложбе Етнографског музеја, које су реализоване у земљи и иностранству – *Текстил и украшавање у традиционалној култури Срба у 19. и првој половини 20. века (Textile and decoration in tradition cullture of Serbs in 19th an first half of 20th Century)*; *Чувамо за будућност: изложба Одељења за конзервацију и рестаурацију Етнографског музеја у Београду*; *Из прошлости једне породице: Осијек–Петриња–Београд*, каталог XXVI међународни фестивал етнолошког филма и тематске изложбе *Коцкасти универзум*.

Такође, у 2017. години објављена је монографска публикација *Градитељска баштина Пирота у 19. и првој половини 20. века*, као и *Настајање народне уметности: случај Покрета за истраживање народних текстилних рукотворина код Јужних Словена (1870–1914)*.

Учешће на конференцијама, научним скуповима и семинарима

Стручњаци Етнографског музеја су учествовали на бројним стручним, домаћим и међународним скуповима, конференцијама и семинарима који су се бавили темама очувања културног наслеђа, његове презентације или могућности коришћења информационих технологија у музејском раду. У том смислу значајно је учешће на домаћим скуповима посвећеним наслеђу, као што је конференција *Бранислав Којић: простор у селу, село у простору*, у организацији Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, међународна конференција *Транспорт и превоз робе као културно наслеђе*, у организацији Друштва конзерватора Србије, Етнографског музеја у Београду и Музеја железнице Србије или конференције из области нематеријалног наслеђа *Перманентна едукација професионалаца о Унесковој Конвенцији о заштити нематеријалног културног наслеђа и њеној практичној примени* и *Ин-*

клузивна заштита нематеријалног културног наслеђа Бошњака, коју је организовало Етнологско-антрополошко друштво Србије. Остварено је и учешће на међународном симпозијуму *Традиционална естетска култура у организацији Факултета уметности Универзитета у Нишу и Огранка САНУ у Нишу*.

Поред учешћа стручњака на међународном скупу *Нове технологије и нематеријално културно наслеђе*, које је организовао Етнографски музеј у сарадњи са Регионалним центром за заштиту нематеријалног културног наслеђа из Софије и на *Једанаестом годишњем састанку експерата за нематеријално културно наслеђе Југоисточне Европе*, остварено је и учешће на симпозијуму *Various roads of common source 2nd international symposium of common language of turkic world-patterns*, Музеј тепиха Азербејџана, Баку, Азербејџан.

Рад Библиотеке Етнографског музеја

Важну активност током 2017. године реализовала је и Библиотека Етнографског музеја, које је обавила ревизију библиотечког фонда. Ревизијом, која је извршена од априла 2016. године до јуна 2017. године, обухваћен је целокупан фонд монографских публикација, а рађена је методом *de visu*, помоћу књиге инвентара, упоређивањем података затечених публикација са подацима из инвентарских књига. У складу са Правилником о инвентарисању, обради, ревизији и отпису библиотечко-информационе грађе, извршена је провера бројчаног и физичког стања фонда и састављени су одговарајући пописи јединица грађе.

Међународни фестивал етнологског филма

XXVI међународни фестивал етнологског филма, који је одржан од 10. до 14. октобра 2017. године, представио је велики број остварења из домена етнологског филма у оквиру различитих категорија. На фестивалу је приказано укупно 58 филмова у такмичарској, информативној и студентској секцији, а одржано је и неколико специјалних програма, као што је филмски програм *Аустралијска филмска укритања, Из новије продукције Етнографског музеја* и програм *ID3tin*, чија ја овогодишња тема била *Она, он или...? Родна изражајност у социјалним медијима у Срба, данас*. Округли сто овогодишњег фестивала је одржан у виду међународне радионице на

тему *Нове технологије и нематеријално културно наслеђе* и организован је у сарадњи с Регионалним центром Унеска за нематеријално културно наслеђе Југоисточне Европе из Софије (Бугарска).

Жири XXVI међународног фестивала етнолошког филма доделио је Гран При „Драгослав Антонијевић“ француском филму *À la recherche du Chaman* (*У потрази за шаманом*), док је награда за најбољи домаћи филм додељена филму *Обећање*. Награду за најбољи инострани филм добио је филм *Grab and Run* (*Зграби и бежи*), шпанско-немачке продукције, а за допринос нематеријалном културном наслеђу филму *Шанко си Бонка залиби* (*Шанко се у Бонку заљуби*) из Србије. Додељене су и награде и за камеру, монтажу и посебно признање за креативну радозналост.

Данијела Филиповић

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НА XXVI МЕЂУНАРОДНОМ ФЕСТИВАЛУ ЕТНОЛОШКОГ ФИЛМА

XXVI Међународни фестивал етнологског филма одржан је од 10. до 14. октобра 2017. године у Етнографском музеју у Београду. У току пролећа 2017. формиран је нови Савет Фестивала и урађени су нови правни документи манифестације. Савет је одржао три састанка у припремном периоду, и њега сада чине: Сузана Антић (Народни музеј Зајечар), Тамара Николић-Ђерић, етнолог – сарадник Етнографског музеја, Александар Ердџановић (Југословенска кинотека), Илија Церовић (Радио-телевизија Србије), Слободан Наумовић (Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду), Саша Срећковић, музејски саветник, и директор Етнографског музеја, који је по својој функцији и директор Фестивала. Позив за учешће на овогодишњем Фестивалу упућен је 1. марта и трајао је до 25. маја 2017. На позив је пристигло укупно 160 филмова, од чега 93 у међународној категорији, 42 у домаћој категорији и 25 филмова за категорију студентских филмова. Селекциона комисија овогодишњег издања Фестивала радила је у следећем саставу: др Љиљана Гавриловић, етнолог, и Весна Душковић, музејски саветник, док је Жири Фестивала радио у међународном саставу, и сачињавали су га др Етами Борјан, филмолог (Хрватска), Милутин Дедић, сликар и историчар уметности (Србија), и др Александра Павићевић, етнолог (Србија); напослетку, за програм ИДЗмин одлуку су донели кустоси Етнографског музеја: Милош Зарић, Маша Перуничкић и Милица Обрадовић.

На Фестивалу је приказано укупно 58 филмова у такмичарској, информативној и студентској секцији. Целодневне пројекције филмова емитоване су само у простору Етнографског музеја. За категорију специјалног програма ID3min пријављено је 12 филмова. Специјални програми Фестивала одвијали су се у неколико секција. У две вечери одржани су двосатни филмски програми у оквиру *Аустралијских филмских укритања*, најпре кратки филмови студената Универзитета Технологије Свинберн из Мелбурна, а затим и филмска продукција уметничке галерије „Баркли“ из Тенант Крика. Покровитељ програма је амбасада Аустралије у Београду. Округли сто овогодишњег Фестивала одржан је у виду међународне радионице на тему „Нове технологије и нематеријално културно наслеђе“, у сарадњи са *Регионалним центром УНЕСКО за нематеријално културно наслеђе Југоисточне Европе из Софије* (Бугарска), а у наставку тог програма, заједно с *Балканским документарним центром* (такође из Бугарске), представљена је методологија тзв. пичинг форума. У оквиру програма *Из новије продукције Етнографског музеја* представљен је филм „Као што иду

ђевојке“. Поред тога, као и претходних година, презентовани су видео-радови у оквиру програма ID3min, а овогодишња тема је била „Она, он или...? Родна изражајност у социјалним медијима у Срба, данас“. Каталог Фестивала уређивао је ове године Саша Срећковић, у сарадњи с дизајнером Јеленом Туцаковић и члановима фестивалског тима. Превод и лектуру радила је Милица Шевкушић. Уводни текст каталога написао је проф. др Слободан Наумовић.

Селекциона комисија је прегледала филмове пристигле у времену од 1. до 15. јуна 2017. године и закључила да велики број филмова, који се могу сврстати у антрополошки филм, описује политички контекст времена у коме живимо и има ангажовани карактер у смислу борбе за људска права, с посебним акцентом на проблеме идентитета. Примећено је да је на фестивал пристигло много филмова који се баве преиспитивањем родних улога и сексуалности у различитим етничким и религијским заједницама, са аналитичким приступом према односу друштва, религије и породице према појединцу другачијег сексуалног опредељења. Већини филмова заједничка је документарна форма, дужине од 60 до 90 минута, с тим што је било филмова дужине и до 120 минута. Међу њима је било добрих филмова, који су по актуелности теме, жанру фестивала и филмском изразу доспели у категорију конкуренције. Као и на претходним фестивалима, била је присутна велика неусаглашеност у квалитету и квантитету филмова домаће и иностране продукције. Огромна већина страних филмова задовољава све стандарде професије и пружа изванредан филмски израз. Насупрот томе, у случају домаћег филма, селекција се сусрела са неадекватним приступом значајним темама, са потпуним одсуством филмског израза и кинематографских средстава, као и са недовршеношћу структуре остварења. Такође, било је и филмова који су у потпуности одговарали захтевима у смислу филма као уметничког изражајног средства и његове естетике, али су по избору тема значајно одступали од жанра Фестивала.

У двадесет и шестом издању Међународног фестивала етнолошког филма, Селекциона комисија приметила је врло изражену тенденцију ангажованих политичких филмова и филмова са социјалном тематиком: проблем емиграције, политичког егзила, проблем геј популације у срединама са изразитом религиозном традицијом, положај деце у афричким земљама. Када се размотре етнолошки и антрополошки аспект филмова приспелих на XXVI Међународни фестивал етнолошког филма, увиђа се да домаћа продукција једним делом тежи реконструкцијама онога што се сматра традицијском културом, док, с друге стране, тежи етнографском приказу реалне културе и / или идентитетским причама, биле оне историјске или савремене. Сличне тенденције уочавају се и у продукцији земаља у региону (Хрватска, Румунија). Инострани филмови су тематски и садржајно веома разнолики, што је и разумљиво с обзиром на још увек присутан културни диверзитет култура света. Постоји јасна тенденција интересовања за егзотично, и то не само у смислу приказивања културних феномена необичних

за припаднике западних култура, као и етнографија простора који се иначе стереотипно сматрају егзотичним за западноевропску културу. У оквиру иностране продукције постоји и један број филмова који се баве актуелним друштвеним процесима и проблемима, али се и код тих филмова уочава да се задатом темом не баве они антрополошки, у ужем смислу те речи.

Основни критеријуми, између осталог, при избору филмова за приказивање на Фестивалу окренути су ка повратку Фестивала изворним идејама и принципима, тј. доследнијем спровођењу жанровског одређења окренутости ка што „чистијем“ етнолошком и антрополошком филму. Током последњих неколико година у потпуности је релативизирана категорија етнографског / антрополошког филма. Уколико се прихвати тврдња да је малтене сваки филм који говори о људима и приказује људе „антрополошки филм“, онда би то значило да су и сви други фестивали који приказују људе и људске проблеме – антрополошки. Етнологија / антропологија као дисциплина, ипак, има своју јасну и прецизну научну дефиницију, сфере и методе истраживања, и филмови приказани на овом Фестивалу требало би да то одражавају.

Током трајања програма Фестивала заседао је трочлани Жири, те на основу одлука Селекционе комисије за приказивање у такмичарским програмима прегледао сва остварења из Конкуреније. После свестране дискусије одлучено је да награде 26. Међународног фестивала етнолошког филма добију остварења:

Гран При „Драгослав Антонијевић“ припао је филму „À la recherche du Chaman“ („У потрази за шаманом“), редитеља Пјера Боканфуса (Pierre Boccanfuso) из Француске. Овај редитељ је од 1994. године пратио живот заједнице Палавани (Палаџан) на Филипинима, бележећи њену свакодневицу и сусретање са тековинама модерне цивилизације. Живот заједнице био је обликован праксом локалног шамана. После његове смрти, заједница доживљава кризу постојања, те у безуспешној потрази за новим шаманом отвара врата спољним утицајима. Слојевита и снажна прича о животу ове заједнице, у спрези са вишеслојним визуелним приказом, одличном фотографијом и разрађеном методологијом етнографског истраживања издваја овај филм као пример савременог истраживачког и активистичког етнографског филма.

Награду за најбољи домаћи филм добило је „Обећање“, редитеља Жељка Мирковића и Душана Гајића, Србија / Белгија. Прича из села Рогљево (Неготинска Крајина), коју доносе аутори, одсликава сложеност културне, историјске и друштвене ситуације, коју сан о изради врхунског вина покушава да надвиси. То је могуће уколико се успостави склад између камена, климе и наслеђа. Филм указује на комуниколошке изазове при сусрету различитих култура и поставља питање о могућности усвајања нових идеја и знања. Тиме се уједно ставља акценат на изазове етнографског истраживања и њихово аудио-визуелно уобличавање, и наглашава се неопходност очувања нематеријалне баштине.

Награда за најбољи инострани филм додељена је филму „Grab and Run“ („Зграби и бежи“), редитељке Розер Кореле (Rosier Corella), Шпанија / Немачка. Филм „пропитује“ устаљене и општеприхваћене традиционалне обичаје у Киргистану, који опстају на уштрб женских права и слобода. Методологија рада је подразумевала интимистички приступ, који омогућава гледаоцу да сагледа проблем отмице из женског угла. Филм карактерише и вешта употреба камере, која се појављује као нека врста готово неприметног медијатора у комуникацији између редитељке и снимљених саговорника и саговорница.

Награда за допринос нематеријалном културном наслеђу додељена је филму „Шанко си Бонка залиби“ („Шанко се у Бонку заљуби“), редитељке Вање Чолић, из Србије. Филм представља допринос очувању српског нематеријалног културног наслеђа, кроз бригу о специфичној језичкој, музичкој, социјалној и књижевно-историјској вредности поеме о Шанку и Бонки, пореклом из Зајечара.

Награду за етнографски запис добио је филм „Weaving Stories“ („Ткање прича“), редитељке Кјаре Калвет (Chiara Calvet), из Шпаније. Филм је вишеслојан приказ боливијске културе, у којој ткање представља „тоталну друштвену чињеницу“, која обележава и свакодневни и ритуални живот заједнице. Такође, филм представља пример класичног етнографског филма, који комбинује истраживање на терену са научним антрополошким тумачењима.

Награда за камеру припала је филму „The Last Dance“ („Последњи плес“), редитеља Диега де Иноћенца (Diego D’Innocenzo), из Италије. Разрађен филмски језик и вешти покрети камере у захтевним сценама масовних верских ритуала у Индији, као и минуциозни прикази традиционалног плеса, издвајају овај филм изразите ликовности.

Награду за монтажу добио је филм „В тени больших деревьев“ („Мали људи, велико дрвеће“), редитеља Вадима Витовшева, из Русије. Добро измонтирани кадрови доприносе чврстој наративној структури и динамичном ритму, те наглашавају симболичност филмске приче о племену Бака у Централноафричкој Републици.

Посебно признање за креативну радозналост добио је „Marquis de Wavrin, du Manor a la jungle“ („Маркиз де Ваврен, Од племићког имања до дунгле“), редитеља Грејс Винтер и Лик Плантје (Grace Winter, Luc Plantier), из Белгије. Филм је ода једном од пионира етнографског филма – Маркизу де Ваврину, који је снагом своје радозналости отворио свету непознате просторе Јужне Америке. При томе, он није упао у тадашње колонизаторске истраживачке праксе, већ је величао посебност другачијих, незападних култура.

У оквиру категорије специјалног програма ID3min, за најбољи видеорад изабрано је остварење „Испред нас“, аутора Марине Стојановић.

Говорећи у прилог организацији и пратећим делатностима усмереним ка циљним групама фестивала, треба напоменути да је отварање Фести-

вала протекло уз изложбу репродукција ликовних радова аустралијских Аборидина, а саму манифестацију је отворио г. Глен Морисон, први секретар амбасаде Аустралије у Београду. Укупно смо угостили двоје домаћих и десет страних аутора филмова из конкуренције. Такође су нам у гостима били организатори сродних, студентских фестивала етнографског филма из Македоније и Хрватске. Гости су углавном били смештени у хотелу Belgrade Inn, као и у хостелу Аркабарка. У циљу дружења с гостима Фестивала и ван простора где су се одржавали програми, приредили смо седељку у башти Манакове куће. Значајну помоћ у организацији дискусија након пројекција филмова, и у вези с протоколарним пословима око гостију, организатори Фестивала имали су у волонтерској служби коју су чинили студенти Катедре за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду. У организацији Фестивала имали смо подршку још и од стране колегиница Александре Левнаић, Весне Душковић, Јелене Туцаковић и Светлане Митровић, а техничку оперативу око филмских пројекција водиле су колеге Вељко Прица и Милорад Дамјановић. Ове године су активности проширене у односу на присутне ауторе филмова на самој манифестацији, па је Милош Зарић, нови члан фестивалског тима, водио неколико организованих разговора о филмовима с ауторима, у форми малих панела. Фестивалска дешавања су редовно праћена преко две фејсбук странице и преко сајтова Етнографског музеја и Фестивала, уз бројна радијска и теливизијска гостовања представника организатора, као и чланова Селекционе комисије и Жирија фестивала. Овогодишњи спонзори Фестивала били су Туристичка организација Београда, Туристичка организација Србије и Продукција 64. Покровитељи су били аустралијска амбасада у Београду и Комисија Републике Србије за сарадњу са Унеском. Као и претходних година, и ове године смо од ТОБ-а и ТОС-а добили спонзорство у виду промотивних пакета, које смо делили гостима Фестивала, док је тим Продукције 64 омогућио да и ове године имамо постере и банере.

*Саша Срећковић,
извршни директор Фестивала*

ЕТНОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА МАЧВЕ

Као саставни, заправо обавезни део своје делатности, који подразумева систематска етнографска истраживања појединих области Србије, Етнографски музеј је започео реализацију етнографских истраживања Мачве. Истраживање спроводи тим стручњака Музеја, с предвиђеним доприносом стручњака из Народног музеја у Шапцу.

Мачва представља географски отворену област (иако је омеђена Дрином и Савом), која показује јасну културну и идентитетску специфичност, а у начелу је уклопљена у културни ареал подрињског и подрињско-сремског дела западне Србије. Шире гледано, област Мачве на неки начин обједињује културне карактеристике динарског културног ареала с културним карактеристикама централнобалканског и панонског културног ареала. Та културна особина Мачве проистиче како из њеног географског положаја, тако и из чињенице да је током столећа била једна од области мање-више интензивних метанастазијских кретања становништва. У Мачву се директно сустицало становништво из Јадра, источне Босне и Срема, али – посредно и спорадично – и из даљих области Србије. Чак и у таквим условима изграђене су неколике културне и идентитетске специфичности које омогућавају да се Мачва јасно издваја у односу на суседне области.

Иако има своје културне и етничко-идентитетске специфичности, Мачва до сада није била предмет обимних и систематских етнографских истраживања, као што је то случај са суседним Јадром. То свакако не значи да нема етнолошких истраживања, али је број истражених тема релативно мали и реч је о партикуларним истраживањима.

Пројекат етнолошких и антрополошких истраживања Мачве узима у обзир две кључне претпоставке у односу на ранија истраживања зарад свог примарног оправдања. Најпре, претходна истраживања су у највећој мери обављана пре више деценија, у време када је друга велика фаза социјализма тек узимала маха, а потом је донела велике популационе и културне промене код локалног становништва Мачве. У тој, другој великој етапи развијеног социјализма, довољно је само то поменути, дошло је до веће индустријализације и до већег рурално-урбаног померања становништва, као и до снажног продирања урбаних културних образаца у сеоску средину. Сва новија истраживања усредсређена су на уско специјализоване теме, оне које углавном спадају у домен класичне етнологије. Друго, и сама етнологија и антропологија доживеле су значајан напредак и отвориле простор за нове теме, не само произашле из модерних теоријских схватања, већ, што је још битније, теме прилагођене модерном начину живота у разним друштвеним

и културним просторима, односно у њиховој модерној култури. Своју основну оправданост, дакле, пројекат заснива на чињеници да је временом дошло до великих демографских, културних и економских промена у култури Мачвана, те да је неопходно спровести обимнија теренска истраживања културе, која би утврдила савремену културну слику становништва Мачве.

Етнолошка и антрополошка истраживања Мачве имала би три кључна аспекта:

1. Истраживање конвенционалних етнолошких тема, као што су култура становања са народном архитектуром, култура привређивања, култура одевања, истраживање религијско-обичајне праксе итд. Истраживањем таквих тема била би формирана општа слика о савременој култури становништва Мачве, а ова истраживања би свакако обухватила и урбана насеља (Богатић и сл.).

2. Истраживања специфичних тема, као што су теме из урбане етнологије и антропологије, теме из антропологије исхране или из индустријске антропологије, економија простора у рурланим срединама, теме из антропологије туризма, истраживање предузетништва као културног феномена, пракса „нових обичаја“ итд. Спровођење тих истраживања, уз превасходно усредсређивање на специфичне културне маркере локалних заједница (сеоских и градске), требало би да пружи једну антрополошку дубљу и систематичнију слику културе становништва Мачве, те да омогући што квалитетније разумевање те културе и да сврста Мачву у ред области које су квалитетно и обимно истражене, с претпоставком да резултати тих истраживања могу да послуже за даља научна уопштавања.

3. Истраживање стања културног наслеђа и идентитета Мачвана. Овај аспект пројекта обухвата, уопштено речено, теме које се тичу културе сећања, и обухватио би разне аспекте, попут односа према индустријском наслеђу и променама у пољопривреди, потом праћење формирања и промена локалног културног идентитета, колективног памћења, формалне и структурне промене обичајне праксе, те употребу културног наслеђа у модерним економским и друштвеним контекстима итд.

У оквиру овог трећег аспекта пројекта, посебан нагласак се ставља на нематеријално културно наслеђе и на имплементацију Конвенције о нематеријалном културном наслеђу. Осим иницијалног мапирања елемената НКН-а у Мачви, предвиђа се обављање дубљих истраживања виталних елемената НКН и потоњи рад с локалним заједницама, носиоцима тих културних елемената, на упису њиховог културног наслеђа у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Србије. Дубоко мапирање елемената нематеријалног културног наслеђа утврдило би разноврсне идентитете, а уједно и оно што у локалним срединама представља дељено наслеђе и омогућује стварање заједничког идентитета, а све имајући у виду миграционо-демографску комплексност заједница у области Мачве.

У методолошком смислу, пројекат се реализује као комплексна и систематизована етнолошка истраживања, полазећи од досадашњих знања о

култури у локалним заједницама у којима се врши истраживање. Тим истраживача треба да буде усредсређен на локално становништво, које је заправо носилац културе. Истраживање се превасходно усредсређује на рурално становништво, јер сва претходна истраживања емпиријски потврђују да рурално становништво и даље, и поред многобројних промена и транзиционих друштвених ефеката, показује довољно висок степен културне инертности, тј. задржава све кључне друштвене и културне структуре. Истраживање се заснива најпре на прикупљању детаљне и обимне етнографске грађе, али превазилази раније приступе, који су се усредсређивали само на примарне и очигледне културне елементе или комплексе културних елемената, и обухвата многобројне детаљне етнографске податке, који омогућавају добијање што је могуће потпуније слике о појединим културним комплексима (герцовски приступ „подробног описа“), уз подразумевано обавезан дијахронијски приступ. Тако прикупљени етнографски подаци потом се подвргавају аналитичко-интерпретативном приступу, где се полази од кључних културних комплекса – култура друштвених односа, култура привређивања, религијске представе и обредне праксе са народним знањима – и кроз дубоку антрополошку интерпретацију утврђују се разни културни процеси, да би се сагледао ток континуитета традицијских и модерних културних елемената, који се у савременој култури локалног становништва испољавају као културно наслеђе, односно у којој мери су савремени културни конструкти засновани на традицијским културним структурама и елементима. На тај начин је задовољена примарна форма истраживања, а то је прикупљање обимне и систематизоване актуелне етнографске грађе, која је свакако и шире употребљива – што је у складу с традиционалним етнографским монографијама појединачних области које ради Етнографски музеј – али је, и преко тога, омогућена квалитетна интерпретација културе у оквиру модерних антрополошких теоријских приступа, као и интерпретација културе у антрополошко-музеолошкој парадигми, у којој се етнографско културно наслеђе не посматра само као скуп чињеница, већ као шира културна реалност, која је потом херитолошки схваћена и интерпретирана (и презентована јавности). Уједно, претпоставља се да је на тај начин могуће открити структурне културне и друштвене промене и суптилније елементе когнитивног система Мачвана, који су уткани у друштвене и културне структуре, и који омогућавају творење локалног идентита.

Примарне технике истраживања су интервју и посматрање с делимичним учествовањем. Веома важан аспект истраживања јесте продукција фотографског, аудио и видео материјала, који се доцније могу вишестрано искористити у презентацији културног наслеђа, имајући у виду превасходно сазнања о немтеријалном културном наслеђу, документованом у току истраживања.

* * *

Први део истраживања реализовао је шесточлани тим у октобру 2017. године, у следећим селима Мачве: Прњавор, Очаге, Бадовинци, Клење, Црна Бара, Глушци, Узвеће, Липолист, Богосавац, Змињак, Скрађани, Петловача, Бадовинци и Петковица, као и у варошици Богатић, а истраживање је обухватило и манастир Илиње (село Очаге). Током истраживања вођени су интервјуи с већим бројем испитаника. Интервјуи су углавном концептуализовани као отворени разговор, с великим бројем питања, како би се дошло до што је могуће већег броја етнографских детаља. Сви интервјуи су снимљени, а такође је начињен и велики број фотографија и видео-снимака на терену истражених културних феномена и елемената материјалне културе, чиме је створен обиман документациони фонд прве фазе истраживања. Током истраживања је, поклоном или откупом, за фонд Етнографског музеја набављен 31 предмет за збирке Земљорадња, Сточарство, Допунско привређивање, Лов и риболов, Воћарство и виноградарство, Саобраћај и транспорт добара, као и 12 оригиналних фотографија и већи број скенираних фотографија.

У конкретном истраживачком раду током ове прве фазе учевају се два сазнајна нивоа. Прво, то је стицање опште културолошке слике о Мачви кроз упознавање с историјским догађајима, са главним токовима кретања становништва и општим друштвеним и културним структурама. Један део сазнања стечен је на основу разговора с испитаницима, али и упознавањем с „етаблираном“ културом и историјом у Народном музеју Шабац, са свим предностима и ограничењима такве презентације културе.

Други сазнајни ниво представља прикупљање конкретне етнографске грађе која се односи на поједине културне феномене или елементе који спадају у домен културе привређивања, културе друштвених односа, културе становања, као и у домен обичајне праксе. На овом другом сазнајном нивоу, у највећој мери је испоштован принцип прикупљања детаљних података зарад стварања јасније и прецизније слике о традицијској и актуелној култури и о културном наслеђу. Осим прикупљања података о општим темама из домена народног привређивања, као што су земљорадња и сточарство, прикупљани су и подаци о неким специфичним темама, као што су скеларење преко Дрине, цигларска делатност у једној великој и имућној породици, производња дувана, производња козјег сира итд. У домену културе друштвених односа, осим општих феномена попут сродства и сродничких односа, прикупљени су и подаци о односу припадника малих традицијских заједница (села) према школству, школовању и школованим људима, те однос према богатим и предузимљивим сељацима у време транзиције. Када је реч о култури становања, превасходно је обрађена пажња на просторну организацију домаћинства (што тему становања спаја с темом привређивања) и на појаву „нове“ народне архитектуре. У домену обичајне праксе,

истраживање је било усмерено на представе и радње из годишњег и животног циклуса, а посебна пажња је посвећена специфичној теми народног тумачења снова.

Током свих појединачних истраживања, а свакако и сумарно сагледано, у приступу је увек била присутна и дијахронијска компонента, а сагледавање актуелне културе, онакве каква се данас живи, доводи нас до културног наслеђа као стања и начина размишљања, и до практиковања у тој актуелној култури. Прелиминарно се може казати да је већина стабилног становништва Мачве – дакле, оног становништва које се није доселило тек недавно, у периоду од једне до две генерације, већ је генерацијама ту – и поред усвајања многобројних посттрадицијских и модерних модела понашања у свим сферама живота, изградила идентитет и да јасно препознаје културне и историјске вредности које су у вези с овом облашћу, те да их користи при идентификацији у односу на суседне области, али и на ширем, националном плану.

*др Милош Матић,
музејски саветник*

БИБЛИОГРАФИЈА

БИБЛИОГРАФИЈА ИЗДАЊА ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У 2017. ГОДИНИ

Етнографски музеј у Београду у 2017. години наставио је са издавачком делатношћу, објављујући каталоге изложби и збирки, зборнике радова и посебна издања. У наставку текста биће представљена комплетна издавачка делатност Музеја у претходној години.

Одељење за конзервацију и рестаурацију Музеја обележило је 60 година од свог оснивања представљајући се каталогом изложбе *Чувамо за будућност...* Аутори каталога говоре о досадашњој делатности Одељења, унапређењу конзерваторско-рестаураторских поступака, различитих видова превентивне заштите, услова смештаја и чувања музејског материјала. О томе сведочи и сарадња Одељења са бројним институцијама у земљи и иностранству.

Каталог изложбе *Из прошлости једне породице Осијек–Петриња–Београд* бави се тумачењем приватног и јавног живота српског грађанског друштва са краја 18. до прве половине 20. века. Кроз биографије чланова породица Радовановић и Томић, откривамо свакодневни живот у мултикултуралној средини Осијека и Петриње, њихове породичне традиционалне вредности, које се почетком 20. века мењају под утицајима западног и средњоевропског грађанског система.

Етнографски музеј сваке године организује Међународни фестивал етнолошког филма, који представља једну од најзначајнијих манифестација те врсте на Балкану. Теме које су заступљене у филмовима овогодишњег фестивала говоре о родним улогама различитих етничких и религијских заједница, као и о скоријим миграцијама становништва, које мењају геополитичку мапу света. Пратећи каталог садржи преглед и кратак опис свих приказаних остварења.

У овире Посебних издања Музеј је издао две монографске публикације. Прва од њих, *Градитељска баштина Пирота у 19. и првој половини 20. века*, бави се старом стамбеном архитектуром Пирота, приказујући историјат сачуваних стамбених објеката и спроведених мера заштите над њима. Друга, објављена у суиздаваштву са Музејом Војводине, *Настајање народне уметности : случај Покрета за истраживање народних текстилних рукотворина код Јужних Словена : (1870–1914)*, магистарски је рад Катарине Радисављевић.

Етнографски музеј је у сарадњи са Народним музејом у Аранђеловцу и Музејом у Приштини објавио зборник радова са конференције *Конзервација покретних културних добара у Србији данас*. У зборнику су приказане мето-

де техничке заштите различитих врста музејских предмета које нам указују на тренутно стање музејске конзервације у Србији.

Ове године награда „Боривоје Дробњаковић“ за најбољи студентски дипломски рад додељена је Ани Дајић за рад *Антрополошка анализа конструкторске дечје игре „Лего“ у Србији*. Награђени кандидати добијају прилику да се упознају са процесом стварања изложбе и начином рада Музеја. Изложба са пратећим каталогом Ане Дајић *Коцкасти универзум: Лего у Србији* отворена је у периоду одржавања манифестације *Музеји Србије од 10 до 10*. Сви радови који су пристигли на конкурс за награду, објављени су у *Зборнику мастер радова*. Бр. 2.

Етнографски музеј је у 2017. објавио друго издање монографија *Ковчежић Етнографског музеја у Београду : 1901–2016* и *Два лица : каталог пиротских ћилима Етнографског музеја у Београду*.

Прилози у публикацијама

1. ВАЦИЋ, Јосиф
Друштвена, политичка и еколошка становишта родноверца у Србији. - Библиографија: стр. 137-139. - Апстракт ; Summary // Зборник мастер радова. Бр. 2 / уредник Милош Матић. - Београд : Етнографски музеј, 2017. - Стр. 107-141.
2. ВУЈЧИЋ, Игор
„Живот улице“ - Когнитивна мапа друштвеног света једне микрогрупе у Батајници. - Библиографија: стр. 103-104. - Апстракт ; Summary // Зборник мастер радова. Бр. 2 / уредник Милош Матић. - Београд : Етнографски музеј, 2017. - Стр. 77-105.
3. ДАЈИЋ, Ана
Антрополошка анализа конструкторске дечје игре „Лего“ у Србији. - Библиографија: стр. 43-44. - Апстракт. - Summary // Зборник мастер радова. Бр. 2 / уредник Милош Матић. - Београд : Етнографски музеј, 2017. - Стр. 9-44.
4. ЖИВКОВИЋ, Маја
Принцип минималне интервенције у конзервацији археолошког стакла. - Библиографија: стр. 47. - Апстракт ; Summary // Конзервација покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј „Аранђеловац“, 2017. - Стр. 31-48.

5. ИШЉАМОВИЋ, Драгана
Конзервација и реконструкција римске стаклене чаше из Константинове виле у Медијани. - Библиографија: стр. 80. - Апстракт ; Summary // Конзервација покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј „Аранђеловац“, 2017. Стр. 71-81.
6. ЈОВАНОВИЋ, Вања
Ласерско чишћење слика - потенцијал примене Nd: YAG ласера. -Библиографија: стр. 125-126. Апстракт ; Summary // Конзервација покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј „Аранђеловац“, 2017. – Стр. 113-127.
7. ЈОВАНОВИЋ, Георг
Рестаурација и конзервација повеза четворојебанђела из 16. века. - Библиографија: стр. 69. - Апстракт ; Summary // Конзервација покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј „Аранђеловац“, 2017. - Стр. 49-70.
8. КОВАЧЕВИЋ, Огњен
Могућност коришћења ИЦ камере у анализи слојева штафелајних слика. - Библиографија: стр. 110. - Апстракт ; Summary / Огњен Ковачевић, Ана Марија Спасеновић, Александер Ковачевић // Конзервација покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј „Аранђеловац“, 2017. - Стр. 97-111.
9. МЕНКОВИЋ, Мирјана
Музеалац у настанку // Зборник мастер радова. Бр. 2 / уредник Милош Матић. - Београд : Етнографски музеј, 2017. - Стр. 5-7.
10. ПЕТЕЛИН, Мирослав
Из конзерваторске праксе Одељења за конзервацију археолошких предмета Народног музеја у Београду: конзервација лоше очуваних археолошких налаза. - Библиографија: стр. 29. - Апстракт ; Summary // Конзервација покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј „Аранђеловац“, 2017. - Стр. 11-30.
11. ПЕТРОВИЋ, Зорица
Сећање на Александру и Зорана Јосића, конзерваторе Народног музеја у Аранђеловцу. - Библиографија: стр. 154. - Апстракт ; Summary

// Конзервација покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј „Аранђеловац“, 2017. - Стр. 141-155.

12. ПЕТРОВИЋ, Радмила

Шта се дешава са пословном етиком када изостане слобода избора у конзервацији?. - Библиографија: стр. 138. - Апстракт ; Summary // Конзервација покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј „Аранђеловац“, 2017. - Стр. 129-139.

13. РАШИЋ, Милош

Плесна антропологија: анализа покладних плесова Румуна у Гребенцу као маркера етничког идентитета. - Библиографија: стр. 43-44. - Апстракт ; Summary // Зборник мастер радова. Бр. 2 / уредник Милош Матић. - Београд : Етнографски музеј, 2017. - Стр. 9-44.

14. ФРАНКОВИЋ, Маја

Конзервација дислоцираних мозаика - покретне подлоге и презентација у музејима. - Библиографија: стр. 93-94. - Апстракт ; Summary / Маја Франковић, Дуња Давидовић-Гњатовић // Конзервација покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј „Аранђеловац“, 2017. - Стр. 83-95.

Монографске публикације

15. ДАЈИЋ, Ана

Коцкасти универзум : лево у Србији / Ана Дајић ; ментори Илди-ко Ердеи, Данијела Велимировић, Светлана Митровић ; [превод на енглески Жељко Станимировић] = Brick-shaped universe : lego in Serbia / Ana Dajić ; mentors Ildiko Erdei, Danijela Velimirović, Svetlana Mitrović ; [English translation Željko Stanimirović]. - Београд : Етнографски музеј = Belgrade : Ethnographic Museum, 2017 (Београд : Чигоја = Beograd : Čigoja). - 20 стр. : фотогр. ; 21 cm
Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 18.
ISBN 978-86-7891-102-6 (broš.)

16. ДРАГУТИНОВИЋ, Слободан
Чувамо за будућност : изложба Одељења за конзервацију и рестаурацију Етнографског музеја у Београду поводом 60 година рада / [аутори Слободан Драгутиновић, Милица Мирковић ; превод на енглески Жељко Станимировић] = We Preserve for the Future : the exhibition of the Department of Conservation and Restoration of the Ethnographic Museum in Belgrade on the occasion of 60 years of their activities / [authors Slobodan Dragutinović, Milica Mirković ; english translation English Željko Stanimirović]. - Београд : Етнографски музеј = Belgrade : Ethnographic Museum, 2017 (Београд : Верзал = Belgrade : Verzal). - 24 стр. : илустр. ; 21 x 21 cm
Подаци о ауторима преузети из колофона. - Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. ISBN 978-86-7891-105-7 (broš.)
17. ДУШКОВИЋ, Весна
Ковчежић Етнографског музеја у Београду : 1901-2016 / Весна Душковић ; [фотографија Ивана Масниковић Антић]. - 2. измењено изд. - Београд : Етнографски музеј, 2017 (Београд : Службени гласник). - 392 стр. : илустр. ; 28 cm
Ауторкина слика. - Тираж 300. - Белешка о ауторки: стр. 391-392. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 385-389. ISBN 978-86-7891-108-8
18. ЗБОРНИК мастер радова. Бр. 2 / [уредник Милош Матић]. - Београд : Етнографски музеј, 2017 (Београд : Чигоја штампа). - 141 стр. : илустр. ; 23 cm
Према предговору, у Зборнику мастер радова бр. 2 објављени су мастер радови који су конкурисали за награду "Боривоје Дробњаковић" за најбољи мастер рад, пристигли на конкурс за 2016. годину. - Текст ћир. и лат. - Тираж 100. - Стр. 5-7: Музеалац у настанку / Мирјана Менковић. - Напомене и библиографске референце уз сваки рад. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries. ISBN 978-86-7891-101-9 (брош.)
19. КОНЗЕРВАЦИЈА покретних културних добара у Србији данас / [уредници Зорица Петровић, Иван Максимовић]. - Београд : Етнографски музеј : Музеј у Приштини ; Аранђеловац : Народни музеј "Аранђеловац", 2017 (Београд : Чигоја штампа). - 155 стр. : илустр. ; 23 cm
" ... Етнографски музеј ...организовали су 12. септембра 2016. године конференцију под називом 'Конзервација покретних културних добара у Србији данас'". --> Уводна реч. - Тираж 300. - Стр. 5-9: Уводна реч / Зорица Петровић, Иван Максимовић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. језику уз сваки рад. ISBN 978-86-7891-106-4 (ЕМ;брош.)

20. МЕЂУНАРОДНИ фестивал етнологског филма (26 ; 2017 ; Београд)
XXVI међународни фестивал етнологског филма, 10-14. октобар 2017, Београд / [главни уредник Саша Срећковић ; превод Милица Шевкушић] = XXVI International Festival of Ethnological Film, 10-14. October 2017, Belgrade / [editor-in-chief Saša Srećković ; translation Milica Ševkušić]. - Београд : Етнографски музеј = Belgrade : Ethnographic Museum, 2017 (Београд : Чигоја штампа = Belgrade : Čigoja štampa). - 96 стр. : фотогр. ; 21 cm
Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Тираж 300. - Реч уредника: стр. 3-5. - Етнографски филм, визуелна антропологија и филмски фестивали у доба хибридних жанрова, постфилмских и постхуманих стваралачких тежњи / Слободан Наумовић: стр. 11-43. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 42-43.
ISBN 978-86-7891-103-3 (брош.)
21. МЕНКОВИЋ, Мирјана
Градитељска баштина Пирота у 19. и првој половини 20. века : музејске колекције као извор за истраживање културе одевања / Мирјана Менковић. - Београд : Етнографски музеј, 2017 (Београд : Чигија). - 72 стр. : илустр. ; 28 cm
Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary. - Библиографија: стр. 69-72.
ISBN 978-86-7891-104-0
22. РАДИСАВЉЕВИЋ, Катарина
Настајање народне уметности : случај Покрета за истраживање народних текстилних рукотворина код Јужних Словена : (1870-1914) / Катарина Радисављевић ; [фотографије Жељко Мандић, Милица Ђукић, Ивана Масниковић-Антић ; превод на енглески мр Катарина Радисављевић, Diana Reynolds-Cordileone]. - Нови Сад : Музеј Војводине ; Београд : Етнографски музеј, 2017 (Београд : Чигоја). - 215 стр. : илустр. ; 25 cm. - (Посебна издања ; 32 / Музеј Војводине, Нови Сад)
Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија. - Abstract.
ISBN 978-86-7891-109-5 (ЕМ)
23. ЦВЕТКОВИЋ, Марина
Два лица : каталог пиротских ћилима Етнографског музеја у Београду / Марина Цветковић ; [превод на енглески Иван Делач ; фотографије Ивана Масниковић Антић = Two Faces : the catalog of pirot kilims in the Ethnographic museum, Belgrade / Marina Cvetković ; [english translation Ivan Delač ; photographs Ivana Masniković Antić]. - 2. изд. - Београд : Етнографски музеј = Belgrade : Ethnographic Museum, 2017 (Београд : Службени гласник = Belgrade : Službeni glasnik). - 340 стр. : илустр. ; 28 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Текст штампан двостубачно. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 69-71.
ISBN 978-86-7891-111-8

24. ЦВЕТКОВИЋ, Марина

Из прошлости једне породице : Осијек - Петриња - Београд / Мари-на Цветковић, Вјера Медић ; [фотографије Ивана Масниковић Антић, Гаврило Масниковић]. - Београд : Етнографски музеј, 2017 (Београд : Службени гласник). - 98 стр. : илустр. ; 21 cm
Тираж 500. - Summary. - Напомене: стр. 59-64. - Библиографија: стр. 65-68.
ISBN 978-86-7891-110-1

Именски регистар

Антић, Ивана Масниковић в. Масниковић-Антић, Ивана
Ваџић, Јосиф 1
Велимировић, Данијела, ментор 15
Вујчић, Игор 2
Гњатовић, Дуња в. Давидовић, Дуња Гњатовић
Давидовић-Гњатовић, Дуња 14
Дајић, Ана 3, 15
Делач, Иван, преводилац 23
Драгутиновић, Слободан 16
Душковић, Весна 17
Ђукић, Милица, фотограф 22
Ердеи, Илдико, ментор 15
Живковић, Маја 4
Ишљамовић, Драгана 5
Јовановић, Вања 6
Јовановић, Георг 7
Ковачевић, Александар 8
Ковачевић, Огњен 8
Максимовић, Иван, уредник 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 19
Мандић, Жељко, фотограф 22
Матић, Милош, уредник 1, 2, 3, 9, 13, 18
Масниковић, Гаврило, фотограф 24
Масниковић-Антић, Ивана, фотограф 17, 22, 23, 24
Медић, Вјера 24
Менковић, Мирјана 9, 21

- Мирковић, Милица 16
Митровић, Светлана, ментор 15
Наумовић, Слободан 20
Петелин, Мирослав 10
Петровић, Зорица, уредник 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 19
Пертовић, Радмила 12
Радисављевић, Катарина 22
Рашић, Милош 13
Рејнолдс-Кордилеон, Дајана, преводилац 22
Спасеновић, Ана Марија 8
Срећковић, Саша, уредник 20
Станимировић, Жељко, преводилац 15, 16
Франковић, Маја 14
Цветковић, Марина 23, 24
Шевкушић, Милица, преводилац 20
Reynols-Cordileone, Diana v. Рејнолдс-Кордилеон, Дајана

Јелена Пушица

IN MEMORIAM

СОФИЈА КОСТИЋ – У ПОМЕН

Наша драга колегиница Софија Костић рођена је у Новом Саду 1. јуна 1952. године и већ од своје прве године живела је у Београду, где је по завршетку гимназије уписала Правни факултет. И већ у том периоду може се говорити о касније исказаном истраживачком немиру, на основу кога је на другој години студија права паралелно постала редовни студент на тадашњој Катедри за етнологију Филозофског факултета у Београду, а потом неко време успешно студирала оба програма из домена друштвених наука. Чињеница да је већ у данима младости истовремено показивала довољно интересовања за сличне, а опет различите студијске групе, из садашње перспективе указује на то због чега је у својој каријери, не искључиво етнолога него и музејског стручњака и антрополога истраживача, Софија исказивала своје креативне потенцијале и у другим доменима, како професионалним тако и приватним.

По завршетку студија радила је као новинар у различитим редакцијама и постигла одређени успех у томе, што се, између осталог, види на основу достигнутог положаја уредника рубрике „Раритети“ у *Занатском гласнику Привредног прегледа*, где је отворила простор за неке од тема које су укључивале, или чак подразумевале, ставове једног етнолога. У периоду тзв. очекивања посла у струци, који је чест прагматичан многих потоњих музејских стручњака, током осамдесетих година двадесетог века уобличавано је њено теренско искуство путем сарадње са музејима комплексног типа и са етнологима, махом колегиницама, запосленим у институцијама заштите задуженим за области источне Србије: Музеј рударства и металургије у Бору, Народни музеј Зајечар

и Завичајни музеј Књажевац. На другој страни, као сарадник је учествовала у убличавању данашње републичке институције под називом Музеј на отвореном – „Старо село Сирогојно“. Како за сваког правог етнолога највећи и најлепши изазов представља теренски рад, сусрет са људима и – како то сви ми, њени пријатељи и сарадници, волимо да кажемо – задовољство посматрања са учествовањем, тако је и она испекла занат истраживача на бројним пројектима рекогносцирања или поновљених утврђивања културног статуса заједнице, од којих, уз остале, треба поменути следећа: *Медицинска истраживања Зајечара и околине, Етноантрополошка истраживања Србије, Рударска етнологија, Етнологишка истраживања Белице*.

Улазак у академске, а потом и научне „етнолошке воде“, Софија Костић је обезбедила 1979. године успешно одбрањеним дипломским радом на тему *Етнологишке карактеристике Илира и трагови њихове културе код нас*. Уз ангажовање у Етнографском музеју, као стручњак кустос успела је да издвоји време и за усавршавање, те је 1992. године одбранила магистарски рад на тему *Амајлије у народним веровањима Источне Србије* и одмах је уписала докторске студије, како би аргументовањем проблематике везане за (полемични) културни континуитет Илира на Балканском полуострву изградила мултидисциплинарни приступ тој археолошко-етнолошко-антрополошкој теми култура дугог трајања. Сплетом околности, тема првобитног доктората је измењена, те је, такође кроз интердисциплинарни приступ, образлажући проблематику под насловом *Змија у народним обичајима и веровањима код Срба*, стекла 1996. године академско звање доктора наука. У прилог стваралачком замаху, обележеном снажним импулсима креативног рада са видљивим резултатима, Софија стиче звања у оквиру три поља којима се тада свесрдно посветила – академском, стручном и научном, те последњих година двадесетог века стиче и највише стручно звање – музејски саветник, као и звање научног сарадника. С обзиром на то да су се стекли услови да свој пуни допринос искаже у оквиру истраживачких пројеката Етнографског музеја, треба напоменути да је Софија Костић, уз остале ангажоване колеге кустосе, учествовала последњих деценија у малтене сваком теренском раду, а на основу чега су потом публиковане вредне монографије, као што су *Књажевац и околина*, или тематски број Гласника Етнографског музеја о етнолошким истраживањима становништва Пирота и пиротског антропогеографског подручја.

Области етнологије / антропологије, музеологије и свакодневне музејске делатности, у којима је наша колегиница оставила, рекло би се, писани траг за будућност, могу се сагледати како у њеним научним и стручним чланцима писаним за домаће и стране часописе, у извештајима и освртима на прегнућа у оквиру културног наслеђа и шире, у културном окружењу уопште, у којима је учествовала или била посматрач, али не мање значајно – и у испуњеним инвентарним картонима збирки и колекција за које је била сукцесивно задужена у Етнографском музеју. Из легата који нам је својим радом оставила треба поменути област, условно речено, етномедицине:

заједнички рад (коаутор Ранко Баришић) о наркоманији у Београду, потом о народном лечењу у Ђердапском подручју и амајлијама (уз Гордану Живковић) у Тимочкој крајини, о магији у народној медицини и улози етномедицине у савременом лечењу. Смрт и загробни живот разматрани су у Софијиним радовима, између осталог, у оквиру проблематике која предочава институцију гостопримства. Током научне каријере она је разматрала и узрочно-последичне везе етничких асимилација, поље народних знања и веровања, док, напokon, треба поменути и стручни допринос, тематику збирки за које је била задужена: о врндељу, архаичним колима са пуним точковима, о саобраћају и транспорту добара у једновековном трајању, и о одевању као симболу идентитета.

Немирни, луцидни и креативни приступ пратио је Софију Костић у остваривању њених циљева кроз целокупну каријеру, било да је у питању новинарство, музејска етнографија, истраживачка етнологија, или њен унеколико авангардни приступ антрополошком пољу деловања. Управо стога, најбоље резултате остварила је превазилажењем неписаних граница етнографски усмереног музејског рада, најпре изложбом *Реалност магије*, која је својеврсним тоталним приступом успешно увела бројне посетиоце – лаике, стручњаке и научнике – у музеолошки аргументован интуитивно-мистични, религијски осветљен културни простор магијске обичајне праксе, која је аудио-визуелном комуникативном потком актуелизована (реч актуелизован не дозвољава у српском објекатску допуну – у нешто, а и сама већ означава савременост) у савремено окружење. Притом, у даљим покушајима да повеже уметност и своје основно стручно-научно опредељење, Софија Костић се исказала у својству коаутора - уз сликара Вељу Михајловића, изложбе графика под називом *Сеновита бића Студентског парка*, а напослетку и радом у оквирима етнографског филма, где је треба поменути као аутора филма *Дан за Кремна у незабораву*, потом као стручног консултанта за награђени филм *Вратико, навратило, повратило*, као члана у Селекционим комисијама и Жирију током четврт века постојања Међународног фестивала етнолошког филма.

Наша колегиница Софија постала је пензионер Етнографског музеја крајем 2016. године, не стигавши на своје прво, такозвано, дружење са пензионерима, које се организује у склопу временски блиских прослава Дана музеја и музејске славе. Не стигосмо тако ми колеге, пријатељице и пријатељи, да попричамо са њом растерећени од свакодневних радних обавеза, догађаја и њихових тумачења, како у музеју тако и ван њега. Један живот и каријера, обележени испреплетеним периодима напретка и немира, а потом мировања, застали су прерано и неумитно, односећи од нас неуморног и луцидног приповедача о свему: себи, нама, музеју, окружењу, етнологији, антропологији, животу, филозофији, магији и будућности, и о још много чему.

Душица Живковић
Марко Стојановић

САША РЕЉИЋ (1961–2017)

Тешко је писати последњи поздрав некоме ко ти је читавог живота био пријатељ: као да, када се напише, то даје коначан печат одласку, као да се – ако опроштај није написан – он и даље негде тамо напољу радује животу и лепоти, иако више не можемо да се сретнемо.

Сашу Рељића сам знала много пре него што нас је случај сместио у Етнографски музеј: учио ме преферанс (за који на крају никада нисам имала довољно концентрације и стрпљења), читали смо исте књиге, слушали исту музику, играли исте игре, забављали се раскопавајући рачунаре... волели исте филмове... Тарантино у старом биоскопу Кинотеке или у „20. октобру“ – то више није само сећање на заједничка искуства која се не могу поновити и људе који већ врло дуго нису са нама, него и на сада непостојећу културну географију нашег града коју смо волели.

Све то дуго време, пре доласка у Етнографски музеј (1985. године) и током рада у њему (а радио је разне послове: био чувар, па економ, некако у складу са биографијом Буковског, једног од заједничких нам омиљених аутора у то време), Саша је свет гледао и сањао кроз објектив фото-апарата, тражећи и налазећи лепоту у свакодневним ситницама које нас окружују и које већина – слепа за детаље – никада није могла да препозна. Све до 2000. године, иако формално незадужен за фотографију, снимао је огромне количине документарних фотографија – бележио је сва музејска догађања, али и – много важније – снимања етнографских филмова, који су тада били један од значајних музејских послова. Највећи број њих остао је само у не-

готивима: сведочанства времена проведеног на терену, која су чекала нека боља времена да се отелотворе у „стварне“ фотографије и нађу стално место у документацији. Оне ретке, сачуване у приватним колекцијама сећања, причају како о темама фаворизованих покретних слика, тако и о свакодневной радости посла и сусрета са људима који су своје животе и искуства делили са нама: прекрасне шаке оца Антонија, ослоњене о главу штапа, сељаци који преко брда и долина носе огромну ратарску свећу, крстови од леда у јасном светлу раног пролећног јутра, тренуци опуштања после целодневног посла, звездано небо изнад Прохора Пчињског...

Нисмо се виђали годинама. Животи и послови су нас одвели различитим путевима, остављајући између нас само танку спону друштвених мрежа и успомена. Крајем века, он је коначно нашао своју Моли, а и посао какав му је одувек био потребан. Отишао је у Музеј савремене уметности да се тамо коначно професионално бави фотографијом, што за њега није било само занимање, него пре свега љубав и страст. И то је радио посвећено и успешно.

Ипак, на корицама моје последње књиге је Сашина фотографија, која се ту нашла управо захваљујући потпуном узајамном разумевању, ненарушеном годинама одсуства. Била ми је потребна сива слика свакодневице, а коме сам другом могла да кажем да ми је неопходна атмосфера прве реченице *Neuromanser*-а и да после десетак минута имам савршену фотографију, баш онакву какву сам желела? Медаковић дефинитивно нема луку, али је сцена сивог дрвећа на сивом небу, испред сивих зграда управо оно што је била суштина мог виђења света/приче у књизи о стварима које су и њега и мене испуњавале весељем. Обоје смо се радовали заједнички обликованој лепоти и то остаје мени најдража корица било које моје књиге.

Саша Рељић је био један од најбољих, најтоплијих и најталентованијих људи које сам имала срећу да познајем и да ми буду пријатељи. Свет без њега је много мање весео, много хладнији и заувек закинут за све лепоте које је само он умео да види.

Љиљана Гавриловић

IN MEMORIAM
СЕКА МИШЕВИЋ МИЈАТОВИЋ
(1923–2017)

Наша драга Вукосава (Сека) Мишевић Мијатовић била је и остала до самог краја живота велики поштовалац и пријатељ, дугогодишњи сарадник и дародавац Етнографског музеја, у коме је, као у институцији, а потом и у запосленима са којима је сарађивала, препознала драгоцене чуваре вредности којима је и сама стремилa. Због таквог става је Музеју поклонила колекцију етнографских предмета, коју данас, у оквиру Поклон збирке Секе Мишевић Мијатовић, чини више од деветсто инвентарних бројева. Први предмет који је постао део њене колекције поклонио јој је брат Раденко Мишевић 1955. године. Реч је о бардак девојци из Врања, која и данас заузима посебно место на изложби. У њој је препознала девојку која је залутала са далеких простора Византије, девојку у којој је било животне радости, грациозности и шарма једне Коштане. Овај бардак је према њеном мишљењу имао посебну атмосферу и у њој је побудио радозналост и, како је говорила, питање, где се ту завршава занат, а где почиње уметност и зашто назив народна уметност?

Сека Мишевић рођена је 24. јула давне 1923. године у Рогатици у Босни, где је завршила основну школу. Живот је потом повео ка ширим видицима те је средњу школу похађала у Сарајеву и Београду, где је дипломирала на Економском факултету Београдског универзитета, као одличан студент, и провела још две године на усавршавању у својству универзитетског стипендисте. Њен развој као интелектуалке био је условљен основном образовном вокацијом, па је оставила трага у научном раду посвећеном проблемима привредног развоја, посебно теорије регионалног развоја, а двадесет година

радне каријере посветила је издавачкој кући „Југославија публик“. Преминула је у Београду, након краће болести.

Предмете је прикупљала на основу личног ликовног и естетског доживљаја. У почетку је сакупљала бардаке и тестије, јер су је привлачили њихови облици, а можда је имала и подсвесну жељу да их упоређује. И управо говорећи о томе како су лични мотиви и склоности усмеравали Секу да обликује сопствену колекцију, треба уједно навести и то како је њена професионална каријера усмеравала ка сличном деловању у оквиру ширих друштвених интереса. Организовала је више колективних и самосталних наступа на сајмовима и изложбама у земљама широм света на којима је била представљена привреда Југославије. Због свог изузетног ангажовања на промовисању наше ликовне, примењене и народне уметности добила је бројна признања, међу којима је и почасно чланство у Удружењу ликовних уметника и примењених уметности и дизајна Србије и Драгачевске задруге жена.

Преплетаји личног и општег довели су до тога да ју је, као страственог колекционара народне уметности, њена љубав према ономе што је човек направио водила до забачених села и пијаца, на којима је проналазила предмете за своју збирку. Сакупљање предмета народне уметности представљало је за њу трагање за идентитетом, који нас никада не напушта. Имала је прилику да се упозна са народном уметношћу многих народа, захваљујући бројним путовањима. Обишла је многе светске музеје, разне пијаци, бувљаци и сеоске куће. Један део предмета је добила и од својих колега и пријатеља који су јој за колекцију поклањали предмете са својих путовања, али и предмете из својих кућа или из кућа својих предака. У стану је имала посебну просторију у којој је чувала колекцију. Временом је тај простор постао тесан, а и улазила је у озбиљне године и схватила је да јој је потребна помоћ за бригу о предметима. У таквим околностима је одлучила да колекцију поклони Етнографском музеју.

Живот предмета у својству културних добара започет је 15. јуна 1993. године, када је склопљен Уговор о донацији Поклон збирке Секе Мишевић Мијатовић као јединствене целине Етнографском музеју. Обезбеђен је посебан простор да у њему збирка буде смештена, изложена и заштићена. Музеј се обавезао да део предмета представи јавности у виду сталне изложбе. Након стручне музеолошке обраде предмета, приређени су изложба и каталог. Дародавац се том приликом обавезао да ће накнадно допуњавати збирку новим примерцима и та обавеза је испуњена, тако да збирка данас броји преко 900 предмета које је Сека Мишевић прикупљала тридесет осам година, а који су из домена народне уметности Југославије и других земаља света. У најширем музејском контексту посматрано, поклон збирку чине предмети од метала и дрвета, грнчарија, колекција звона, народна ношња и делови ношње. Уз те предмете из Поклон збирке Музеј је добио на поклон бројне комаде накита, који су уврштени у збирку Накита. Када је реч о регионалној заступљености, највећи број предмета је са подручја Србије и Босне, а мањи број из Македоније, Хрватске и Словеније. У збирци је заступљена керами-

ка из 30 земаља света, са свих континената, осим Аустралије. У највећем броју су заступљени предмети из источноевропских земаља. Највећи број предмета служи за употребу у домаћинству. Већина предмета је из 20. века, а изврстан број се може датирати и на крај 19. века.

За потребе изложбе која говори о целокупној спомен збирци издвојени су предмети за свакодневну употребу коришћени у домаћинству. Предмети су разврстани према намени: предмети за чување и послуживање течности, предмети за припрему и кување хране, предмети за послуживање хране. Издвојени су предмети са подручја бивше Југославије и предмети исте намене који потичу из других делова света. У складу са мишљењем дародавца, Вукосаве Секе Мишевић Мијатовић, без обзира на просторну и временску удаљеност разних народа и цивилизација, предмети, технике и начин њихове израде врло су слични, понекад истоветни. Инспирирана Ле Корбизијеовим путописима, била је мишљења да су географије и стране света потпуно равноправне и све једнако важне, да се оне међусобно прожимају и инспиришу, оне су једна велика породица вредности. И напослетку, у спомен драгом дародавцу, треба рећи и то да изложба, као и уосталом целокупна збирка као поклон Етнографском музеју, остаје ту по жељи да остане спомен на Секиног сина Мирка Мијатовића.

*Мирјана Крагуљац Илић
Јелена Вулетић*

УПУТСТВО АУТОРИМА

Издавачка политика

Гласник Етнографског музеја у Београду (ГЕМ) је периодична научна и стручна публикација Етнографског музеја у Београду, која има једно годишње издање, а по потреби и ванредне свеске. У *Гласнику* се објављују научни и стручни радови из следећих области: етнологија, културна антропологија, музеологија, херитологија и друге сродне дисциплине. Радови који не задовољавају научне и стручне критеријуме за објављивање се, без научног апарата, објављују као етнографска и сродна грађа.

Уз то, из наведених области и дисциплина *Гласник* објављује: хронике и саопштења с научних и стручних скупова; коментаре и приказе публикација; приказе изложби и музејских радионица; стручне и научне библиографије; извештаје са пројеката, теренских истраживања, специјализација и стручних путовања; научне новости, извештаје и друге текстове који говоре о раду Музеја; *In memoriam* за значајне етнологе, антропологе и музеологе,

Сви радови који се објављују у *Гласнику* морају бити **оригинални**, односно текстови који нису претходно објављени у другим публикацијама и који се не разматрају у редакцијама других часописа. *Гласник* по потреби објављује преводе значајних текстова из етнологије, антропологије, музеологије и херитологије, који су објављени у иностраним часописима.

Сваки приложени научно-стручни рад подлеже тајној рецензији, а рецензенте одређује Редакција, која разматра сваки приспели предлог и задржава право да не прихвати за објављивање оне текстове за које сматра да не одговарају издавачкој политици и концепцији *Гласника*. Уколико Редакција у својству предрецензента одбије објављивање научно-стручног текста, грађе и осталих прилога, дужна је да одмах о томе обавести аутора и образложи одлуку. Аутор задржава право да прихвати или не прихвати примедбе Редакције и рецензената. Уколико аутор у потпуности не прихвати примедбе, сматра се да је повукао текст. Одговорност за садржај радова сносе аутор и Редакција.

За приложене и објављене текстове **не исплаћује се хонорар нити се даје било каква новчана надокнада**. Сваки аутор чији је текст објављен има право на један бесплатан примерак *Гласника*.

Општа упутства

Прилози за *Гласник Етнографског музеја у Београду* достављају се редакцији до **1. августа текуће године** искључиво у електронској форми, и то на електронску адресу **redakcija@etnografskimuzej.rs.**

Аутори су обавезни да за сваки прилог наведу своје име и презиме, научну и стручну титулу, институцију у којој су запослени, електронску пошту и број контакт телефона (пожељно мобилни). Уколико има више аутора текста, потребно је појединачно за сваког од њих навести све горенаведене податке.

Текст прилога мора бити опремљен према даљим Техничким упутствима. *Гласник* се штампа ћирилицом и ауторима се препоручује да текстове прилажу писане ћириличним писмом. Уколико аутор приложи текст писан латиничним писмом подразумева се да прихвата издавачку политику *Гласника* и штампање на ћирилици. Текстови на страним језицима штампају се писмом језика на којем су писани. Сваки приложени текст се лекторише.

Техничка упутства

Сви текстови треба да буду написани у програму **MicrosoftWord**, на страни А4, писмом **Times New Roman**, величина 12 pt, проред 1,5 линија, уз обавезно означавање редног броја свих страница (пагинирање).

Сваки приложени стручни или научни рад мора да садржи следеће целине: име аутора, место запослења (институцију), наслов, апстракт, кључне речи, текстуални део рада, списак коришћене литературе, резиме.

Апстракт треба да садржи до 250 речи, а кључних највише до 8. У апстракту би требало представити проблем који се обрађује, метод који се користи и садржај текста у кратким цртама.

Текст рада може да има највише 9.000 речи, а монографске студије и етнографска грађа могу бити обима до 15.000 речи. Аутор има пуну слободу да унутар рада издваја целине, с тим што је дужан да издвојене целине јасно означи.

Аутори су обавезни да приликом цитирања и навођења литературе користе искључиво формат **Chicago Manual of Style**, а детаљнија обавештењања потражити на електронској страници: http://www.chicagomanuelofstyle.org/tools_citationguide.html

Цитирање унутар текста. У тексту се у заграду ставља презиме аутора и година издања одговарајуће библиографске јединице без зареза између презимена аутора и године, а по потреби се наводи број странице одвојен зарезом, нпр.:

(D'Andrade 1995) или (D'Andrade 1995, 37) или (Strauss and Quinn 1977, 121/136) или (Марјановић 2008, 25–29).

Списак литературе (референци) на крају рада навести по абecedном или азбучном реду презимена аутора, а уколико се наводи више библиографских јединица истог аутора које имају исту годину издања, оне се додатно означавају малим почетним словом абецеде, нпр. (Матић 2010а) .

Фусноте (напомене) при дну стране треба да садрже мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (попут научне грађе, веб страница, приручника и сл.), али нису замена за цитирану литературу. Цитирање неког аутора у фусноти једнако је начину цитирања у тексту.

Начини цитирања у списку литературе

Књиге (монографије):

Уколико постоје три или више аутора, пише се презиме првог аутора, а онда се додају имена и презимена осталих аутора. У цитирању у тексту наводи се само име првог аутора и додаје се скраћеница и др., односно ет ал. Након назива књиге прво се наводи место издања па издавач одвојен двотачком. Уколико има више издавача, они се одвајају цртицама. Уколико има више места издања, наводи се име само првог града.

D'Andre, Roy. 1995. *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Strauss, Claudia and Naomi Quinn. 1977. *A Cognitive Theory of Cultural Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ковачевић, Иван, Бојан Жикић и Иван Ђорђевић. 2008. *Страх и култура*. Београд: Српски генеалогски центар – Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Уредник монографије или зборника радова:

Bonner, Simon J. (ed.) 2005. *Manly Traditions. The Folk Roots of American Masculinities*. Bloomington: Indiana University Press.

Gavrilović Ljiljana, Stojanović Marko (ur.) 2008. *Muzeji u Srbiji – započeto putovanje*. Beograd: Muzejsko društvo Srbije.

Поглавље у монографији или зборнику радова:

Fine, Gary Alan. 2005. “In the Company of Men: Female Accommodation and Folk Culture of Male Groups”. In *Manly Traditions. The Folk Roots of American Masculinities*, ed. Simon J. Bonner, 61–76. Bloomington: Indiana University Press.

Стојановић Марко. 2005. *Улога музеја у одржавању идентитета дијаспоре. У Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи*, САНУ, Научни скупови Књ. СХ, Одељење друштвених наука Књ. 25, Међуодељенски одбор за проучавање националних мањина и људских права, Београд, 413–420.

Чланак у штампаном часопису:

D’Andre, Roy and Michael J. Egan. 1974. The Color of Emotion. *American Ethnologist* I: 49–63.

Стојановић Марко. 2010. Манифестациони туризам у Белој Цркви – нови одговори на стара питања. *Гласник Етнографског института САНУ* 58. Београд: Етнографски институт САНУ, 174–189.

Теза или дисертација:

Denby, P. 1981. *The Self Discovered: The Car in American Folklore and Literature*. PhD diss. Indiana University.

Ковачевић, Иван. 1981. *Етнологија у српском просветитељству*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду – Филозофски факултет.

Website:

Website се наводи унутар текућег текста или у фусноти и обично се оставља из листе референци. Уколико аутор жели да веб-страницу стави у листу референци, то може учинити на следећи начин:

Howard, Clark. 2001. *The True Story of Charyl Chessman*.

Доступно на:

www.crimelibrary.com/classics3/chessman/index.html

Закон о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта.

Службени лист ФНРЈ бр. 52/58. Доступно на:

www.informator.co.rs/informator/tekstovi/privatizacija_102.htm-23k

Аутори треба да обратe пажњу на то где се стављају запета, двотачка и тачка. Такође треба да обратe пажњу на то да се библиографске јединице наводе оним писмом којим су штампане (ћирилицом или латиницом). Уколико се користе скраћенице приликом навођења литературе аутори су дужни да пре пописа коришћене литературе наведу и значење скраћеница чак и када су оне општепознате попут САНУ, ГЕИ, ГЕМ, СКГ и слично.

Сваки аутор уз свој рад може да приложи илустрације, табеле, графичке, мапе и слично. **Прилози** морају бити у вези са садржајем текста. Аутор може приложени материјал да унесе у сам текст или да га приложи посебно.

У другом случају аутор је дужан да у тексту јасно означи који прилог где треба да стоји. Означавање се врши редним бројевима у облику:

Назив прилога број [број].

Примери: Слика број 1; Табела број 4; Мапа број 2 ...

Иста ознака мора да се налази на одговарајућем месту у тексту. Материјални прилози се враћају ауторима на њихов захтев.

Резиме треба да буде дужине до 300 речи. У резимеу се представља проблем који је разматран у раду, метод који је коришћен и закључци до којих је аутор дошао. У резимеу не смеју да стоје фусноте, напомене или прилози.

Сви остали текстови (прикази, библиографије, хронике и сл.) немају апстракт, списак литературе и резиме. Дужина тих текстова треба да буде до 3.000 речи. Уз ову врсту текстова аутор може да приложи одговарајуће илустрације, које морају бити означене према истом принципу који важи за прилоге уз научне и стручне радове.

Уколико је аутор сам унео прилоге у штампану верзију текста, дужан је да исте прилоге да и у електронском облику као посебне датотеке. У том случају илустрације морају бити у једном од формата: .jpg, .tiff, .bmp, резолуције најмање 300 dpi. Табеле се прилажу у .xls формату, а графикони у .xls или .xls формату. Уколико аутор у тексту користи посебне знаке или слова, дужан је да их приложи уз електронску верзију текста. Називи датотека (фајлова) треба да садрже презиме аутора и назив текста, односно прилога. Примери: MaticShvatanjehigijene.doc; StojanovicSlika3.jpg; KovacevicTabela2.xls.

Подаци прослеђени редакцији путем електронских медија се не враћају. Редакција може аутору да врати рад на дораду уколико значајно одступа од наведених правила.

Редакција

Рецензенти

Проф. др Александар Бошковић,
Одељење за етнологију и антропологију на Филозофском факултету
Универзитета у Београду / Институт друштвених наука

Проф. др Илдико Ердеи,
Одељење за етнологију и антропологију на Филозофском факултету
Универзитета у Београду

Проф. др Саша Недељковић,
Одељење за етнологију и антропологију на Филозофском факултету
Универзитета у Београду

Др Александра Павићевић,
Етнографски институт САНУ

Др Милина Баришић,
Етнографски институт САНУ

Др Тијана Јаковљевић Шевић,
Museum Frauenkultur Regional-International, Фирт, Немачка

Др Иван Ђорђевић,
Етнографски институт САНУ

Др Милош Матић,
Етнографски музеј у Београду

Др Марко Стојановић,
Етнографски музеј у Београду

Музејски саветник Гордана Пајић,
Народни музеј Ваљево

Музејски саветник Снежана Ашанин,
Народни музеј Чачак

Музејски саветник Сузана Антић,
Народни музеј Зајечар

Reviewers

Aleksandar Bošković, Prof. PhD.
Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy
University of Belgrade / Institute of social sciences

Ildiko Erdei, Prof. PhD.
Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Saša Nedeljković, Prof. PhD.
Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Aleksandra Pavićević, PhD.
The Institute of Ethnography SASA

Milina Barišić, PhD.
The Institute of Ethnography SASA

Tijana Jakovljević- Šević, PhD.
Museum Frauenkultur Regional-International, Firt, Deutschland

Ivan Đorđević, PhD.
The Institute of Ethnography SASA

Miloš Matic, PhD.
Ethnographic museum in Belgrade

Marko Stojanović, PhD.
Ethnographic museum in Belgrade

Gordana Pajić,
Museum advisor, National museum Valjevo

Snežana Ašanin,
Museum advisor, National museum Čačak

Suzana Antić,
Museum advisor, National museum Zaječar

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39

ГЛАСНИК Етнографског музеја у Београду
= Bulletin of the Ethnographic Museum in Belgrade /
главни и одговорни уредник Марко Стојановић. – Књ.
1 (1926) – књ. 15 (1940) ; Књ. 16 (1953)– . – Београд
: [Етнографски музеј], 1926–1940;1953– (Београд :
”Чигоја штампа”). – 24 cm

Годишње.

ISSN 0350–0322 = Гласник Етнографског музеја у
Београду

COBISS.SR–ID 4253698